

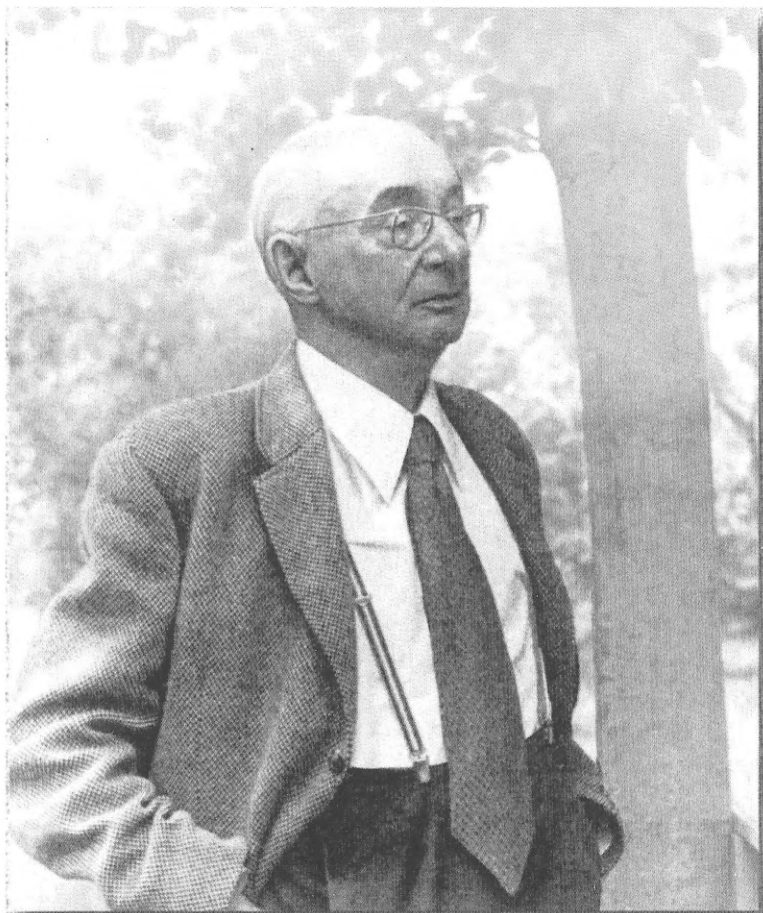
821(477)'06
Т-16

МИКОЛА БАЖАН

Вибрані твори

1

Samuel Taylor

*[...] Іду, й дороги переламані,
Гнучись, плазують із-під ніг.
Так важко на жорстокім камені
Класть лінії твердих доріг.*

*Так важко на жорстокім камені
Шляхів вирізьблювати грань.
Невже і справді заважса мені
Дорога зустрічей і тиха путь прощань?*

*Дорого зустрічей і тиха путь прощань,
Людська дорого, – просто стелься,
Відбивши на холодних рельсах
Огні ночей і дотики світань! [...]*

*І знатиму, куди іти,
І терени, що проходимиму.
Людському захвату неситому
Невже не вистача мети?*

*Не всі серця дадуться хробаку,
Не всі шляхи у круг закуто;
І проросте зелена рута
На жовтому піску.*

МИКОЛА БАЖАН

*Вибрані твори
у двох томах*

Київ
2003

МИКОЛА БАЖАН

Том перший

ВІРШІ

ТА ПОЕМИ

147474

П

Всеукраїнське
державне спеціалізоване видавництво
«УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»
ім. М. П. Бажана

Редакційна колегія

ПАВЛИЧКО Д. В. (*голова*),
БАЖАН А. П., БАЖАН М. М.,
БОГУЦЬКИЙ Ю. П., ДРАЧ І. Ф., ЖУЛИНСЬКИЙ М. Г.,
ЗЯБЛЮК М. П. (*заступник голови*),
КОСТЕНКО Н. В., ОЛІЙНИК Б. І.,
СЛОБОДЯНИК А. Я. (*відповідальний секретар*),
ЧИЖ І. С., ЧЛАЧАВА Р. Ш.

У першому томі «Вибраних творів» Миколи Бажана
вміщено вірші та поеми, написані поетом
у різні періоди життя. Вони дають можливість
простежити шляхи творчого становлення автора,
еволюцію його художнього стилю,
особливості віршостилістики і образної мови.

**Випуск здійснено до 100-річчя від дня народження
Миколи Платоновича Бажана.**

*Видано на замовлення
Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань.*

ISBN 966-7492-16-8
ISBN 966-7492-17-6 (т. 1)

© Вступна стаття, коментарі і примітки.
Костенко Н. В., 2003.
© Всеукраїнське державне спеціалізоване
видавництво «Українська енциклопедія»
ім. М. П. Бажана, 2003.

Подвижник української культури

Ім'я Миколи Бажана, поряд з іншими славетними іменами його старших сучасників – Максима Рильського і Павла Тичини, – постає в нашій свідомості символом оригінальних художніх здобутків в українській поезії ХХ ст. На ґрунті модерного переосмислення культурних надбань попередніх віків вони, можливо, найяскравіше втілили головні тенденції її дальшого розвитку. Творчість М. Рильського вийшла з надр класичної європейської культури – тут коріння українського неокласицизму. В поезії П. Тичини гармонійно поєдналися традиції української народної пісні й досвід європейської літератури – від античних зразків до новітнього авангарду. Художній феномен М. Бажана не менш цікавий. Його творчість на-снажувалася глибокими джерелами барокової культури – не тільки поезії, а й живопису та музики, яка відлунує у віртуозній поліфонії і поліметрії поем. Разом з тим він експериментував на теренах молодого українського модерну у його авангардистських проявах, насамперед футуризму й експресіонізму.

Життя і творчість Миколи Платоновича Бажана (1904 – 1983 рр.) охоплює майже вісім десятиліть. Слава й визнання прийшли до нього досить рано. Ще на початку 30-х років класик грузинської літератури К. Гамсахурдіа, познайомившись з поетом, занотував: «Микола Бажан, один з великих поетів сучасної України... великий віртуоз форми»¹. М. Бажан, однак, водночас ніколи не вважався модним поетом. Він – творець поезії інтелектуальної напруги, несумісної з продукцією маскульту, – поезії, яка передбачає читача-інтелектуала.

Інтенції літературного інтелектуалізму та універсалізму пов'язують Миколу Бажана передовсім з творчістю його

великого попередника Івана Франка. Бажанів урбанізм, філософічність, науковий стиль і формальне різноманіття значною мірою стимульовані художнім досвідом І. Франка, у творах якого поет вбачав не лише «геніальні злети провидіння», а й незліченні скарби поетичних форм.

Засвоївши кращі творчі набутки попередньої доби, М. Бажан приніс в українське письменство масштабність історичного мислення, енергію філософської думки, довершену культуру словесного образу, вагомість книжного слова, створив новаторські епічні форми. Він був також блискучим перекладачем, літературознавцем, мистецтвознавцем, оригінальним кінотеоретиком і сценаристом.

Невипадково саме Микола Бажан – людина енциклопедичних знань і невичерпної енергії – майже двадцять шість років очолював Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії (нині Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана). Згуртувавши навколо себе широке коло однодумців, в умовах жорсткої цензури, постійного контролю з боку влади він зумів забезпечити діяльність потужної національної редакційно-видавничої енциклопедичної структури, залучити до підготовки видань найкращі вітчизняні інтелектуальні сили. І, як наслідок, Україна назавжди увійшла до еліти енциклопедичних країн.

За його безпосередньою участю було підготовлено і випущено багатотомну Українську Радянську Енциклопедію (УРЕ: 1-е видання в 17 томах, 1959–65 рр.; 2-е видання у 12 томах, 1977–85 рр.); Український Радянський Енциклопедичний Словник у 3 томах (УРЕС: 1-е видання, 1966–68 рр.), низку галузевих енциклопедій: історії України (т. 1–4, 1969–72 рр.), народного господарства Української РСР (т. 1–4, 1969–72 рр.), першу в світі Енциклопедію кібернетики (т. 1–2, 1973 р.), енциклопедичний Шевченківський словник (т. 1–2, 1976–77 рр.), багатотомну «Історію українського мистецтва» (т. 1–6, 1966–68 рр.) та ін.² І хоч не все у цих виданнях відповідає сучасним уявленням, проте не можна заперечувати, що науково-інформаційний матеріал у них зібрано колосальний, суспільно значущий.

За цю титанічну працю, за оте всеосяжне світло знань, яке випромінюють підготовлені під його орудою енциклопедичні видання, Україна завжди завдячуватиме своєму синові. У когорті подвижників європейської енциклопедичної традиції М. Бажан по праву стоїть поряд з Ж. Д'Аламбером, Д. Дідро, Ф. Брокгаузом, братами Гранат, П. Ларуссом...

Чимало зробив Микола Бажан для зміцнення духовних зв'язків з народами різних країн. Задовго до теперішніх процесів інтеграції він закладав фундамент «загальноєвропейського дому» як віце-президент Європейської співдружності письменників.

Визначний майстер художнього перекладу, М. Бажан подарував українському читачеві мистецьки відтворене слово Ф. Гельдерліна, Й. Гете, Д. Гурамішвілі, Я. Івашкевича, В. Маяковського, А. Міцкевича, А. Навої, Ц. Норвіда, О. Пушкіна, Р. М. Рільке, Ш. Руставелі, Ю. Словацького, Р. Тагора та ін. Його переклад поеми Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» визнаний найкращим з перекладів слов'янськими мовами.

М. Бажан був державним і громадським діячем. У 1943 р. його призначено заступником Голови Ради Народних Комісарів УРСР у справах культури (з 1946 р. – заступником Голови Ради Міністрів УРСР). Він неодноразово обирався депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. Майже два десятиліття обіймав посади секретаря Спілки письменників СРСР, голови секції художнього перекладу СП СРСР, упродовж 1953–59 рр. очолював Спілку письменників України. З 1951 р. – академік Академії наук УРСР.

За плідну літературну і громадську діяльність Микола Бажан удостоєний багатьох високих нагород і почесних звань.

Діяльність М. Бажана – це справді епоха в історії української культури. Його численні літературні, перекладацькі, науково-видавничі починання продовжують жити й рясно плодоносити, збагачуючи духовну скарбницю українського народу, прискорюючи процеси його національного і духовного відродження.

Микола Платонович Бажан народився 9 жовтня 1904 р. в місті Кам'янці-Подільському (нині Хмельницької області).

«Я згадую дні свого дитинства, – розповідав поет на схилі літ, – вони проминули в прекрасному старовинному куточку українського Поділля... Я пам'ятаю руді стіни старовинної фортеці, з ядрами в них, всадженими гарматами козацького війська Наливайка, я пам'ятаю, який жах вселяли в мене страшні постаті святих і мучеників, що в бароканському екстазі звивалися на фронтоні середньовічних і старих кам'янець-подільських костьолів, церков, будинків, там, де я жив до шести років»³.

Генетично в родині Бажанів переплелися корені селянсько-козацького роду (батькова «гілка», започаткована на Полтавщині в с. Лютенські Будища, пов'язана з реєстровим козацтвом Лютенської сотні Зіньківського полку) і нащадків знаного у Литві роду Поржецьких⁴ (материнська лінія). Батько поета – Платон Артемович Бажан, скарбник Ставропольського полку, – був гордістю сім'ї, дослужився до офіцерського чину. Мати – Галина Аркадіївна Поржецька, закінчивши із золотою медаллю Маріїнську гімназію у Кам'янці-Подільському, мріяла про медичну освіту, однак матеріальні нестатки змусили її взятися за «учительство», займатися всіякою іншою роботою.

У серпні 1910 р. у зв'язку з передислокацією батькового полку родина Бажанів переїхала до Умані, де прожила двадцять літ.

З раннього дитинства в сім'ї Микола був оточений трепетною, зворушливою любов'ю. Мати надавала перевагу домашньому вихованню. Тому до десяти років він не відвідував школу і виховувався вдома. Очевидно, це відіграло вирішальну роль у становленні поетової індивідуальності, яка формувалася вільно, без утиску, і зберегла самотність протягом усього життя.

У воєнному 1914 р. Микола став гімназистом, вступивши до однієї з казенних чоловічих уманських гімназій. Вчився легко, невимушено, запам'ятовував фак-

тично все, що читав. А читав навдивовижу швидко, запійно – українську, російську, польську класику, п'єси В. Шекспіра, романи В. Гюго, про що пізніше найкраще скаже сам:

Я з Гонтою плакав на скровленім уманськiм попелі,
і Пушкін, і Лермонтов серцем стрясали моїм,
я поруч Толстого стояв на валу в Севастополі,
я разом з Сенкевичем входив у цезарський Рим.
Шекспірові сни, що примарились літньої ночі,
потворні і гарні паризькі химери Гюго,
некрасовський стогін,

Франкові видіння пророчі, –
о захвати й муки прекрасні, палючі, урочі
хмільного читання, палкого читання мого!⁵

До речі, факт «палкої» любові до друкованого слова, окрім усього іншого, засвідчує, що процеси входження у світ культурних традицій, внутрішнього зростання у талановитих людей бувають не менш напруженими і концентрованими, аніж перші зіткнення з проявами світу зовнішнього.

Революційні події 1917 р. докорінно змінили життя провінційного міста – все ожило, завирувало. Українська мова, освіта здобули права громадянства. Наприкінці того буремного року Микола Бажан – учень української гімназії ім. Б. Грінченка. На цей період припадають найраніші спроби самостійно осмислити драматичні події сучасності, що можна побачити у першій його поетичній публікації – вірші «Хай море зрадливе хвилює...», надрукованому в уманському тижневику «Громадське життя» у жовтні 1919 р. (№ 5, с. 10) за підписом «Учень VI кл. гімназії М. Б.». У шаблонній символіці вірша, написаного п'ятнадцятирічним автором, відбилася нешаблонна позиція: протест чистої юнацької душі проти насильства, вбивств і разом з тим жадання життя, віра в майбуття.

На останньому році Миколиного навчання гімназія ім. Б. Грінченка була реорганізована в першу селянську єдину трудову школу, при якій відкрилися кооперативні курси, незабаром перетворені в кооперативний технікум.

Матері вдалося умовити сина вступити до технікуму. Водночас, не полишаючи навчання, він починає працювати у громадському, згодом краєзнавчому «народному музеї мистецтв» (разом з учителем історії Микола та його приятелі збирали по селах «скарби» – вимінювали за сіль порозтягвані з поміщицьких маєтків картини, скульптуру, порцеляну, книжки, старовинну зброю, килими)⁶. Перший запис у трудовій книжці шістнадцятирічного Миколи Бажана: «1920 р. – Уманський музей повітполітосвіти».

Важливу роль у формуванні творчої особистості молодого поета відіграв театр. У вересні 1920 р. до Умані прибула театральна труппа Леся Курбаса, який, за висловом мистецтвознавця Неллі Корнієнко, «став автором культурного вибуху доби модерну»⁷, пробив «мур звичок до романтичного сентименту й мелодрами», дав театру «нову сценічну мову»⁸.

Не раз доводилося чути від поета, що саме з приїзду театру Леся Курбаса до Умані «все й почалося».

Для юнака несподівано з'явилася «щаслива можливість пізнати... магію всесильного владарства мистецтва». Образи з творів М. Гоголя, К. Гольдони, Софокла, Т. Шевченка, В. Шекспіра, «грізні й суворі, химерні й кумедні... ніжні і пристрасні», постали перед ним, «втілені українськими акторами, зіграні українською мовою, оживлені, одухотворені, вліті в таке далеке від них уманське життя»⁹.

Під час свого перебування в Умані Лесь Курбас організував молодіжну театральну студію, куди відразу вступив і Микола. Мати занепокоїлась, оскільки побачила в новому захопленні сина загрозу навчанню в технікумі, проте відмовляти не стала. Згадуючи про тривоги і переживання тих років, М. Бажан у своїх мемуарах з гумором писав: «Я не залишив свій технікум, до кінця вивчивши і премудрості італійської бухгалтерії, і етапи кооперативного руху, але двічі на тиждень я поспішав до залу базиліанського монастиря, де працювала студія»¹⁰.

Муза сценічного мистецтва не виявила до нього особливої прихильності. На першому ж акторському занятті він провалився. Два дні просидів удома; коли на третій з'явився, всі вдали, ніби нічого не сталося. Заняття тривали далі.

Перед від'їздом з міста Лесь Курбас, бажаючи залишити після себе групу учнів «як осередок українського мистецтва», подбав про дальшу долю молодіжної студії і запропонував для її керівництва кілька кандидатур, серед яких назвав і Миколу Бажана, здогадавшись про його «потамні мрії стати режисером, будувати сценічне дійство, перетворивши його в спектакль». У цей час Микола готував свою першу поетично-театральну композицію «Березневий каламут» (на вірші В. Еллана-Блакитного, П. Тичини, В. Чумака), але завершити її до від'їзду театру не встиг. Прем'єра «Березневого каламуту» відбулася трохи пізніше, коли його вже було обрано головним режисером студії (факт офіційного виконання ним режисерських обов'язків зафіксовано в трудовій книжці). Спектакль успішно повторювали разів із п'ять. Однак наступну виставу, поставлену за мотивами твору бельгійського письменника М. Метерлінка «Смерть Тентажіля», спіткала невдача. П'єса глядачам не сподобалась, і студія припинила своє існування.

Театральним експериментаторством завершується уманський період творчої біографії М. Бажана. Театр – за самою синтетичною своєю природою – сприяв формуванню його естетичних поглядів. Те, що не вдалося реалізувати на сцені, невдовзі постане в драматичних колізіях його багатозвучного і рухливого поетичного світу.

Київ кінця 10-х – початку 20-х рр. ХХ ст. був центром інтенсивного різновекторного літературно-мистецького життя в Україні. Незважаючи на зміну влад, «змагання на полі мистецтва» не тільки не припинились, а й набували сили. З одного боку – символісти (літературно-мистецька група «Музагет»), з іншого – футуристи (насамперед в особі М. Семенка, який у цей час розгорнув найактивнішу творчу й організаторську діяльність). Крім того, про свій вибір мистецького шляху, ідейне та творче самовизначення гучно проголошували прихильники інших течій та угруповань. Важливим кроком на шляху єднання творчих сил став вихід журналу «Мистецтво» під редакцією

Г. Михайличенка і М. Семенка за активною участю К. Поліщука, П. Тичини, В. Чумака¹¹.

В цьому вируючому мистецькому середовищі й починаються шукання молодим Бажаном власного творчого шляху.

Здавалося б, програма життя в Києві була визначена наперед. Після закінчення Уманського кооперативного технікуму він вступив до Київського кооперативного інституту. Одночасно як режисер Уманської драматичної студії узяв відрядження для вивчення театрального репертуару в Києві. «Ознайомлення з театральними закладами» настільки захопило, що на відвідування інституту просто не вистачало часу. В студентській аудиторії він з'являвся рідко ще й тому, що доводилося заробляти на харчі: брався за будь-яку роботу – пиляв дрова у міських дворах, розвантажував вагони. Врешті-решт перевтома, напівголодне існування й нестатки підірвали здоров'я не дуже кремезного юнака. Холодною весною 1922 р. він захворів на висипний тиф. Ще вистачило сили сісти в поїзд і виїхати до батьків. Довгі ночі і дні трималася надзвичайно висока температура. Потім жахливі наслідки – втрата пам'яті, нервово-психічна прострація. Не міг читати – «забув абетку», нездатний був самостійно рухатись. Кілька місяців пролежав у ліжку¹².

На щастя, молодість перемогла.

Він перехворів не тільки фізично, а й духовно. Повернувшись до Києва, одразу ж пішов до Леся Курбаса. Зміст своєї розмови з майстром поет описав згодом у спогадах: «Актора з мене не вийшло, не буде й режисера, але й кооператора, очевидно, теж. Пишу таємно вірші. – Да? Ну, почитайте. – Від хвилювання й фізичної немочі усе забув. Курбас не наполягав»¹³.

Сестра поета Алла Платонівна Бажан зберегла першу рукописну збірку його уманських віршів «Контрасти настрою» (1920–21 рр.) з присвятою «моїй мамі». За висловом Д. Павличка, це «справжня передісторія могутнього дару»: «духовні страждання дитячого серця – обов'язкове начало непересічної особистості. Багато говорить присвята. Тільки інтелігентній спільницькій душі може спо-

відатися поетична душа підлітка. Мати Миколи Платоновича була його першим читачем і першим літературним порадиником, вона вірила в небуденну майбутність свого сина»¹⁴. Звичайно, у віршах ще дуже мало свого, власного, ще досить відчутна залежність юного автора від досвіду попередників, особливо символістів. Але цікаво вже те, що він не імітує народнопісенні ритми, а вдається до «надлегких» класичних розмірів. Отже, віршова структура створювалася «свідомою рукою». Що ж до змісту творів, то в них відчутне жадання поета жити уявою, у високості духу. «Дух любить тільки дух» – ці слова із сьомого сонета Мікеланджело, перекладеного М. Бажаном, стосуються і самого поета, розкривають одну з таємниць його творчості.

Навесні 1923 р. юнак залишив інститут. Була ще одна спроба здобути вищу освіту. Того ж року він вступив до Інституту зовнішніх зносин на близькосхідний цикл краєзнавчого факультету. Однак і в новому навчальному закладі теж «не затримався», провчившись, як і в попередньому, лише два роки (до весни 1925 р.). Літературно-мистецькі інтереси відсунули на другий план усі інші заняття.

✓ У цей час Микола Бажан зблизився з лідером українських футуристів Михайлем Семенком, з яким уперше познайомився ще в Умані, коли той приїздив у творчих справах до Леся Курбаса. Михайль (Михайло) Семенко – визначний поет (тільки протягом 1914–19 рр. вийшло друком одинадцять його футуристичних книжок) – став для початківця М. Бажана незаперечним авторитетом.

Не хто інший, як М. Семенко, влаштував Миколу Бажана (а трохи згодом і Ю. Яновського) на роботу літпрацівником у газету «Більшовик». «Днями й ночами, – згадував поет, – гасав репортером по міських установах і відділах міліції. Мої репортерські праці друкували в газеті охочіше, ніж мої поетичні вправи, складені наполовину із заримованих гасел, а наполовину з футуристичних важковимовлюваних фраз»¹⁵.

Для нового покоління українських письменників футуризм насамперед був утечею від провінціалізму до

безмежних обріїв сучасної культури, запереченням про-
світянської обмеженості. Все інше – епатаж, антитради-
ціоналізм, деструкція – не сприймалося серйозно. За
словами Лео Крігер (псевдонім доньки М. Семенка –
Ірини), «український авангард по суті ставив перед собою
найпатріотичніше завдання: вивести українську літера-
туру на світову арену, надати їй світовий масштаб, пере-
творивши всю її структуру в сучасну, урбаністичну»¹⁶.

З діяльністю М. Семенка пов'язані основні етапи роз-
витку футуризму в Україні. Так, наприкінці 1921 р. він
утворив у Києві «Асоціацію панфутуристів» («Аспанфут»):
спочатку до неї входило лише шість осіб, а вже через два
роки – щонайменше сорок, у тому числі Нік Бажан, його
друг Степан Мельник, Юр Яновський... Асоціація пропа-
гувала свої модерністичні принципи у численних видан-
нях. Усе це, як пише Лео Крігер, «сприяло поступовій
футуризації української літератури перших післяжовт-
невих років»¹⁷.

На базі «Асоціації панфутуристів» у 1924 р. виникла
«Асоціація комункульту». На час утворення цієї організації
припадає найактивніший період зв'язків Миколи Бажана з
футуристами. Разом з іншими членами організації він бе-
ре участь у гучних публічних виступах, пропагуючи фу-
туристичні ідеї.

17 травня 1923 р. в газеті «Більшовик» був надруко-
ваний вірш «Рура-марш», підписаний псевдонімом «Пан-
футурист», – яскравий зразок його раннього футуристич-
но-публіцистичного стилю:

Селянин, червоноармієць і пролетар
Радянської землі.
Чи зустрінете Ви цей удар
Знову напруженим: плі?
Так
Гарматами по бруку
Серця рев.
– Ради – не Рур,
– Пуанкаре!
Назад ні кроку!

Крис в руку.

Стій!

Б'є барабан тривогу,

Б'є барабан бій¹⁸.

Показово, що М. Бажан дебютував не верлібрами, до яких тяжів М. Семенко, а досить вправним ритмічно дзвінким акцентним віршем, тим, що російські дослідники творчості В. Маяковського називають «ударником»; вплив російського поета-бунтівника тут є незаперечним. Важливе й інше: ритмічна чіткість, впорядкованість, або, як згодом почали говорити, «карбованість», стане сутнісною, постійною ознакою віршостилістики М. Бажана на всіх етапах творчої еволюції.

Більшість його віршів 20-х рр. позначені рисами футуристичної поетики, особливо твори 1923–25 рр. Футуризму він завдячує багатьма своїми відкриттями в поетичній мові й віршуванні – не тільки розробкою віршової тоніки, а й, скажімо, мистецтвом створення оригінальних багатоскладових, неточних рим (усіх їх різновидів – асонансів, дисонансів, нерівноскладових, складених тощо). Учителями були ті ж таки В. Маяковський і М. Семенко. Але невдовзі поет відмовиться від стилізації «під Маяковського» і надасть перевагу складнішому національному типу поліморфного тонічного вірша з довгими рядками, які регулюються змінною кількістю наголосів. Такий тип складного тонічного вірша відтоді пов'язується саме з його ім'ям.

Були у молодого М. Бажана і зразки суто формалістичної гри словом, глосолалії, «заумної» мови, запроваджені футуристами. Правда, це лише два твори, дві спроби узгодити футуристичну теорію з практикою: «Мене зелених ніг» (журнал «Червоний шлях», 1924 р., № 1–2) і «Цирк» (журнал «Нова генерація», 1927 р., № 3). Футуристичні «вибрики» поєднуються в них з експресіоністичним нагромадженням натуралістичних, біологічних асоціацій.

Легкість, з якою були виконані обидві вправи, свідчила, що молодий поет опанував техніку футуристичного вірша і що формотворчість є однією з істотних прикмет його хисту. Втім, футуристичні змагання уже не задовольняли його.

1925 р. М. Семенко «перетягнув» М. Бажана і Ю. Яновського до тодішньої столиці республіки – Харкова, де обіймав посаду завідувача сценарного відділу Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ). Почався період «героїчного» освоєння наймолодшого з мистецтв – кінематографа. Харківське коло друзів по духу – О. Довженко, А. Петрицький, М. Семенко, Ю. Яновський та ін., духовне дотикання до кращих творів національної і світової культури – літератури, малярства, музики, кіно – сприяли тому невідворотному, швидкому перетворенню учня в майстра, яке сталося в житті й творчості М. Бажана у другій половині 20-х рр.

Коли Ю. Яновський подався до «Голлівуду на березі Чорного моря» (назва одного з нарисів письменника) – Одеси, а за ним вирушив й О. Довженко, М. Бажан лишився у Харкові (до 1928 р.), але також «захворів» кінематографом, перейшов на роботу до ВУФКУ, став секретарем (а невдовзі – одним з керівників) журналу «Кіно». Уже в 1926 р. М. Бажан вийшов у ряд перших кінокритиків і кіносценаристів; за кілька років він зробив так багато, що це дало підставу кіноісторикам назвати його одним із засновників української кінокритики, теоретиком екранного мистецтва і цікавим сценаристом. Загалом у 20–30-і рр. ним було створено більше десятка сценаріїв художніх і документальних фільмів: від «Аліма» (у співавторстві з кримськотатарським письменником Іпчі Омером) до «Миколи Джері» за повістю І. Нечужа-Левицького, який в «Історії українського радянського кіно» було названо «кращим показовим за своїм уважним ставленням до класичної першооснови», і, нарешті, до «Катерини» за мотивами відомої поеми Т. Шевченка (дві редакції – 1937 та 1961 рр.)¹⁹.

М. Бажан був першим кінокритиком, хто розпізнав геній О. Довженка. У нарисі «О. Довженко» (1930 р.), що є, можливо, кращим з усього написаного в критиці про ранню творчість кіномитця, він з тонким знанням кінематографічної специфіки розкрив неповторність, національну своєрідність кінопоетики майстра і напрям його морально-філософських шукань.

Нарис про О. Довженка й інші праці в цій галузі, серед них – публіцистична розвідка «Найважливіше з мистецтв» (опублікована 1929 р. під псевдонімом М. Буш), стали справжньою класикою української кінокритики і кінотеорії. З кінокритичними статтями і відгуками він виступав і пізніше, зокрема підтримав нову хвилю українського поетичного кіно 60–70-х рр.; у 1971 р. – знову повернеться до кінотворчості О. Довженка і напише другий мемуарно-біографічний нарис, у якому ще раз віддасть своєму старшому друтові данину поваги й любові.

Отже, футуризм М. Семенка, експресіонізм Леся Курбаса і неоромантичний інтелектуалізм О. Довженка – найважливіші мистецькі фактори, які вплинули на процес становлення творчої індивідуальності М. Бажана. Вони формували різні сторони його художнього хисту. Футуризм справив найбільший вплив на ритміку і фоніку його вірша, а експресіонізм – на образну семантику, метафоризм мови і екстатичний синтаксис. Загалом його художня система складалась і розвивалась у руслі модернізму.

В Харкові вийшли перші поетичні збірки М. Бажана – «17-й патруль» (1926 р.) і «Різьблена тінь» (1927 р.).

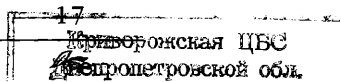

Героїко-драматичне й трагічне експресіоністське світовідчуття поета виразно виявилось в образах першої збірки поезій «17-й патруль». Щодо футуристичної мовної «експансії», то вона зосереджується відтепер переважно у техніці вірша.

Завдяки впливу модернізму, на думку літературознавця Ю. Лавріненка, М. Бажану вдалося уникнути «утертих шаблониових колій попередньої української поезії», в стилі Бажана «не грає ролі "краса", а насамперед діє... сила. Сила стихій, сила закономірності, сила суперечностей, гра сил і їх ритмів. А найбільше сила людини на тлі вищих від неї законів світу. І в цю гру поет кидає і велику силу свого таланту, цілої своєї незвичайної особистості»²⁰.

Сила – в категоричних моральних імперативах його героїчних і екзотичних балад (покласти життя на олтар

17474

П.3-0

революції), сила і експресія – в асиметрії, збуренні ритмів і звуковій оркестровці незвичайних «пісень». Збірка відкривається програмною «Піснею бійця», яка привертає увагу гострою динамікою ритму і грою алітерацій. Так, у першій строфі твору кожний з рядків має свій розмір і свій алітераційний малюнок, який віртуозно передає рух кінноти:

Бійці виїжджали, і коні іржали
(Стримано в стременах сталь дзвенить),
А дим терпкий у полі, а в полі дим іржавий,
І слина з кінських губ – немов ковильні ниті²¹.

І поліметрія, і неточні рими (іржали – іржавий, дзвенить – ниті; далі по тексту – ти мариш – товаришу та ін.) – усі ці особливості форми і змісту (оспівування революційного аскетизму) надають «Пісні бійця» незвичного, нетрадиційного звучання. Щодо балад («Про жито й кров», «Протигаз», «Імобе з Галаму»), то їхній стиль з романтичними загостреннями і надломами цілком вписувався в річище трагічного експресіонізму і посилював дію таких мовних чинників, як «гіпербола, алегорія і метафора»²².

Надміром експресії, гіперболізмом, концентрацією темних, стресових емоцій, «спазматичною напругою нерівного, словесно щільного вірша»²³, за висловом Л. Новиченка, вражає, наприклад, поетична мова балади «Протигаз» (перша назва «Пісня про протигаз»):

З дряговин виростала ніч.
І чорнів чавун облич.
В мозок вгруз цвях дум:
«Коли ж підем в останній штурм?»

Густі, важкі, дисонуючі алітерації переобтяжені тривожним передчуттям. Відомо, що експресіоністи прагнули виразити те, що нагромаджується зсередини, «безпосередньо так, як кричить людина, коли їй боляче»²⁴. З цим пов'язані грубість прийомів експресіоністського стилю, та естетика жахного і потворного, яку спостерігаємо в ба-

ладі «Протигаз», інших творах молодого поета. Бажан намагається збагнути глибинне ество явищ, «всю вичерпав і розітнути суть», виявити суперечність між добром і злом, світлом і темрявою, прекрасним і потворним. Посилення суб'єктивно-психологічної ваги образу викликає появу метафор, які виражають граничну напругу дії: «Корчивсь мукою стиснутий рот», «Залякнуло серце. Серце – як лід», «Ранок чорний обрій скребе», «Сотні очей – як сотня ран», «Мов крапля крові, горить зоря» (балада «Протигаз»). Нашарування жажних асоціацій спостерігається і в інших творах поета 20-х рр.

Зовсім інші ландшафти душі явила друга книжка поезій «Різьблена тінь», побудована на внутрішніх, особистих мотиваціях, посилених літературними суперечками і соціальними конфліктами. Моральний, категоричний імператив спрацював знову: «На мрій моїх похилі журні плечі // ляга важкий і стозапеклий біль». Мінорні, елегійні мотиви нових віршів різко дисонували з піднесеними інтонаціями ранніх героїчних балад і пісень.

Змінився загальний вектор творчих шукань поета. Він звертається до першоджерел, до витоків національної та західноєвропейської культури, до традицій бароко, занурюється у глибінь народної міфології, давніх слов'янських легенд («Папороть», «Розмай-зілля», «Любисток»), воскрешає епізоди національної історії (цикл «Залізняка ніч»), уперше починає освоювати жанр інтимної лірики. Щодо віршової форми, то, навчаючись у неокласиків, він надає перевагу сонету.

З боку вчорашніх однодумців по футуризму були спроби повернути колишнього послідовника на протоптану футуристичну стежку. Однак у цей час і Ю. Яновського, і М. Бажана привабили естетичні принципи нової організації – ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури, заснована в Харкові 1925 р.). Її орієнтація на кращі зразки західноєвропейської культури спонукала до активних стильових шукань.

Пошуки збіглися з періодом гострих суперечок навколо ідеологічних та естетичних засад українського

мистецтва і його поступу, які чим далі, тим більше набували характеру політичних звинувачень. Відгомін дискусії 1925–28 рр. відчутний у різних художніх і публіцистичних творах поета (поемі «Розмова сердець», статтях «Розмова трьох», «Одягніть окуляри!» та ін.).

Можливо, найкраще мотив життєвої дороги, духовних пошуків і борсань відтворено у проникливому ліричному вірші «Дорога», опублікованому в журналі «ВАПЛІТЕ» за 1927 р., № 2.

1926–27 роки були пам'ятними і в особистому житті поета. У 1926 р. він одружився з Гаїною Коваленко, з якою познайомився, коли вона була студенткою Музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка. З переїздом Миколи до Харкова до нього невдовзі приїхала й Гаїна, залишивши все – інститут, театр, родинне гніздо. В 1929 р. у них народилася дочка Майя. Гаїна Коваленко відіграла значну роль у творчому житті поета: вона стала найуважнішим редактором, критиком, особливо в галузі перекладу, оскільки й сама була обдарована хистом перекладача.

Втрутившись у загальну літературну дискусію, молодий Бажан зосередився не на політичних, а на естетичних оцінках мистецтва. У вже згаданій статті «Одягніть окуляри!», своєрідному маніфесті поета, до речі, надрукованому у футуристичному «Бумеранзі» (журналі памфлетів; 1927, № 1), він оголосив війну художнім стилям романтизму, імпресіонізму і частково експресіонізму. В памфлеті увага акцентується на таких чинниках художньої мови, як «предметність», «річєвість» зображення. Поет закликає свого опонента «одягти нарешті окуляри» і позбутися «короткозорості» романтизму, який бачить речі у «блакитному тумані», та імпресіонізму, що живе «хуткоплинним враженням». Щодо експресіонізму, то поет сприймає його не як «філософську концепцію», а як систему художніх прийомів, яка «може послужити пролетаріату» і яка реалізувалася в театрі Леся Курбаса. Гострий гротеск і соціальні символи впливали із сутності художньої системи Леся Курбаса, його театрального методу перетворень. Перетворення протистоять нату-

ралістичному копіюванню, велика соціальна ідея – пасивному побутописанню.

Самого себе М. Бажан прилучав до «революційних матеріалістів», однак його матеріалізм не має жодного стосунку до філософії, а був лиш одним із прийомів поезики. «Я хочу *матерії*... – пише поет. – Річевості. Її обмаль у нас в літературі, речі цієї. Та й література наша – не завше добре зроблена річ. ...Вона надто поміркована і поважна. Менше б поваги, більше вміння й дотепної недбайливості! Фразу на диби!»²⁵ (відголоски курбасівського «перетворення»). «Річевість, – підкреслює поет. – Річ у літературі – це річ, часто-густо, шкереберть. Річ, поставлена іншим рубом. Незвичайна річ. Не протокол речі. І ось тому вимога *матерії в літературі* – це не вимога натуралізму. Навпаки – це вимога перевернути річ насильницько-творчим шляхом, революційним. Дати новий вигляд речі. ...В літературі не мусить бути старих речей. Лишіть це барахольщикам. Нова річ, або, в усякім разі, нове бачення речі – спеціальність літератури»²⁶ (в останніх рядках відчутні явні перегуки з тогочасними деклараціями російського письменника і літературознавця В. Шкловського).

Духовна напруга періоду 1925–27 рр., атмосфера запальних дискусій, постійного творчого спілкування з митцями кіно і літератури, шукання, сумніви, вагання не пропали марно. Наприкінці двадцятих років з'явилися перші видатні твори М. Бажана – поетичний триптих «Будівлі», поема «Гофманова ніч», низка оригінальних ліричних віршів («Нічний рейс», «Моему другові», «Елегія атракціонів», «Фокстрот», «Слово о полку»).

Перефразовуючи слова самого поета, адресовані О. Довженку, можна сказати: сталося чудо народження унікального стилю, який, без перебільшень, не мав прецедентів в історії української поезії, стилю, заснованого на кількох парадоксах: урбаністичного, але без футуристичної «машинізації»; виразно національного, але позбавленого просвітянської сентиментальності; пристрасного, бурхливого, але переважно у вияві думок, а не почуттів; експресіоністичного і конструктивістського водночас.

Ідею «Будівель» йому, очевидно, підказала урбаністична поезія Е. Верхарна, яка, за власним визнанням поета, справила на нього «страшний» вплив (збірка «Міста-спрути»). Як і бельгійський поет, М. Бажан «розсунув... межі того, що ми називаємо ліричним віршем». Багато з того, що «раніше вміщувалось не інакше, як у повість, роман, драму або навіть спеціальне наукове дослідження, увійшло в тісні рамки ліричної п'єси»²⁷. Водночас твір несе на собі ознаки й інших модерних та класичних традицій, впливів – конструктивізму (монтаж, притлумлення ліричних емоцій, використання професіоналізмів у мові тощо) і традицій національного бароко. Деякі елементи бароко – пластичність, живописність епітета – можна було помітити в збірці «Різьблена тінь» (у циклі сонетів «Розмай-зілля», «Залізнякава ніч», вірші «Кров полонянок»). Масштабний задум «Будівель» ще більшою мірою потребував мови великих узагальнень, символів, предметних у зримих словесно-пластичних образах.

Обдарований природним хистом до конструювання, поет зоставив у триптиху «Будівлі» окремі стилі в розвитку національної архітектури: готику («Собор»), бароко («Брама») і модерний конструктивізм («Будинок») – для виявлення закономірності поступального руху від минулого до майбутнього. Сучасну культуру він розглядав як пряме продовження культури попередніх епох, особливо доби бароко, що з'єднала українське мистецтво із західноєвропейським.

Ще в публіцистичному творі «Розмова трьох», декларуючи те, що він любить і що ненавидить, М. Бажан однозначно висловився, що любить не тільки «культуру пролетаріату», а й раніші віки «культури і діла». «Я люблю браму Заборовського і Дніпрельстан. Я люблю органічну, міцну і не фальшовану культуру. Таку культуру Україна знала лише одну: культуру феодалізму, культуру Мазепи, знатиме вона й другу: культуру пролетаріату, культуру соцбуду»²⁸. М. Бажана захоплювала і графіка Г. Нарбути, який «знав джерело». «Брама Заборовського, колишній розпис Печерської Лаври, Тарасевич і Зубрицький, ікона Самойловича, чернігівські гуті –

невичерпне і творче джерело. Той складний комплекс з географічних, економічних і соціально-історичних передумов, що зветься – Україна, – сам нап'ється ще раз і всьому людству дасть пити з того джерела, профільтрувавши й очистивши воду...»²⁹.

В ліриці М. Бажан рідко вдається до безпосереднього, відвертого вияву почуття (окрім кількох віршів у збірці «Різьблена тінь», він тільки в кінці свого життя створить справжні зразки інтимного жанру). Зате в пластичному опрідметненні світу він, здається, не знає меж, з рівним ступенем майстерності уречевлюючи в метафорах і філософську думку («Дорога»), і рух циркового атракціону («Елегія атракціонів»), і гучну музику фокстроту («Фокстрот»), і навіть саме творче натхнення («Нічний рейс» – віртуозний вірш, присвячений Ю. Яновському). Разом з тим поет усе більше тяжіє до поезії аналітичної думки.

В «Будівлях», може, найяскравіше, порівняно з іншими творами 20-х рр., заявляє про себе найістотніший принцип його поезики, суто Бажанова риса художнього освоєння дійсності – аналітичний «розтин» зображуваного явища, «розламування» образу навпіл, у контрастах і антитезах. Контрасти простежуються на всіх рівнях «Будівель»: від загального композиційного макрообразу циклу (минуле – сучасне) до мікрообразів кожної з частин. М. Бажан – поет-діалектик, він показує різні сторони явища, часто діаметрально протилежні, як, наприклад, у фіналі «Собору» (першої частини «Будівель»):

Бо зводився собор – гнобитель і захисник,
Юрби благання і юрби прокльон,
Й готичний розцвітав трилисник,
Мов хрест, мов квіт, мов псалма і мов сон.

Отже, в «Будівлях» складалася система ліричного освоєння світу, заснована на метафоричному уречевленні мови. Одним з її компонентів є також гнучкий, динамічний вірш з концентрованою матеріалізацією звука в алітераціях і рими. Якщо в ранній ліриці переважав акцентний вірш, то після сонетної школи в період «Різьбленої тіні» домінують ямби.

Епічний дар поета пробуджується майже одночасно з ліричним і несе на собі карб оригінального героїко-драматичного і критичного, максималістського світосприймання. У 20-і рр. його епос зазнає таких же суттєвих змін, як і лірика. Якщо поема «Боець 17-го патруля», що дала назву першій збірці, витримана в традиційному баладному дусі, то вже в наступних ліро-епічних творах кінця 20-х – початку 30-х рр. – «Розмова сердець» (1928 р.), «Гофманова ніч» (1929 р.), «Гетто в Умані» (1929 р.), «Сліпці» (1930 р.), «Число» (1931 р.), «Смерть Гамлета» (1932 р.), «Трилогія пристрасті» (1933 р.), «І сонце таке прозоре» (1934 р.) – з'являється новий тип поеми, де не сюжет, зведений до мінімуму, а концептуальні образи, «драма ідей» організують структуру твору.

Свій дискусійний метод поет вперше застосував у поемі «Розмова сердець». В образі двійника, примари, що піднімається за героєм сходами будинку, він таврує стару, самодержавну Росію, «країну серць пощерблених і зігнутих колін», і в різкій антитезі протиставляє їй «Україну іншу й іншу Русь». Дискусію із закоснілими, усталеними, старими поглядами продовжено і в наступних творах.

Вершинний твір Бажанової молодості – поема «Гофманова ніч» – свідчення того, які справді золоті творчі плоди може дати синтез елементів бароко і європейського модерну, абстрактної думки і натуралістичної конкретності, фантазії та правдоподібності. Це твір про роздвоєність душі митця. В коротку зовнішню рамку – зображення втечі митця в корчму від буденних реалій життя – вкладено зміст психологічного роману. Образ Гофмана, в якому мало спільного з реальним прототипом, набуває гротескних рис, його обличчя двоїться: з одного боку, «гігантський кіт», «король... нічних асамблей», з другого – «добрячий котик Мур», «куций Мефістофель»... Уперше з дивовижною щедрістю М. Бажан зобразив візерії творчої психіки генія, майже безмежний діапазон його емоцій і почуттів: жах і зненавиду, іронічне глузування і розпач, і примирливе задоволення, і бунт, і смиренність – усе, чим живе, чим може бути роз'ятрена душа митця.

Встає огонь, як стовп, встає, як стовп, гармидер,
Як стовп і стогін, – над старим столом.
– Я в смерті ще раз хитро видер
Кипучу ніч з натхненням і вином.

«Гофманова ніч» з прихильністю була зустрінута сучасниками. Відомо, що коли М. Хвильовий прочитав твір, то на очах компанії колег-письменників у харківському клубі літераторів буквально упав до ніг Бажана³⁰.

У 1929–30 рр. з'являються нові програмні поеми: «Гетто в Умані» і «Сліпці». Обидві після публікації одразу потрапили під вогонь погромної критики і ще до недавнього часу не були у нас реабілітовані (пощастило їм лише у зарубіжній україністиці)³¹.

Поема «Гетто в Умані», в якій молодий поет не побоявся порушити складне питання про історичні перспективи єврейського народу, є твором-метафорою, твором-тропом, побудованим на кількох взаємопов'язаних образах-символах, алегоріях, так або інакше співвіднесених із символікою вогню (наскрізний символ – «охоплений полум'ям Сіон»). Цей вогонь – очисний, в ньому спалюється «тлін і твань» минулої ганьби.

Вульгарна критика 30-х рр. засудила автора за цей твір, тому що весь його гуманістичний пафос суперечив сталінській національній політиці, коли існуючі національні проблеми ігнорувалися, вважалися вичерпаними раз і назавжди.

Найпотаємнішим ліро-епічним твором М. Бажана є незавершена історична поема «Сліпці» (1930 р., у двох частинах; тоді ж була написана, але загублена третя частина, планувалася і четверта). У поле критичного художньо-дослідницького зору молодого поета потрапляє образ народного кобзаря-рапсода (невипадково поіменованого Перебендею). Автор дискутує як з романтичним піднесенням цього образу в поезії Т. Шевченка, так і з його запереченням у футуристичній доктрині М. Семенка. Химерність образу Перебенді загострюється і спотворюється, позбавляючись будь-яких романтичних шат. Тут знову дається взнаки прихильність поета до прийомів експресіонізму, гротескових образів. На традиційному

дедалі активнішого занурення в речі та їх пізнання, поліморфний вірш.

Після опублікування «Сліпців» ортодоксальна критика почала справжнє цькування поета, що позначилося на його продуктивності. З іншого боку, не тільки наслідком компромісів слід пояснювати появу таких наступних творів, як поеми «Число», «Смерть Гамлета», «Трилогія пристрасті», «І сонце таке прозоре». М. Бажан продовжує вибудовувати цикл коротких соціально-філософських поем, утверджує свій ідеал мистецтва, яке «свідомо мислить, точно знає, чого воно хоче, і нерозривно пов'язане з сучасністю». Разом з тим і суттєвих спрощень уникнути не вдалося.

У 1935–37 рр. М. Бажан створює новий епічний твір «Безсмертя. Три повісті про товариша Кірова».

Автор передмови до мюнхенського видання «Сліпців» Б. Кравців писав, що історія ідейної трансформації Миколи Бажана – автора «Розмови сердець» і «Сліпців» в автора «Числа» і «Смерті Гамлета», а згодом поеми про Кірова під назвою «Безсмертя» – одна з численних трагічних сторінок літературного процесу 1930-х років в Україні³³. Була ще одна причина корекцій у творчості не одного тільки М. Бажана, а й багатьох інших його сучасників-літераторів – причина, пов'язана із загрозою світової війни після фашистського перевороту в Італії та виходу на політичну арену Гітлера в Німеччині.

У памфлеті «Смерть Гамлета» (післямові до «Розмови сердець») одним з перших в українській літературі М. Бажан викрив фашизм, проаналізував його моральні та ідеологічні корені, точно визначив смертельну небезпеку ідейних переодягань з камзолу «принца Данії» в мундир «принца Солдафонії».

Не була виявом суцільної політичної кон'юнктури, цілковитої капітуляції поезії перед ідеологією і епічна трилогія «Безсмертя». Слід узяти до уваги, що вихід у тогочасному літературному процесі на чільне місце історичних та героїчних жанрів епосу збігся з природним тяжінням поета до епічної форми. Принаймні написана найраніше повість «Ніч перед боєм» (1935 р.) – зразок епічної

поліметрії – явила, за висловом П. Тичини, «справжнє густе політональне письмо»³⁴. Повість можна вважати своєрідною моделлю Бажанового вірша, притаманною і ранній, і пізній його творчості. У «Безсмерті» автор також уперше звернувся до форми епічного циклу, поєднання кількох віршових повістей або новел, що згодом, особливо у 70-і рр., стане однією з найбільш плідних жанрових тенденцій його поезії.

Однак під тиском вульгарно-соціологічної критики, яка жадала від поета насамперед «ідеологічної ясності», під явним політичним пресингом поет змушений був коригувати стилістику в наступних частинах поеми («Прапор» і «День», 1937 р.), віддавши перевагу вже не умовно-асоціативному, а побутовому письму.

Усе це свідчило про глибоку творчу кризу. Складалося враження, що в процесі дописування поет збайдужів до твору. Можливо, це сталося тому, що його художні шукання в цей час перейшли в іншу сферу.

З початком 30-х рр. літературні й кінематографічні інтереси Миколи Бажана були витіснені іншим захопленням – мистецтвом художнього перекладу. Переключити увагу на перекладацьку справу його примусили відомі політичні обставини, які не сприяли оригінальній творчості. Але, як слушно зауважує письменник, професор Р. Чілачава, «попри усі складнощі, що існували в творчому житті країни», художній переклад у республіках колишнього Союзу «був саме тією галуззю літератури, що переживала найбільший злет»³⁵.

В юності поет уже брався за переклади (Е. Верхарна, В. Маяковського). У 20–30-і рр. він відкрив для себе грузинську літературу. Ще перебуваючи в Харкові, почав мріяти про те, щоб ознайомити українського читача з «незрівняною поемою Руставелі». При підтримці К. Гамсахурдіа, з «намови» П. Тичини він спочатку пішов у науку до харківських грузинів і зрештою зважився узятися «за важку і просто зухвалу справу перекладу славнозвісної

поєми про витязя у тигровій шкурі». Бажання здійснити переклад ще більше зміцнилося після поїздок до Грузії, під час яких йому вдалося встановити дружні взаємини з такими видатними грузинськими письменниками, як уже згаданий К. Гамсахурдіа, а також М. Джавахішвілі, Л. Кіачелі, Т. Табідзе, П. Яшвілі, С. Чіковані; з останнім його з'єднали узи дружби на довгі роки, аж до самої смерті Симона.

Уклавши угоду з видавництвом щодо українського перекладу епосу Руставелі, М. Бажан після повернення з Харкова до Києва вирішив остаточно перейти на «творчі хліби». Протягом кількох років він жив у Грузії переважно «під доброю стріхою» родини Чіковані. Повернувшись додому, продовжував уперто працювати над завершенням перекладу. У листах до близького друга, російського перекладача і літературознавця В. Гольцева він скаржився: «Руставелі вимагає безоден енергії та Еверестів часу... Працюю над Руставелі і плачу від безсилля, і гризу граніт...». Нарешті подвижницьку працю було завершено – в грудні 1937 р. в Тбілісі (на ювілейний руставелівський пленум Правління СП СРСР) Микола Платонович привіз і книжку свого перекладу поеми Руставелі з ілюстраціями художниці Тамари Абакеїлі.

Успіх надихнув поета на здійснення нових задумів. Він працює над перекладами й інших грузинських поетів [частина увійшла до «Антології грузинської радянської поезії» і згодом до двотомної антології «Поезія грузинського народу» (видана в Україні Державним видавництвом художньої літератури 1961 р.); у двотомнику вміщено понад шістьдесят перекладів Миколи Бажана; поет залучив до перекладів з грузинської поезії поважне гроно українських письменників].

Згадані тексти стоять на початку величезної, натхненної праці поета в галузі художнього перекладу з літератур різних народів, передусім з грузинської, що стало можливим, за точним спостереженням Р. Чілачави, завдяки дивовижній здатності М. Бажана до творчого перевтілення. «Без цього особливого хисту, – пише Р. Чілачава, – було б неможливо повноцінно донести до українського читача "Суліко" А. Церетелі, "Мерані" Н. Бараташвілі,

”Мухамбазі” Г. Орбеліані. Я вже не кажу про переклади поетичних творів Георгія Леонідзе і Тіціана Табідзе, Сандро Шаншіашвілі і Карло Каладзе, Симона Чіковані та Іраклія Абашідзе, лібрето опери З. Паліашвілі ”Даїсі” та оперети В. Долідзе ”Кето і Коте”»³⁶.

До 100-річчя від дня смерті О. Пушкіна М. Бажан закінчив переклад «маленької трагедії» «Моцарт і Сальєрі». Був редактором і одним з перекладачів однотомника вибраних поезій В. Маяковського (1936 р.); перекладав вірші Г. Гейне, а також грузинську поезію (наприкінці 30-х рр. він задумав перекласти ліро-епічний шедевр ще одного великого поета Грузії – «Давитіані» Д. Гурамішвілі, але завершив переклад тільки 1952 р.).

Другий пік нової перекладацької хвилі припадає вже на 70-і рр., коли поет заглибиться у світ європейської поезії, особливо польської (Ц. Норвід) і німецькомовної (Ф. Гельдерлін, Й. Гете, Р. М. Рільке), хоча грузинській своїй любові він ніколи не зраджував (у 60-і рр. знову переклав вірші С. Чіковані та ін.).

Перебування у Грузії, щасливі дні перекладацької творчості надали сили не тільки витримати тогочасні випробування, а й відродитися як поетові. Враження від мандрів по республіці надихнули його на створення циклу «Грузинські поезії» (перша назва «Сакартвело»).

Та працювати ставало дедалі важче. Атмосфера непевності, підозрливості як у всій країні, так і в Грузії, і в Україні нагніталася. Трагічно ламалися долі близьких Бажанові людей, друзів і вчителів – М. Заболоцького, Лєся Курбаса, М. Семенка. 30 вересня 1937 р. у газеті «Комуніст» на нього самого, а також на М. Рильського і Ю. Яновського було видруковано справжній політичний донос – наклепницьку статтю «Очистити літературний фронт від буржуазно-націоналістичного мотлоху». На М. Бажана навішувався ярлик «поета буржуазно-націоналістичної школи», активного члена «контрреволюційної літорганізації ”ВАПЛІТЕ”», який «не став поетом народу – творця соціалістичного суспільства» і т. д. Звідси висновок – рішуче очистити «спілку від ворожих людей і їх прихвоснів... щоб дати твори, гідні сталінської доби»³⁷.

Стаття-донос зловісною тінню лягла на всіх трьох «обвинувачених». М. Бажан чимраз більше відчував вакуум навколо себе. З дня на день чекав арешту, не спав ночами, прислухався до кожного кроку за дверима. Сум'яття було і в душі, тому що прийшли до нього «нові думи, небувалі почування», які торкалися і радістю, і болем, примушували напружено битися серце. Він познайомився з Ніною Лауер, майбутньою своєю дружиною, яка закінчувала аспірантуру при Інституті фізіології АН УРСР. Любов до неї він пронесе в своїй душі до останнього подиху життя. Однак у ті тривожні дні все раптом стало хистким: і кохання, і творчість, і саме існування.

Порятунок прийшов несподівано – і з того боку, з якого, здавалося б, прийти ніяк не міг. Як пригадує свідок тих подій, письменник С. Голованівський, неждано-негадано було оголошено указ про перше урядове нагородження письменників, у тому числі українських, «і серед трьох увінчаних найвищою нагородою – орденом Леніна – Микола Бажан!»³⁸ (крім нього, нагородили також О. Корнійчука і П. Тичину). Це було наче воскресіння з мертвих, повернення з небуття.

Перед затвердженням списку нагороджених Сталін «раптово згадав, що начебто чув, буцім на Україні хтось добре переклав поему Ш. Руставелі "Витязь у тигровій шкурі", а таку важливу роботу треба, мовляв, як слід відзначити»³⁹. М. Бажана одразу ж було внесено до списку.

Різно змінили своє ставлення до Бажана преса, апарат ЦК КП(б)У, куди його – безпартійного! – невдовзі викликали і запропонували виступити з доповіддю на зборах київської інтелігенції. Доповідь була вдалою. Поет ніби випростався на повний зріст.

А далі – безпартійного М. Бажана включають до делегації від республіки для привітання XVIII з'їзду партії і саме йому доручають виступити від імені делегації. Тоді ж він вступає кандидатом у члени, а 1940 – у члени Компартії України. Невдовзі його обирають секретарем парторганізації Спілки письменників України.

У 1939 р. до 125-річчя від дня народження Т. Шевченка за дорученням уряду М. Бажан організовує виставку

його творів; відвідує Грузію, Вірменію, де відзначали тисячоліття вірменського епосу «Давид Сасунський».

Громадські обов'язки, на щастя, не паралізували творчості, хоч і позначилися на її якості. Кінець 30-х рр. був урожайним на ліро-епічні твори («Батьки й сини», «Мати», «Хлопчик з Чуфут-Кале»). У ліриці найбільшою удачею став цикл «Бориславські оповідання» (1940 р.), що концентрував у собі кращі риси драматично напруженого і водночас пластичного, рельєфного стилю.

Виснажувала праця головним редактором журналу «Радянська Україна». Та все ж вистачило енергії на переклад поеми-дастану А. Навої «Фархад і Шірін». Працював над текстом «з ранку до ранку», аж кров ішла носом. «Позеленів. Посинів. Почорнів» (під час війни згорів архів поета, зошит з перекладом дружині вдалося врятувати).

Війна перервала природний плин подій, докорінно змінила життєві й творчі плани. В цей час тяжких випробувань М. Бажан очолив редакцію газети «За Радянську Україну!», що видавалася для радянських партизанів і населення тимчасово окупованих районів республіки. В першому ж номері з'явилася його «Клятва», мужні, пристрасні слова якої, покладені на музику композитором Г. Верьовкою, стали широко популярними. До редколегії газети увійшли А. Василько (Л. Троскунов), Ванда Василевська і О. Корнійчук; творчо співпрацювали з редакційним колективом С. Воскресасенко, Д. Гринько, С. Журахович, Я. Качура, А. Малишко, М. Рильський, В. Сосяра, А. Шиян, Ю. Яновський та ін. Щомісяця над містами й селами на тимчасово окупованій території України скидали з літаків 1,5–2 млн. примірників газети⁴⁰.

Разом з політуправлінням Південно-Західного фронту, якому була підпорядкована газета, редакція відступала з Києва до Броварів, далі – на Харків, Валуйки, Воронеж...

У Воронежі М. Бажан написав поему «Данило Галицький» – першу історичну поему в українській літературі воєнного часу. Твір приваблював не тільки своїм героїчним пафосом, а й стрункістю композиції, тонкою

розробкою поетичної пластики, класичним малюнком вірша, що дозволило М. Рильському сказати: «Новий твір Бажана написаний у суворих і строгих лініях грецьких колон»⁴¹. У гармонійних, світлих тонах епічної оповіді поету вдалося відтворити благородство, честь і мужність руської душі, протиставити дикунству і вандалізму агресорів ясність і просвітленість життя мирного народу, його гідність і красу, за якими відчувалася могутня сила духу. «Цю демократичність поетового бачення історії, – зауважив Л. Новиченко, – розуміння вирішальної ролі народних мас варто підкреслити; їх не завжди вистачало деяким письменникам, що бралися художньо відтворювати далеке минуле і постаті його діячів»⁴².

Воронеж невдовзі довелося залишити. Попереду був Сталінград. Редакцію газети передислокували на лівий берег Волги, у селище Третій Вирішальний. Щоб потрапити до штабу і аеродромів, поету доводилося по кілька разів на день, навіть під час нальотів ворожої авіації, переправлятися через Волгу на повільних баржах. У ті пекельні хвилини він нотував свої враження і роздуми в записнику (1942–44 рр.), який згодом дружині вдасться розшифрувати. Тоді ж народжувалися рядки збірки «Сталінградський зошит».

На повний зріст у збірці М. Бажана постав героїчний образ рядового солдата (вірші «На березі», «В яру», «Прорив», «Битва»), чиє нескорене серце в умовах, несумісних з життям, не тільки вижило, а й мужньо боролось і перемагало.

Свідком розгрому фашистської армії під Сталінградом М. Бажану стати не довелося: редакцію відкликали до Москви у зв'язку «з неможливістю виділяти літаки для рейсів на Україну»⁴³.

Наближався час визволення України. До республіканського уряду підшукувалися кандидатури нових, енергійних людей, у тому числі з-поміж творчої інтелігенції. Вибір впав і на кандидатуру М. Бажана – 1943 р. його було призначено заступником Голови Раднаркому України у справах культури [очолював Раднарком республіки з 1944 по 1947 рр. М. Хрущов; він же з 1938 по 1949 рр., з перервою з березня по грудень 1947 р., був

першим секретарем ЦК КП(б)У]. Урядова діяльність Миколи Бажана і припадає саме на цей «хрущовський період».

Це була одна з численних спроб владної партійної верхівки заохотити до політичної діяльності представників української культури (наркомом закордонних справ УРСР було призначено О. Корнійчука, наркомом освіти – П. Тичину, а І. Кочергу, П. Панча, Ю. Смолича, Ю. Яновського – редакторами друкованих органів масової інформації та радіомовлення). Фактично ж ішлося про відверте загравання партійного керівництва з українською інтелектуальною елітою.

Відповідальна державна і громадська робота вимагала граничного напруження інтелектуальних, моральних і фізичних сил; для творчості майже не залишалося часу. Безпосередньо займаючись питаннями науки й культури, М. Бажан контролював такий обсяг роботи, який, здається, міг забезпечити лише він з його енциклопедичними знаннями й організаційними здібностями (у фронтовому записнику є перелік підпорядкованих йому установ: видавництво Академії наук УРСР, відомство з культурних зв'язків із закордоном, кінопрокат, комітет геодезії і картографії, наркомздоров'я, наркомосвіти, наркомсоцзабез, РАТАУ, Укрградіокомітет, управління кіноорганізації, управління мистецтв, управління у справах фізкультури, творчі спілки: архітекторів, композиторів, письменників, художників та ін.). До того ж він тримав у полі зору не тільки визволені, а й окуповані райони республіки.

Микола Бажан встиг напрочуд багато зробити, тому що був людиною рідкісної волі й умів об'єднувати навколо себе талановитих людей. Уже з перших місяців роботи в уряді України він намагається втілити в життя ряд важливих, загальнодержавного масштабу задумів.

Так, М. Бажан був одним з ініціаторів прийняття 30 жовтня 1944 р. постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про видання Української Радянської Енциклопедії» в «10 томах і одного тому настільної енциклопедії» загальним тиражем 550 тисяч примірників, обсягом у межах 330 друкованих аркушів, «з терміном виходу протягом

п'яти років». Однак проект вдасться реалізувати лише через тринадцять літ, коли М. Бажан очолить Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії і під його керівництвом буде випущено цілу бібліотеку енциклопедичних видань, у тому числі й багатотомну Українську Радянську Енциклопедію.

За роки війни вийшов ряд Бажанових поетичних збірок: «Гнів Отчизни» (1941 р.), «Клятва» (1941 р., 1942 р.), «Данило Галицький» (1942 р.), «Сталінградський зошит» (1943 р.), «В дні війни» (1945 р.), куди ввійшли й «Київські етюди». Окремим виданням побачили світ публіцистичні книжки «Били, б'ємо і будемо бити» (1941 р.) та «Сини України в боях за Вітчизну» (1943 р.).

У «Київських етюдах» авторська увага зосереджується уже не на загальних народних типах, як у «Сталінградському зошиті», а на індивідуальності (через суб'єкт автора) в складних суперечностях її особистісного життя. Сталінградський цикл по суті відтворював одну «здвоєну» пристрасть: ненависть до фашизму в різних її емоційних відтінках і – за контрастом – любов до людини. Діапазон почуттів у «Київських етюдах» значно ширший: помста, гнів, радість, біль, скорбота, любов, страх, як п'ятьма і світло, змагаються між собою.

Нові поезії склалися під враженням його закордонних поїздок. У кінці 1945 – на початку 1946 р., а також у 1947 р. у складі урядових делегацій поет двічі відвідав Великобританію. Почуття і думи під час цих поїздок втілилися у віршах збірки «Англійські враження» (1948 р.), у якій своє критичне ставлення до побаченого у більшості випадків автор відтворив прийомами сатири.

Особливої переконливості М. Бажан досягав тоді, коли поезія брала гору над публіцистикою, коли думи і пристрасті втілювались у поетичні картини, в метафори і символи (як у віршах «Смеркання в Гайд-парку», «На Шотландській дорозі» та ін.). Зважаючи на характерну для англійської поезії традицію баладної форми, поет створює і кілька віршів баладного типу («Біг-Бен», «Солдатська балада»).

М. Бажан прийшов до уряду, сподіваючись на предметну реформаторську діяльність. Але політична ситуація в повоєнні роки [сумнозвісні постанови «Про журнали "Звезда" і "Ленинград"», «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення» (аналогічні постанови були прийняті і в Україні), переслідування вчених, письменників] складалася не на користь реформаторів.

Оскільки М. Бажан належав до державотворців, так би мовити, «нової хвилі», то в період посилення репресій проти українського народу, політичного похолодання навесні 1947 р. неминуче мав стати його жертвою. Однак підступність бюрократичного, інквізиторського вбивства полягала в тому, що жертва часто виступала і знаряддям системи. В найстрашнішій у житті М. Бажана битві, коли випробовувалися честь, гідність, любов до близьких, рідних людей, йому було завдано тяжких ран, і він пішов на поступки зі своїми етичними принципами.

Саме Бажанові, який опікувався справами науки і культури, наказали виступити в засобах масової інформації з обґрунтуванням тогочасної ідеологічної політики. І як він не намагався протягом кількох місяців зволікати з виконанням «соціального замовлення», все ж у кінці року, коли інквізитори вдалися до прямого шантажу і переслідування батьків дружини та її самої, з'явився нарис «До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології» (надрукований у грудні 1947 р. одночасно в газеті «Радянська Україна» і окремою брошурою).

Мабуть, кожний із знавців творчості Бажана, знайомлячись з цим злощасним опусом, пережив відчуття неорганічності тексту, його цілковитої невідповідності поетовому стилю. Немає сумніву в тому, що над ним добряче попрацювали в партійних кабінетах. Це в жодному разі не виправдовує поета – під текстом стоїть його ім'я, але якоюсь мірою пояснює неймовірну вульгарність згаданого «дослідження», жакливу брутальність і примітивність

його мови [все це нагадує епізод з німецьким письменником Гансом Фалладою, який залишився у фашистській Німеччині й опинився в полі зору Геббельса, котрому спало на думку використати з вигодою для себе талант і авторитет письменника; Фалладі замовили сценарій кінобойовика («Залізний Густав»), зміненого до невпізнанності після цензури і редагування «партійними жучками»; кіносеріал так і не вийшов на екрани, але ім'я письменника було дискредитовано].

Річ не в тім, що автор публікації критикував «реакційні» сторони гегелівської філософії, антропологічні чи етнологічні розвідки українського етнографа, антрополога й археолога Ф. Вовка та інших; справа в тому, що вся українська історична наука поставала ніби в кривому дзеркалі, у фантастичних вимірах «зоологічного націоналізму». Не змилювався він і над тодішньою художньою літературою. Тяжко й соромно читати розділи про «прояви чужої буржуазної ідеології... у творах таких письменників, як М. Рильський, Ю. Яновський та І. Сенченко».

До кінця життя він картав себе за своє відступництво. Можливо, найбільше карався своєю провиною перед Ю. Яновським, якому у своїх «Думах і спогадах» присвятив пронизливу сповідь, одну з кращих новел «Майстер залізної троянди». М. Бажан не зміг повністю відділити себе від існуючої тоді бюрократичної системи і змушений був у даному разі зробити те, що від нього вимагали.

Тим часом, як і раніше, державна та громадська діяльність поглинала майже всі духовні й фізичні сили (1946 р. М. Бажан був обраний депутатом Верховної Ради СРСР, а 1947-го – депутатом Верховної Ради УРСР). На літературну творчість фактично не залишалось часу. Все це породжувало такі моральні суперечності, які врешті-решт слід було негайно розв'язати.

В серпні 1949 р., перед поїздкою до Веймара на відзначення 200-річчя від дня народження Й. Гете, М. Бажан подав заяву про звільнення з посади заступника Голови Ради Міністрів УРСР. Його прохання було задоволено.

І знову в нелегкий, поворотний у своєму житті період – як колись у 30-і рр., – М. Бажан кличе на допомогу

грузинських друзів. І не помилився – грузинські письменники підтримали його.

Творча «реабілітація» проходила важко, повільно, не без компромісів. Наслідком явного духовного компромісу став його поетичний цикл (і однойменна збірка) «Біля Спаської вежі» (1952 р.), створений на «злобу дня». Новою збіркою автор, очевидно, хотів продекларувати свою політичну лояльність, щоб займатись іншими творчими справами. Однак від надмірної тенденційності постраждали і зміст, і форма творів.

На 50–70-і рр. припадає кульмінація величезної, справді титанічної організаційно-творчої праці Миколи Бажана в галузі літератури і науки: діяльність як голови Спілки радянських письменників України (1953–59 рр.), як віце-президента Європейської співдружності письменників (1960 – 72 рр.), як академіка АН УРСР (з 1951 р.) і головного редактора Української Радянської Енциклопедії (з 1958 р. до останніх днів життя).

Очолити правління СРПУ в часи, коли після смерті Сталіна з'явилися перші ознаки відлиги, М. Бажан намагався перебудувати спілчанську роботу. Поет надав Спілці такого морального і творчого спрямування, яке відкривало перспективи її дальшого поступу, поставив на перше місце дві вимоги: увагу до молодих й інтенсивні дружні стосунки з творчою інтелігенцією союзних республік і зарубіжних країн. Серед молодих поетів, кого М. Бажан всіляко підтримував, генерація шістдесятників: М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, Д. Павличко, М. Фішбейн; Д. Павличка він особисто рекомендував до Спілки. Без перебільшення можна сказати, що українське шістдесятництво благословив саме М. Бажан.

Поетична муза знову повернулася до нього і надихнула на створення одного з шедеврів – ліричного циклу віршів «Міцкевич в Одесі» (1957 р.).

Ця поетична книжка відкрила нові грані творчого хисту Бажана у сфері мистецтва перевтілення, гри фантазії,

імпровізації. «Цикл віршів Бажана про Міцкевича, – писав польський письменник Я. Івашкевич, – є визначним явищем у літературі. Рідко трапляється так, щоб видатний поет сучасності присвятив значну частину своєї творчості поету давнини іншого народу... "Міцкевич в Одесі" показує нам цілковиту зрілість українського поета. Дивує тут єдність змісту і форми. Високопоетична форма твору»⁴⁴.

Біографічний матеріал (заслання молодого А. Міцкевича) М. Бажан перетворив, переплавив у справжню поезію. Власне, бачимо тут проблематику, суттєво відмінну від тієї, яка розкривалась у «Гофмановій ночі», де геній, іронізуючи над дійсністю, сповідував дві моралі – для зовнішнього і внутрішнього вжитку. У романтичній, незалежній постаті А. Міцкевича відбилась інша – героїко-оптимістична концепція творця як провидця, як активної сили історії:

Хтось кличе? Так. Ти знаєш, – хто і звідки
На тебе кличе і на тебе жде...
Встають сонети, як провидці й свідки.
Зведись, поете! Владне слово йде!

Гуманістичний смисл циклу найвищою мірою відповідав загальному духу перших років хрущовської відлиги.

Саме в цей період здійснювалися спроби створення загальнодемократичних, гуманістичних інституцій, які мали б об'єднати культурно-просвітницькі сили різних країн з різним політичним та соціально-економічним устроєм, незалежно від тих або інших розбіжностей у політичних поглядах та віруваннях їхніх представників.

18–21 жовтня 1958 р. у Неаполь на перший Установчий конгрес Європейської співдружності письменників з'їхалися делегати майже з усіх країн Європи, в тому числі з СРСР, – загалом понад 200 письменників, серед них – Микола Бажан (керівник делегації). «Можливо, – писав згодом поет у статті "Зустрічі в Італії", – не зовсім ясними ще були контури цієї майбутньої спілки, але кожен з нас відчував, яку потрібну і своєчасну ініціативу виявив

італійський національний синдикат письменників, запрошивши представників літературної громадськості двадцяти дев'яти європейських країн зібратися разом і уважно вислухати один одного...».

Першим президентом співдружності був обраний ініціатор її створення італійський письменник Дж. Анджолетті. Першим віце-президентом від письменників Східної Європи став М. Бажан. Одностайне схвалення його кандидатури свідчило про міжнародне визнання його суспільного і письменницького авторитету. Перебуваючи на цій посаді більше десятка років, він робив усе, що було у його силах, для наведення мостів дружби між Заходом і Сходом Європи, для подолання відчуженості й недовіри між ними.

М. Бажан багато вніс у справу пропаганди української культури в Італії та італійської культури в Україні, розпочав серйозну роботу над вивченням українсько-італійських суспільних і літературних взаємин. Зразком ґрунтовного дослідження може бути фундаментальна стаття «Рісорджіменто і література», зі скороченим варіантом якої під назвою «Уроки Рісорджіменто» він виступив у Турині в липні 1961 р. на черговому конгресі Європейської співдружності письменників, присвяченому національно-визвольному та об'єднавчому руху в Італії XIX ст., що увійшов в історію країни під назвою «Рісорджіменто». Заслуговують на увагу всі «італійські» статті й рецензії поета, зокрема його відгук на «Листи послушниці» Г. Пйовене, що вирізняється широтою естетичного та історико-літературного діапазону. Детальнішому аналізу українсько-італійських культурних взаємин поет присвятив спеціальну статтю «Зустрічі на вікових шляхах».

За роки віце-президентства М. Бажан об'їздив уздовж і впоперек Італію (так, як колись Грузію), познайомився з державними діячами, письменниками, ученими, художниками. Під впливом нових вражень він створив одну з найсвітліших своїх ліричних книжок «Італійські зустрічі». «Жага видіння й пізнання», – так, цитуючи слова з нової збірки, визначив її зміст і стимули Л. Новиченко⁴⁵.

Одою радості можна назвати програмний твір поета «Зустрічі», що відкриває збірку. Радість від зустрічі зі скарбницями культури Італії, з красою її людей і природи. Радість – у пластичних образах, втілених у мармурі або фресці, в чуді творів Тиціана, узорних арок Венеції... У Мілані на одній зі стін зруйнованої під час війни церкви поету пощастило побачити «Таємну вечерю» Леонардо да Вінчі, у мистецтві якого він вбачає пророчий смисл:

Тьмяне й гірке мистецтво
дивного майстра з Вінчі,
чудом якимось не знищене
бомбою й канонадою, –
нас воно й досі питає,
дивиться нам у вічі,
більш непокоїть тайною,
ніж пізнанням радує.

Саме з теми Леонардо вихоплюється щасливий вигук поета, його захоплення творчим генієм людини – жадобою пізнання, невинним рухом творчої думки, яка шукає істину:

О неситима радосте
видіння й пізнання!
Ти, як енергія, криєшся
в барвах і мармурах викутих...

Тема творчості в «Італійських зустрічах» стає лейтмотивом усієї збірки (цикл «Перед статуями Мікеланджело», вірш «Ірис Флоренції» та ін.). Йдеться, за висловом Л. Новиченка, про ту універсальну творчість, «що протистоїть мертвотним силам хаосу і занепаду»⁴⁶.

Духом універсальної творчості була наснажена вся діяльність поета, зокрема подвижницький труд на посаді головного редактора Головної редакції Української Радянської Енциклопедії.

За безпосередньою участю М. Бажана було підготовлено і видано майже 150 томів енциклопедичної, словникової та іншої суспільно значущої літератури. Чотирьом виданням присуджено премії: 6-томній «Історії українського

мистецтва» – Державну премію УРСР 1971 р., 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР» (голова Головної редакції П. Тронько) – Державну премію СРСР 1976 р., 2-томній Енциклопедії кібернетики – Державну премію УРСР 1978 р., 2-томному Шевченківському словнику – Державну премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка 1980 р.

М. Бажан уважно читав і редагував рукописи, гранки, переглядав верстки. Справжньою школою для наукових редакторів були засідання Головної редакційної колегії, в яких (зокрема, у період першого видання УРЕ) брали участь О. Білецький, В. Глушков, І. Гуржій, К. Гуслистый, В. Касіян, А. Петрицький, Л. Ревуцький, М. Рильський, П. Тичина та ін.

Останньою масштабною працею, ініційованою М. Бажаном на енциклопедичній ниві, стало друге видання УРЕ у 12 томах (вийшло українською і російською мовами). Незважаючи на погіршення стану здоров'я, він залишався головним редактором енциклопедії, тим більше, що мав таких досвідчених помічників, як А. Кудрицький (заступник головного редактора), Г. Швед (відповідальний секретар) та ін.

Можна говорити про Бажанівську енциклопедичну школу, яка дала путівку в життя цілій плеяді відомих діячів науки і культури.

Однієї діяльності М. Бажана на чолі Головної редакції УРЕ було б достатньо для того, щоб увічнити його ім'я в історії культури українського народу.

Останні два десятиліття в біографії М. Бажана були роками особливої духовної зосередженості в усіх сферах творчості – оригінальній поезії і перекладах, літературній критиці та публіцистиці. «Роботящість» завжди відзначала поета, та на схилі літ його творча напруга, за висловом Олесь Гончара, «стала просто дивовижною, мірою інтенсивності, ступенем самовіддачі, здається, перевершувала все дотеперішнє»⁴⁷. Несприятливі обставини і хвороби побуджували з подвійною енергією боротися за здійснення своїх задумів.

Боротися за право на творчість доводилося ще й тому, що змінилася соціально-політична ситуація в країні й світі.

«Доброзичливці» з вищих владних сфер лукаво пропонували поету місце директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (після смерті М. Рильського у 1964 р.). Бажан відмовився, оскільки усвідомлював небезпечність кадрових перестановок для свого улюбленого дітища – УРЕ, що тільки спиналося на ноги.

У 60–70-і рр. він створює низку поем, які поставили його у ряд найвизначніших поетів сучасності – як за всеосяжністю гуманістичної проблематики, так і за новаторством епічної форми.

На початку нової епічної хвилі – соціально-психологічна поема, сама назва якої символічно відбивала дух цілої епохи – «Політ крізь бурю» (1964 р.; твір відзначено Державною премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка 1965 р.). Політ крізь бурю – це драматичний поступ народу крізь катаклізми історії, боротьба віри з підозрою, лицемірством і жорстокістю, людини з хаосом, високе окрилення духу, яке ніщо не може зламати, навіть ГУЛАГи.

В сюжеті твору цей конфлікт виявився у зіткненні двох характерів: радистки Оксани, чії батьки були репресовані, та кадебіста Івана Хомича, який стежить за кожним рухом дівчини. Дію в теперішньому часі зведено до мінімуму – політ у літаку, обстріл над лінією фронту, стрибок з парашутом. Натомість розгортається внутрішній монолог героїні. В останні хвилини перед стрибком вона переживає заново своє життя, всю гаму почуттів – від трагічної самотності до бажання переступити її поріг, злитися з людьми.

Думка про незнищенність людської надії всупереч катастрофам, всупереч усій мінливості політичних «припливів» і «відпливів», про перевагу сил гуманізму над силами зла завжди хвилювала поета. Ця думка з другої половини 60-х рр. почала реалізовуватися в конкретний поетичний задум у процесі роботи над перекладами з творів Р. М. Рільке; тоді ж Бажан звернув увагу на дві

«українські новели» австрійського поета з його «Історій про Бога», про які вперше почув ще в роки юності від Леся Курбаса. Так народжувалися «Чотири оповідання про надію. Варіації на тему Р. М. Рільке» (1966 р.) – один з кращих творів Бажанової поезії. Слід відмітити зв'язок ідей твору з контекстом європейських літературних інтересів поета. У виборі форми (цикл поем-притч) відбилися і Рількові, й Сартрові впливи (стаття про Ж. П. Сартра «Нелегка путь» і «Чотири оповідання...» писалися фактично одночасно); є близькість гуманістичних мотивів, є й філософська полеміка. В образі Бога поет бачить «речника не потойбічних, а живих дійових людських надій»⁴⁸.

Своєрідні «маленькі трагедії» М. Бажана несли провісницький смисл, вселяли віру в неминучість суспільних змін у грядущому – як в Україні, так і в усій Європі.

Одразу ж після закінчення «Чотирьох оповідань про надію» поет узявся за написання найбільшого за обсягом епічного циклу «Уманські спогади» (понад півтори тисячі рядків), у якому повертається до днів своєї юності. Хронологічно першою була написана найяскравіша віршова новела «Боги Еллади» (1968 р.), яка навіть серед кращих епічних його речей виділяється багатством поетичної мови. Назву новели поет запозичив у Ф. Шіллера, певною мірою полемізуючи з його «Богами Греції» (1788 р.), де Ф. Шіллер тужить за минулим світлим раєм блаженних олімпійських богів, разом з тим усвідомлюючи, що земля давно «обезбожена» і світ богів, перетворившись у казку, зник. М. Бажан, на відміну від німецького поета, силою своєї уяви воскрешає богів Еллади саме на цій «обезбоженій» землі, поклавши в основу сюжету реальний факт: прибуття у 1919 р. на станцію Умань дивного вантажу – ящиків зі статуями богів, виготовлених для славнозвісного парку Софіївка, саме у той момент, коли на станції отаборився полк, утворений із колишніх анархістів. Конфлікт полярних сил був неминучим (у двобої комісара і «комроти»), як неминучою була і перемога творчих сил над руйнівними силами анархії.

Друга після «Богів Еллади» поема-новела «Дебора» з'явилася у журналі «Вітчизна» (1968, № 8), однак не уві-

йшла до книжки. Тільки після смерті поета вона була опублікована в російському виданні його творів «Стихотворения и поэмы» (Ленінград, 1988). Цензура в Україні фактично заборонила її друкувати. Поет присвятив поему пам'яті Дебори Файнштейн (справжнє ім'я – Раїса Файнштейн, у заміжжі – Ратова), яку любив першим юнацьким коханням; він вважав, що дівчина була розстріляна фашистами (як з'ясувалося, на щастя, вона залишилася живою). Зі зміною суспільної ситуації в Україні після 1968 р. з'явилися критичні «постріли» з приводу журнальних публікацій (за «Деборою» почали критикувати і «Богів Еллади» – за анархізм). Потім уже під час редакційної підготовки омріяної книжки, ілюстрації до якої зробив художник Г. Гавриленко, Бажану висловили низку «ідеологічних» претензій до тексту; він почав щось викреслювати і переписувати; але врятувати поему не вдалося – «Дебору» «викинули» з «Уманських спогадів».

Випади проти Бажана були тільки частинкою того фронтального наступу на українську культуру, який розгорнувся в цей час у республіці. Саме тоді почалося шельмування О. Гончара за його «ідейно порочний» роман «Собор». І не можна забувати, що ніхто інший, як М. Бажан, став на захист письменника, виступивши у «Літературній газеті» зі статтею до 50-річчя О. Гончара, у якій назвав роман «Собор» «великим досягненням письменника», «значним, глибоким, багатоплановим твором».

Усе згадане не могло не позначитися на процесі дальшої роботи над «Уманськими спогадами». В сподіванні на кращі зміни ще писалася поема «Сіль», та згодом поет змушений був обирати «офіційні» теми («Іскра», «27 січня»).

Заглиблення у стихію музики, психологізм, загострення незвичайних сюжетних перипетій, наскрізна символіка, різкі антитези і контрасти – все це свідчило про посилення в 70-і рр. неоромантичних тенденцій у поезії Бажана. Зазначені тенденції простежуються і в наступному ліро-епічному творі «Нічні роздуми старого майстра» (1975 р.), де ветеран-шахтар пригадує у безсон-

ну ніч своє життя, свій довгий подвижницький шлях трудівника.

Сміливість і новаторство виявив поет у галузі епічної форми. Бажанові належить створення оригінального жанру епічного циклу, що являє собою комплекс епічних оповідань або новел, об'єднаних загальним задумом, у чому слід бачити не ліричне «розрідження», а, навпаки, розгортання епічної тканини, поглиблення епічного начала. Сприйняття дійсності як багатовимірної, діалектично суперечливого, драматичного світу в русі, в розвитку відбивається в епосі у різноплановій, багат шаровій, динамічній структурі, в складній, розгорнутій архітектоніці й поліметрії вірша. Бажана незмінно приваблює «спорудження» твору за принципами симетрії й асиметрії. Можливо, у великих майстрів епохи Відродження – Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, згодом – епохи бароко та насамперед у представників модерного мистецтва ХХ ст. він вчився законам художньої динаміки і безперечно надавав перевагу формам, у яких все рухається, перетинається. Саме у виборі циклічної форми, яка ніколи не повторюється, в патетичній художній мові відбилися риси його неспокоїної творчої вдачі.

Своєрідним явищем є й епічний вірш Бажана: тут поет також виступає як проторювач нових шляхів. Новизна його епічного вірша – в надзвичайно гострій динаміці, що породжує багатющу поліметрію (поліморфність), перетікання одних метрів і розмірів в інші. Українська поезія вже мала традиції в розвитку віршової поліметрії, геніальним майстром такого типу вірша був Т. Шевченко. Поліметричний вірш Бажана вирізняється рідкісною інтенсивністю в переходах форм і багатокомпонентністю. Поліметричною є переважна більшість його епічних творів. Ефект руху, динаміки віршових масивів, ефект суто бажанівської «масивної музики» створюється художньо мотивованою, послідовною зміною найрізноманітніших класичних і неklasичних розмірів. Так, у «Боггах Еллади», де синтезуються фольклорні й літературні версифікаційні традиції, – близько тридцяти метричних компонентів (згрупованих у вісімнадцять образно мотивованих фрагментів). Вірш поета зазнає впливу прози і

загалом впливу книжної епічної культури, про що свідчить особливе його тяжіння до масивних довгих розмірів – крім гексаметра, також, наприклад, до цезурованого 7-стопного ямба, 8-стопного хороя, 5–7-стопного амфібрахія, 5-іктового дольника тощо.

Важливою ланкою творчої діяльності Бажана була також літературна критика і публіцистика, різна видавничча (крім УРЕ) і редакторська робота. З часу обрання його академіком ця робота набуває безперервного характеру, охоплюючи і мемуарну прозу. У повоєнний час вийшло друком три книжки Бажанової літературної критики: «Дружба народів – дружба літератур» (1954 р.), «Люди, книги, дати» (1962 р.) і «Путі людей» (1969 р.). Вінцем літературно-критичної і мемуарної творчості поета стали «Думи і спогади» (1982 р.) – справжній зразок художньо-мемуарної прози, за висловом О. Гончара, «художньої прози найвищої проби».

Чимало статей мають полемічну, навіть агітаційну спрямованість, побудовані за принципом «pro et contra», несуть на собі відбиток тих політичних пристрастей, якими поет переймався як людина свого часу. Окремі положення цих публікацій сьогодні вже не актуальні. Але навіть у найгостріших з них зберігається живе зерно, тому що політичне «красномовство» в більшості випадків торкалося тільки «упакування» проблеми, а не її суті. Треба взяти до уваги, що М. Бажан був насамперед вдумливим істориком національних літератур, як західних, так і східних (йдеться про окремі найвидатніші явища і постаті), а вже потім критиком, котрий розкриває актуальність того або іншого твору. Хронологічні рамки його різноманітних досліджень вельми широкі: від Середньовіччя (А. Навої, Ш. Руставелі) і Відродження (Я. Кохановський, Ф. Петрарка) до XVIII–XIX ст. (Д. Гурамішвілі, А. Міцкевич, Ц. Норвід, О. Пушкін, Л. Толстой, Леся Українка, І. Франко, Шолом-Алейхем) і XX ст. (П. Антокольський, Г. Белль, О. Гончар, І. Драч, Ліна Костенко,

Т. Манн, Г. Пйовене, Я. Райніс, Ж. П. Сартр, М. Семенко, М. Танк, Є. Чаренц та ін.).

При всьому розмаїтті літературних імен їх вибір у М. Бажана ніколи не був випадковим. Це були, за словами М. Заболоцького, його «співбесідники серця». Саме на такій особистісній, «сердечній» основі побудована його «україніка»: Іван Франко – Леся Українка – Василь Стефаник.

Може видатися дивним те, що ні в зібрання своїх творів, ні в літературно-критичні збірники поет не включав статті про Т. Шевченка, хоч, будучи головою комісії ряду Шевченкових ювілеїв, присвятив цій темі низку виступів. Але такою високою була вимогливість до шевченкознавства, що він не міг відбутися відгуком чи виступом, а до чогось більшого, очевидно, за браком часу руки не доходили.

Найґрунтовнішою серед Бажанових праць про творчість українських письменників-сучасників є стаття «Світ героїв романів Олеса Гончара» (1983 р.). Написана з нагоди виходу в світ двотомника «одного з найвидатніших творців сучасної літератури», вона приваблює детальною аналізом тексту романів і якоюсь майже юнацькою енергією, що наснажує кожне слово статті.

Широтою естетичного погляду і щирим прагненням знайти спільну мову з видатними західноєвропейськими письменниками, тими, хто у післявоєнний період стояв на позиціях антифашизму, вирізняються статті «Нелегка путь» (про французького письменника й філософа Ж. П. Сартра), «Очима гніву» (про німецького письменника Г. Белля), вступне слово до перекладу роману німецького письменника, лауреата Нобелівської премії Т. Манна «Чарівна гора» та ін.

Безперечно, у цей період Бажан заявив про себе як один з найцікавіших критиків, а за масштабом естетичного кругозору, за розмаїттям літературних інтересів він був тоді одним з перших в Україні.

Діяльність в УРЕ, незважаючи на її колосальні масштаби, не поглинула всіх його зацікавлень у царині книговидання. Під редакцією поета побачили світ твори з української, польської, грузинської класики (однотомні й

кількатомні видання Д. Гурамішвілі, Я. Івашкевича, А. Міцкевича, Ш. Руставелі, Лесі Українки, І. Франка, Шолом-Алейхема – тобто тих авторів, яких перекладав і досліджував). Будучи членом редакційної колегії союзнаї і республіканської серій «Бібліотека поета», він ще на межі 50–60-х рр. сприяв виданню в Україні збірок М. Вороного (1959 р.), В. Кобилянського (1959 р.), Є. Плужника (1963 р.), В. Самійленка (1963 р.), О. Олеса (1964 р.).

М. Бажан стояв біля витоків багатотомної «Бібліотеки української літератури» (БУЛ), видання якої розпочалося ще за його життя; шість перших томів вийшли за його безпосередньою редакторською участю [«Григорій Квітка-Основ'яненко» (1982 р.), «Іван Котляревський» (1982 р.), «Марко Вовчок» (1983 р.), «Ярослав Галан» (1983 р.), «Григорій Сковорода» (1983 р.), «Українська література XVIII ст.» (1983 р.)]; ще з десятків томів, до роботи над якими він долучався, з'явилися після його смерті⁴⁹.

Поет був ініціатором підготовки і випуску кількох унікальних літературно-художніх видань. Вінцем його польських зацікавлень стала двотомна «Антологія польської поезії» (К., 1979) в українських перекладах. Та найдивовижнішим із задуманих і реалізованих видань, які він залишив нам як взірць книжкового мистецтва, є збірник «Мікеланджело» (К.: «Мистецтво», 1975), що вийшов до 500-річчя від дня народження геніального італійця. Своє вимірене і викохане дітище поет творив від початку до кінця сам: добирав текстовий матеріал та ілюстрації, замовляв вступну статтю, запрошував перекладачів, перекладав і навіть сам уклад примітки. Зокрема, у третьому розділі книжки – «Поезії Мікеланджело» вміщено тринадцять перекладів М. Бажана сонетів Мікеланджело, а також переклади І. Драча, Д. Павличка, М. Фішбейна. Нічого дивного в цьому не було: в одній особі гармонійно поєднувалися і поет, і перекладач, і художник, і мистецтвознавець, і редактор, і видавець. І він таки створив українського Мікеланджело, щоб піднести славу італійського титана в Україні й славу України на італійській землі.

Універсальності, неподільності літературних, мистецьких, перекладацьких і видавничо-редакційних інтересів

сприяли творчі взаємини поета з багатьма талановитими художниками, з тими, хто підтримував, за висловом самого поета, «дух платонівської академії», діяльності Лоренцо Розкішного і згуртувався навколо видання українського перекладу книжки віршів і прози «Vita nova» Данте Аліг'єрі (К., 1965), передмову до якої написав І. Драч.

Нових імпульсів у 60–80-і рр. набуває і поетова перекладацька діяльність, яка збігалася з періодом загального розквіту українського перекладу (Г. Кочур, М. Лукаш, Д. Паламарчук, А. Содомора, Борис Тен та ін.). Перекладацькі інтереси поета майже цілком переорієнтовуються зі Сходу на Захід. М. Бажан ознайомив українського читача з творами Ф. Гельдерліна, Й. Гете, Ц. Норвіда, Р. М. Рільке, П. Целана. Його переклади з Рільке із захопленням читав В. Стус на засланні. В листі до дружини (від 7 грудня 1973 р.) він високо оцінив перекладацькі праці поета, хоч дещо, зокрема у фоніці, його не задовольняло. В. Стус назвав М. Бажана «єдиним українським партнером Райнера Марії [Рільке. – прим. Н. К.], чия власна сфера поетична чи не найближча до пошукуваної, як кажуть дисертанти... Наймолодший наш поет – Микола Платонович, найцікавіший із покоління. І якими смішними здаються поруч нього наші загумінкові генії!»⁵⁰.

А ось думка Б. Олійника: «Блискучі переклади з Рільке, котрий навіть у себе вдома вважається складним для розуміння! І раптом з-під Бажанового пера озвався до нас чистий голос чудового австрійського поета, влившись прозорим джерелом у духовне море українського читача»⁵¹.

Загальний внесок М. Бажана у справу українського перекладу вельми вагомий. У другий том чотиритомного видання його творів (К., 1985) включено переклади з тринадцяти мов народів світу, у тому числі з білоруської, болгарської, грузинської, італійської, німецької, польської, російської, словацької, узбецької, чеської та ін. (вибір мов і творів не повністю обіймає усього того, що поет зробив у цій галузі за життя).

Європейські контакти, постійні перекладацькі інтєреси не могли не позначитися на оригінальній поезії М. Бажана, вони стимулювали те нове творче піднесення, те «чудо», яке сталося на початку 80-х рр., в останні роки життя поета.

М. Бажан знову здивував своїх прихильників насамперед відродженням ліричного начала і суб'єктивно-музичним «переозвученням» ліро-епосу. Протягом 1976–77 рр. у журналі «Вітчизна» він опублікував свої нові оригінальні твори інтимно-філософської лірики і ліро-епічний філософський цикл «Нічні концерти», які разом увійшли до останньої поетичної збірки «Карби» (К., 1978 р.). Найніжнішим ліриком поет постав у віршах 1981–83 рр., опублікованих у його чотиритомнику вже посмертно. Всі ці твори відрізнялися від поезій попереднього періоду особливою «чуттєвістю», ліричною суб'єктивністю і водночас потужним струмом філософсько-аналітичної думки і трагізмом.

Зразком філософської лірики поета є один з останніх віршів «Фонтан» (1983 р.), де немає і сліду філософичної уможлидності: твір полонить «кольоровою музикою», синестезійним відчуттям пластики, кольору і звуку, де рух водяних крапель уподібнюється то до зелено-жовтої, блакитної, багряної веселки, то до «мигтливого танцю на полянах саду», «прудких дріад грайливого хороводу» – читач разом з поетом чує «ритмічний плюскіт легкокрилих ніжок // По хвилях плеса, по воді дзвінкій». І раптом з'являється живописний образ – усміхнене «обличчя» сяючого веселкою водограю, – як звістка про чудо життя, як надія:

Обличчя сяйва в блисканні серіжок
Являє раптом добрий усміх свій,
Свій талісман, свій світик амулета,
Як знак надії, з'явлений з води.
Невже він – справді провісна прикмета?
Невже надійся, і живи, і жди?

В образах цього твору безперечно вгадується вірш Р. М. Рільке «Про фонтани», перекладений поетом. Бажан свідомо змагається з Рільке і, здається, у творчому змаганні не поступається своєму великому попереднику.

У двобой життя і смерті на схилі днів знарядям проти смерті у Бажана виступають пам'ять, спогади. Ще у 70-і рр. він публікує фрагменти своєї майбутньої підсумкової книжки «Думи і спогади». У збірці «Карби» кілька віршів він присвятив пам'яті своїх уже померлих друзів – Вс. Іванова, Ю. Смолича, М. Тихонова.

На контрасті між бездуховною «пусткою тьми» і світлом людського духу побудовано один з програмних у «Карбах» віршів – «Лампочка вдалині», пафос якого, особливо у другій половині твору, де звеличується духовна жага людини, нагадує кульмінаційну сцену з трагедії Й. Гете «Фауст»: стоячи на краю могили, Фауст проголошує свій героїко-трагедійний монолог – гімн людській енергії і розуму. Цей героїчний, нескорений дух людини уславлює і М. Бажан:

Хто зміряв відстані нестоптаних безмеж?
Чи не завчасно хтось почав тяжку роботу
Для світла перший стовп вбивати в ґрунт? І все ж,
І все ж хвала тому, хто клав крізь тьму і пустку
Надію і маршрут, орбіти і дроти,
Хто зважився ввійти в пил ядерного згустку,
В космічний вічний шторм наважився ввійти,
Над виром зір звестись, незмірну далеч змірять,
Заглянути в крутіж жадібних чорних дір!
Ти вмієш прагнути, і пізнавать, і вірити?
Не втолюй прагнення, не бійсь незмірних мір!

Філософсько-аналітичне начало у збірці не витіснено чуттєво-емоційне. Навпаки, ще ніколи ліричне переживання поета не було таким ніжним і зворушливим. «Пролог до спогадів» він присвятив пам'яті матері, яка була його совістю, його alter ego.

Тоді ж він створив справжній взірці любовної лірики («Перший сніг», «На луг лягло благословіння снігу...», «Чебрець і верес, і вологий мох...», «Проїшли ми всілякі

дороги удвох...»), присвячені дружині Ніні, віртуозно нюансуючи музичний плин слухових і зорових образів – снігопад, слід коханої на сріблястій поросі, ліловий вогник вересового цвіту, коливання співзвуч...

Кращі якості Бажанової лірики й епосу синтезувалися у «Нічних концертах» – вершині його поетичної творчості. Жанрову природу твору визначити непросто: «концерти» настільки ж належать ліриці, наскільки й ліро-епосу, а ще більше вони належать музиці – мистецтву, без якого неможливо скласти уявлення про поезію Миколи Бажана.

Історія світової літератури (особливо в епохи романтизму і модернізму) знає приклади осмислення мистецтва музики як вищого прояву творчості, як глобального вмістилища духовних скарбів. Так, німецький письменник, лауреат Нобелівської премії Г. Гессе у романі-утопії «Гра в бісер» надав музиці властивостей духовного універсуму, в якому поєднуються багатства науки і мистецтва. М. Бажан також вслухається в голоси океану культури. Всупереч нівеляційним процесам, спробам принизити роль творчої особистості, він показує цілу низку талантів, музика яких здатна подолати морок ночі, самотності й розпачу. Водночас перед нами своєрідний автопортрет поета, відбиток його власного духовного життя. Кожна з частин (інтерпретацій музики Е. Вілла Лобоса, Л. Грабовського, М. Леонтовича, Б. Лятошинського, Е. Піаф, Я. Сібеліуса, Д. Шостаковича, Ф. Шуберта) побудована на конфлікті між гармонією і хаосом, надією і відчаєм, проте скрізь перше бере гору над другим.

Спочатку «Нічні концерти» компонувались як семичастинний цикл, де цифра сім виступає організуючим поетичне ціле символом (цифра сім містить у собі значення досконалості, цілісності й гармонії). Поет цілком мотивовано завершував сім концертів Сьомою (Ленінградською) симфонією Д. Шостаковича, якій у композиції художнього цілого відводилася роль розв'язки всіх лірико-драматичних і трагіко-героїчних мотивів циклу. У семи частинах цей твір і з'явився у першій публікації («Карби». К., 1978). Однак, очевидно, під впливом пильних критиків,

котрим М. Бажан ще з 20-х рр. уявлявся «космополітом», поет дописав ще одну невелику частину – «Тріо № 2 Бориса Лятошинського» і вмістив її перед «Сьомою симфонією» (обидва музичні твори написані у военний період), що дещо деформувало початковий задум, хоч єдність стилю була збережена.

М. Бажан укотре запитує нас: що може дати мистецтво в часи історичних катаклізмів, коли вирішується доля народів і взагалі доля самого людського буття на землі. І вкотре робить висновок «про горя минучість і про життєтворність», про гуманізуючу, надихаючу і об'єднуючу місію мистецтва, яке спроможне протистояти варварству, спроможне єднати людей в духовному братстві. Ця думка найяскравіше виражена в «Сьомій симфонії Шостаковича»: «О музики благословенна соборність!»

Літературна і наукова творчість М. Бажана останніх десятиліть набула визнання не тільки в Україні, а й за її рубежами, про що свідчить, зокрема, листування з поетом відомого тюрколога і славіста О. Прицака. Зміст листування незаперечно підтверджує, що в Нобелівський комітет Шведської академії вносилися пропозиція розглянути кандидатуру М. Бажана для присудження йому Нобелівської премії⁵².

Пропозиція О. Прицака, на жаль, не перетворилася в реальність з багатьох причин, одна з яких – незгода самого поета. Чи не найголовнішим мотивом його відмови була «невчасність» пропозиції, несприятливість політичної ситуації в державі: надто свіжими ще були враження від політичного вбивства Б. Пастернака після присудження йому Нобелівської премії, за яким настала і фізична його смерть.

Хвороби знесилювали тіло поета, але не зламали його волі й духовної енергії, не паралізували емоційного світу. Ніжним, щемливим, сердечним почуттям пронизані останні його ліричні вірші, зокрема одна з прощальних поезій «Подзвін конвалії» (1983 р.). Подзвін – відгук погребального дзвону – поет почув у звучанні «тремких порцелянових дзвоників». Втім, мотив смерті відступає перед мотивом невмирущої краси світу, що асоціюється з

музикою і дає найвище відчуття щастя. У початкових рядках вірша домінують музичні образи, які перетворюють білі квітки конвалій у струмуюче арпеджіо «маленьких, розгойданих ноток», яких не випадково виявляється рівно сім – сімка, як і раніше, символізує у поета гармонію світу і водночас поєднання його прологу і фіналу, початку і кінця – як у музичній гамі:

Сім ноток – фінальне бриніння конвалії,
Солодке прощання її семизвучне,
Свиріль її пісні, вже трошки прив'ялої,
Цвітіння печалі й весни нерозлучне.

Споглядання краси завжди надихало Бажана на творчість; воно й в останню його весну пробудило в ньому «жадану несамовитість» натхнення «в душі невгамовній». Поет ніби припадає до квітучої землі, до «келишків» конвалій, щоб зцілитись від втоми. Але мить надії минає, і знову звучить тонкий і чистий «подзвін» – ніби «зітхання» конвалії, зітхання поетової душі, яка не може змиритися з кінцем, хоч розуміє неминучість прощання з життям:

Прощання. Розстання. Зітхання конвалії.
Пролине й розтане. Невже це прощання
Для мене – остання духмяна печаль її,
Весінньої радості ласка остання?

Трагічні, ключові слова – «прощання // Для мене» вміщені в кінцеву фразу зі знаком запитання як свідчення абсолютної несумісності життя з небуттям.

Помер Микола Платонович Бажан 23 листопада 1983 р. На надгробку, встановленому на його могилі, викарбовано слова: «Вітчизні віддати не вигризки душ, А всю повноцінність життя або смерті...».

Уся суспільно значуща праця Миколи Бажана, його науково-організаційна діяльність, оригінальні поетичні твори, в яких відображена глибинна духовність українського народу, – то органічне надбання культури сучасної України.

Наталя КОСТЕНКО,
доктор філологічних наук, професор.

ВІД УКЛАДАЧІВ

Літературна спадщина М. Бажана багатогранна, складається з творів різних за жанром і тематикою. Головне місце в ній належить віршам і поемам.

До першого тому «Вибраних творів» (у 2 томах) М. Бажана включено вірші й поеми, написані митцем протягом усіх етапів творчої діяльності.

Базовим виданням для формування розділів «Вірші» й «Поеми» є «Вибрані твори» М. Бажана (у 4 томах, 1984–85), підготовлені до друку за безпосередньою участю самого автора. Водночас до нового видання включено низку творів, які з'явилися у журнальній періодиці вже після смерті поета (юнацькі вірші з рукописної збірки «Контрасти настрою», заборонена свого часу незакінчена поема «Сліпці» тощо), окремі твори, опубліковані у раніше виданих збірках.

Компонування текстових матеріалів здійснено за жанрово-хронологічним принципом. Під час підготовки текстів до набору враховувалися зміни, корективи, внесені М. Бажаном при неодноразових перевиданнях своїх творів, вимоги сучасної орфографії та пунктуації зі збереженням особливостей авторської мови.

Коментарі, примітки історико-літературного і текстологічного характеру до переважної більшості творів розміщено в окремому розділі (див. с. 549–598).

Авторські коментарі, примітки, а також ті з них, які включалися до прижиттєвих видань поета, подано внизу сторінки, де надруковано конкретний текст.

Ряд циклів віршів, поем через обмеженість обсягу видання друкуються з певними скороченнями («Англійські враження», «Біля Спаської вежі», «Італійські зустрічі», «Уманські спогади», «Число» та ін.).

BIPIIII

Хай море зрадливе хвилює
І хвилі страшні підійма:
Нещастя нас краще гартує,
А сміливість все подола, –
Хай сильніш ще гуде хуртовина
І нас всіх бажає втопить,
Не час нам прийти до загину –
Ще мусимо, браття, ми жить.
На нас хай іде все на світі,
Та ми будем сміло стоять.
Як нас подолають, то діти
Повстануть свій край рятувать.
За правду й за неньку святую
Ми радісно й чесно помрем.
Хай море зрадливе хвилює –
Ми в гавань наш край проведем.

*Учень VI кл.
гімназії М. Б.*

1919

КОНТРАСТИ НАСТРОЮ

(1920 – 21)

Мойй мамі

Я не можу більш співати,
Сонце висушило душу..
Чом ридати – не співати
Мушу?
Даремно бажаю пісень,
Зів'яли, мов квіти, пісні..
Й не ранок рожевий, а день
Спекою палить усе.
Я сльозою тоді оживлю
Квіти, вмерлі від спеки життя..
Бо я співи натхненні люблю
Більше себе і більше життя.

Я тебе покохав і мене ти кохала..
Я в рожевому сні
Навесні
Побачив відблиск ідеалу,
І злібно життя засміялось тоді:
«От такі-то всігди молоді
Марять в мить самоти
Ідеал недосяжний знайти!»
Минула весна
І розтала мана
– «Ідеал – не вона» –
І тоді я тебе розлюбив
І сподіванки в серці розбив.

Лілеєю чистою умер мій пал...
Життя в груди мої
З сміхом змії
Встромило свій перший кинджал...
І важко так серце стогнало:
– «Не шукай, не шукай ідеалу!»

Відцвів жасмин... Весна минула...
Зів'яли мрії золоті...
В душі безодні сумно було:
Не любиш ти!
Відцвів жасмин... Весна минула...
Вмерло кохання і жасмини,
Вмерли їх пахощі ясні,
І смуток тче вже павутину
З рожевих споминів весни!..
Вмерло кохання і жасмини...

Розбилися надії-перли
Такі наївні і святі...
Куди ж подівся без¹ веселий?..
Не любиш ти!
Розбилися надії-перли.
Наше кохання, мов жасмин,
Просте, невинне і дитяче,
Майнуло прудко в далечінь...
А серце плаче...
Наше кохання – мов жасмин.

¹ Без (розмовне) – бузок.
(Тут і далі наведено примітки з прижиттєвих видань творів М. Бажана).

Якби я був тим орлом жвавим,
То я б літав в бої криваві,
То добував собі б я слави
В лихій забаві.
Але я крил орла не маю,
І на бої я не літаю.
Як раб пригнічений конаю,
В життю вмираю.

Обрій вквітчався у жоржини
І туга загасала...
В душі мов тіні темно-сині
Сміялись і співали.
Сонце слало смутні стріли
Й такі веселі разом...
В душі таємно миготіли
Примари у екстазі.
Червоний стяг підняв обрій –
Блакить же занехаяв...
В душі-веселиці моїй
Блакитний прапор маяв.

В блакиті зірки миготять,
В жалю, в смутку глибоко сплять...
Душі моєї думки-феї
Не хтять, не хтять конать,
Думки, як чорні круки, кричуть,
Думки мої все знають й бачуть...
Чому ж журливі ці мої співи,
Чого вони ридають, плачуть?

Білі квіти уже в'януть
І зірки в сьайві яснім тануть...
Коли ж навіки думки без ліку
Ридати в тузі перестануть?
Я був би вільним вітром в полі,
Я би узрів обличчя Волі...
Але гадюки – думки розпуки
Не вмруть, не вмруть ніколи.

Душа занімала,
Мов пустка, сумна...
Коли ж мине осінь
І прийде весна?
Весна у природі,
В посмішках сади
Пишаються вродою...
...Мовчи, не буди!..
Хай хоч на хвилину
Забуду життя.
Майну у країну
Думок й небуття.
Бог радощів й муки –
Живу й не живу...
Схилилися руки
На квіти й траву.

Вже відцвіла весна соромлива
В ясному сьайві рожевих мрій,
Вже замовчали срібляні співи,
Замовчав вже співець-чародій.
Відцвіли в діамантах лілеї
Й червоний блик вже півоній загас...

Але тихо у душі моєї
 Розквітли півонії в цей час.
 Хай вітер знагла відриває
 Пелюстки зі ложів м'яких...
 В душі же моїй не вмирають
 Примари півоній палких...
 В душі народжається знову
 Безвинна дівоча весна,
 Квітніють півонї любови
 Й душа соромливо-ясна.

Без мрій життя нема,
 Холодна смерть – без мрій,
 Коли душа мовчить німа
 Й відгуків не чує в ній.
 Смутні хвилі життя
 Пригріє сяйво те
 І інші почуття
 Пробудить, золоте.
 Мрія – ластівка весни,
 Мрія – промені ясні,
 Що розвіють геть темряву
 Своєю радістю яскравой.
 З душою-пусткою можна жить,
 Хоча й в серці зима,
 Але не може полюбить
 Пустка – душа німа.
 І хто не знає мрій
 Весело-сяйний рій,
 Той
 Не знає хвилинок
 Екстазу,
 Не знає сльозинок,
 Як стрази,
 Сльозинки святой.

Запоною дзеркальною,
Сяйністю астральною
Біжить і спить ріка...
Відголосами чудними
Такими сумно-нудними
Озвалася луна здалека.
Сонячно відбилося,
В блиски розломилосся,
Позлотило хвилі у срібло...
Маною сплітається
Те, чого не було...

Метелик вогонь покохав
За гарність, за райдужне сяння...
Вогонь блискавично мовчав
На його мелодійне кохання.
Метелик літав по квітках,
Всім співав він про власну недолю...
Мовчали троянди в садках,
Озався волошок на полі:
– Не кохай,
Не страждай
Молодий.
Стискни грудь
Й позабудь
Смуток мрій.
Метелик мовчав і стогнав:
Забути кохання? Ой, ні?
Забути про те, що кохав?
Ні! Легше вже вмерти мені.
Забути... Немов забуття
Загоїть поранену грудь:

Вже краще згубити життя,
Аніж про кохання забуть.
І квіток
Весь смуток,
Весь розпач зрозумів,
Зажурився,
Похилився,
І всім тілом тремтів.

Хто там плаче, хто там стоне?
Мов зітхання тихо линуть,
Тчуть прозору павутину
Птахи білі – мідні дзвони.
Вечоріє. Садок стине
В золотому водоспаді.
Тільки вітер тихо гладить
Кучеряві вершини.
Обійнялись голубками
У блакиті сумній хмари,
Як тендітні ненюфари
У ставку, між комишами.
Сум прозорий у трояндах
Тихим ходом в садок входить..
Хтось Небачний вже наводить
На блакить зірок гірлянди.

Хай геть згинуть барви, згуки,
Нам з народження відомі,
Сотворим ми нові пісні,
Що гудуть міцніш за громи.
Наші пісні ми збудуем
З сталі, криці і бетону,

І по світі запанують
Нові співочії дзвони.
Хай ті дзвони порозбудять
Напівмершії народи
І з'єднаються всі люди
Під єдиний прапор згоди.
Розгорнем той ясний прапор
Над прибитими рабами,
Забряжчим по світі всьому
Пролетарів кайданами.
Киньмо слово у темряву
Сумного життя нещасних,
Й розжене ману криваву
Слово вільне, слово ясне.

Нещадні варвари навколо
В крові.
Мерцями все залято поле!
Диви!
Зруйновано,
Запльовано,
Побиті вівтарі,
Бо ясного,
Прекрасного
Не знають дикарі.
Кров всюди, крові панування...
Кров...
Не шукай, друже, кохання
Знов...
Не шукай,
Не страждай,
Бо нема.
Все розп'яч,
Сумний плач
Обійма.

Чого ти плачеш? Не сумуй!
Забий у серці жаль
І свою душу загартуй
В погрозливую шталь.
В сучаснім життю нема місця мімозі,
Забудь і про смуток, забудь і про сльози.
Хіба у себе жаль ще є
Й кохання у душі?
Забий навек серце своє
І смуток задуши.
В пустельницький розпач всю душу повій,
Хай вмруть до останку зірки світлих мрій.
Хто в душі віру заховав?
Нема життя тобі!
Вже не один такий сконав
В завзятій боротьбі.
Минули століття душі й почуття!
Зі вмершої душою добудьмо життя!

Ні, ні з ким не розділю
Муки самоти
І вина свого жалю
Нікому не дам.
Я ховатиму зітхання
Й сльози золоті.
Всі надії, поривання
Я оплачу сам.

Вітер вие, трепле пасми
Сивих хмар.
На обрію грізно-ясний
Гра пожар.

Ось зі сходу йде мовчазно
У киреї довгелезній
Хуртовина.
Вітер віє,
Скаженіє,
Гне калину.
Мов далекії гармати
Гуркотять.
Гаї хочуть застогнати,
Та й мовчать.
Світ кона, мовчить жажливо,
Тільки гнеться жартівливо
Осокір.
Вітер віє,
Скаженіє
З дальніх гір.
Серед степу на могилі
Стоїм ми.
Десь ряднину з дикої сили
Друть громи.
Хто там креше вогонь з криці,
То сміються блискавиці,
Плаче грім.
Скаженіє
Вітер й віє
Одягом своїм.

Лілеї співали нам казки
Про чисте кохання,
Про чистії ласки,
Але про страждання
Вони не співали...
Лілеї мовчали...

І ми повірили тим співам,
Всім тим казочкам щасливим.
І у райські високості
В царство пестощів і млості
Білим голубом майнули,
І в далекім, дивнім раю
Ми про дійсності одчаю
Позабули...
Хутко, хутко, розірваласьь
Наших мрій запона
І луна важка прокльону
В грудях сміялась.

Я сплету тобі вінок
З своїх мрій, з своїх думок
І твоє чоло
Уквітчаю в перли.
Я зірву з груді своєї
Всі найкращі лілеї,
І віддам тобі,
Всі найкращі квіти серця
Я в офіру принесу.
Їх вплету я дивним гроном
У твою косу.
Окроплю вінок сльозами,
Щоб квітки жили,
І над твоїми очами
Як очі, цвіли,
Щоб цілували тії очі,
Тее серце й тее тіло,
І троянди про мое
Тобі кохання шепотіли.

ПЛАСТУНАМ

Вартуй, юнак, щоб змогу мати
Прийти на поміч бідакам,
Нещасних сльози розважати
І Рідну Матір захищати,
Як подобає пластунам.

Стяг в небі має,
В шерех всіх скликає,
Єднаймося, рідні брати!
У єднанню – сила,
Мерщій всі до діла,
Доб'ємось до нашої мети.

Гей, не лякайся життя важкого,
Уперед сміливо прямуй
І для обов'язку свого
Віддай, що маєш лиш святого,
І гасло пам'ятай: вартуй!
Стяг в небі і т. п.

Завзятий будь у домаганню
Досягнути своєї мети:
Втішати злиденне страждання
І пригрівать серця коханням
І пробуждать думки святі.
Стяг в небі і т. п.

На працю Матері-Україні
Життям ніколи не жалкуй,
І труд тоді твій ввік не згине.
На користь краю щохвилини
Пластун-юнак, вартуй!
Стяг в небі і т. п.

Твої очі – самоцвіти,
Твої губки – дивні квіти,
Орхідеї.
А посмішка – весни ранок,
Граціозний губок танок,
Усміх феї.
Твої коси – чорні хвилі,
Що чоло так гарно вкрили,
Мов лілеї.
Ось і все – що більш казати?
Всякий би захтів кохати
Мою фею.

І вік живи – і вік страждай!
На світ з'являєшся в стражданні
І від життя ти не чекай
Одних лиш втіх або кохання.
Прийдуть хвилини – й проклянеш
Весь світ, себе, людей і Бога,
Й тоді з відрадой вспом'янеш
Себе дитиною – небогий!
Тоді заплачеш – плач і плач,
Залий нудьгу свою сльозами,
Забий на хвилю хоч розпач
Журливо-милими думками
Про те, що було й не буде
На світі знов і знов без краю.
І мов проміння золоте
Ласкаво на душі заграє.

Ніч зійшла на землю тихою ходою,
Огórнула степи едвaбoм киреї,
Розкидала всюди щирою рукою
Квітoньки жагучі – палкі орхідеї.
Дмухнула в повітря пестошем

трянди.

Пахощами цими цілувала землю,
На журливім небі зірочок

гірлянди

Вона почіпляла по куточках темних.
У красі тропічній мрійно

зажурились

Ті стрункі красуні, срібляні тополі.
В тихім сні зітхають, в небо

здивились,

Листя їх тріпоче нишком і поволі.
Тілом велетенським сплять в степу

могили

І важко зітхають груди їх могутні,
Повні смутку, жалю і незнаной

сили,

У чарівнім колі сплять ці великани.

Його нема... Чого ж чекаю,
Чого ж я дивлюся в вікно?

Мовчить воно...

Його немає...

Його нема... А ніч минає

І я стою, повна розпуки,

Ламаю руки...

Його немає...

Його нема... Душа ридає
І груди так тремтять дівочі
І плачуть очі...
Його немає...

В білих хвилях всеньке місто.
Гей! Послухай, як шепочуть,
Як співають хвилі чисті
Серед ночі.
Друже! Пахощі повітря
Труять солодким цілунком,
Оп'яняють (хитрі, хитрі)
Своїм трунком.
І, мов бабки білокрилі,
Під обіймами Зефіру
Гублять краплі білі хвилі
В палкім виру.
Обіймають хвилі ганок,
Щось таємне розмовляють...
То акація тче серпанок
З вітів в маю.

Я люблю дивитись,
Як вітрець калини
Легко хилитає
І руйнує тиш.
Я люблю дивитись,
Як вмира квіток
Під ножем блискучим...
Я люблю смуток.

Я люблю дивитись,
Як ставок блиска
І як хвилі груди
Цілують піска.
Все люблю на світі:
Ясний сонця блиск,
І чудові квіти,
І народу тиск.
Люблю степ широкий,
Міста відгомін,
Люблю ліс глибокий
Й не люблю людин.

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКА

Борозну доріг засіває вітер.
Гай похилився на лани і вмер.
– А у мене на кашкеті зоря і чотири літери:
УРСР.

Осінь чайкою скиглить в повітрі,
розшумілось поле золотим потопом.

– Гей, за ці чотири літери
молодість поклав під Перекопом.
Не жалів я юності, й не даром,
бо горить на чолі зоря
і не стогне, не скрегоче пожарами
України роз'ятрений яр.

За кучугурами муругими, дикими,
де горе туманами лягло,
пробудили, на борню викликали
мое бідне, знедолене село.

Вдома мати молитесь, –
чом з війни не вертається син?

Гей,
у мене ж брат комсомолець,
а таких, як він, – по селах не один. –
Борозну доріг засіває вітер.
Гай похилився на лани і вмер.
– А у всіх на кашкетах зоря

і чотири літери.

Це:
молода гвардія УРСР.

1923

РУРА-МАРШ

Селянин, червоноармієць і пролетар
Радянської землі.

Чи зустрінете ви цей удар
Знову напруженим: плі?

Так.

Гарматами по бруку

Серця рев.

– Ради – не Рур,

– Пуанкаре!

Назад ні кроку!

Крис в руку.

Стій!

Б'є барабан тривогу,

Б'є барабан бій.

В ногу, арміє, в ногу,

Чи зойків злякаємось чиїх?

За нашого одного

– тисячу їх.

З робітничих рук

Не видерти кермо.

Ради – не Рур,

Керзон.

В наших руках – не бравнінг,

– в наших руках молот,

Але силою з вами рівні,

Аж нас не збороли.

Наша відповідь: мавзери з кобур,

Порох тримать сухим.

Ради – не Рур,

Слухайте – глухі!

Нас не злякають ноти

Керзонів, Пуанкаре,

Червона Армія й Флота

в карре!

Перед мільйоном червоних Рур
фашизму язви замусляні.
Ради – не Рур,
Муссоліні.

Ми в чеканні,
Хоч прагнемо помсти ми,

Бо постріл в Лозанні
Буде першим за фашистами.

Ми напоготові.
В бій – тортури
Всі в одному слові.

Геть капіталізму мур.
Ради – не Рур,
Нас не руш.

Хоч в руках не меч – рало,
Ради – не Рур,
Генерал Фош!

1923

КОЛИСКОВА

Твій батько був робітником,
Ти – робітничий син,
Бо на заводі над станком
Життя промучив він.
Життя зів'яло на станках.
О, слухай-но мене!
Похмурий біль застиг в очах,
Що так життя мине.
Летів, і повз, і линув час,
І рік проходить, рік:
Біля станків, верстатів, кас
Напруживсь робітник.
Ось осінь вже, і одяг свій
Згубив похмурий ліс.

Вночі з заводу батько твій
Рушницю в дім приніс.
А на заводі вибух страйк,
У горнах згас вогонь.
Мій сину, завше пам'ятай,
Не забувай цього!
Спинивсь завод, завод замовк,
І став верстат, спочив.
Вночі ворожий білий полк
Квартал наш оточив,
Коли над коминами хат
Благословилося на світ,
Ударив в землю град гранат,
І впав, і вп'явся в граніт.
Гудок здригнувся і затих,
Землею знову тиш.
Твій батько вийшов за поріг
І не вернувся більш.
Він нас покинув і пішов,
В ранковій млі він зник.
Його в тобі, мій сину, кров,
Ти, сину, – робітник.
Ми чули гук, ми чули крок, –
Жінки, дочки і матері.
Зигзицею кричав гудок,
Губився угорі.
Ніхто не плакав, не спинив
Братів, батьків, чоловіків.
Так сотні йшли робітників,
І батько йшов твій теж,
А в небі раною горів
Червоний карб пожеж.
Стояли ми, і в млі сумній
Слізьми точилась річ.
Кипів у місті стеклий бій
Весь день і цілу ніч.

Від вибухів зі всіх кінців
Хитався небозвід.
На робітничому лиці
І кров, і пил, і піт.
Чигала смерть, чекала смерть
На кожному кутку.
В іржавий батьків револьвер
Не вистачило куль.
Він уст кривавий шрам зломив,
І проломив уста прокльон.
В ворожі груди він вгвинтив
Останній свій патрон.
А ворог ближче, й ближче гук.
І раптом зойкнула шрапнель.
Впав батько, зраний, на брук,
На скровлену панель.
В туману хвилях, в хвилях тьми
Його найшли вони,
І довго били чобітьми,
І притулили до стіни.
Над містом розридався залп,
Мов зойк зі зблідлих губ.
Луною застогнав квартал.
Схолов під муrom труп.
Мій чоловік, твій батько, вмер.
Ти – робітничий син.
Твоя черга прийшла тепер,
Коли загинув він.
Зорю на груди ти візьмеш, –
Казав так батько твій!
Можливо, що загинеш теж,
Але підеш у бій.

1924

ПРОТИГАЗ

З дряговин виростала ніч.
І чорнів чавун облич.
В мозок вгруз цвях дум:
«Коли ж підем в останній штурм?»
В мозок вгруз дум цвях,
Та над окопом має стяг,
Червоний стяг, що дав Коммол.
Не зрадить стяга п'ятий полк.
Цей п'ятий полк тут сьомий день
Вперед не йде й назад не йде:
– Вже тиждень стоїмо отак.
– Чи витримаєм тиск атак?

В бліндажі питав політком:
– Як нам бути з п'ятим полком? –
Корчивсь мукою стиснутий рот:
– Чи втримаєм наступ хімічних рот? –
Раптом рукою його спинив
І м'язи напружив старий начдив,
Командирам сказав і сказав бійцям:
– Не шлють респіраторів нам.
На тисячу дамо протигазів ми,
А як з іншими будь людьми? –
Заклякнуло серце. Серце – як лід.
Політком вщух. Політком зблід.
Начроти, схилившись, понуро встав,
Ламаючи сині тверді уста:
– Червоноармієць не знає зрад,
До смерті боронить він владу Рад.
Тисяча є, тож хай тисяча тут,
Тримаючи фронт, тримає редуг.
Кому ж респіраторів не вистача –
На поле, в атаку плечем до плеча!
Скажу вам одверто за роту мою:
Як гинуть, то гинуть зручніше в бою.

Ранок чорний обрій скребе,
Випростав день кострубатий хребет.
Не на небі сонце, сонце – на полях,
То сонцем зоріє червоний стяг.

Сотні очей – як сотні ран.
Сотні сердець – як один барабан.
Сліз не було, і ридань не було.
Тільки начдив схилив чоло.

Кров'ю полоще стяг за горбком.
Першим окопа лишив політком.
І там, де яри, де провалля яруг,
Розгорнули дві тисячі свій ланцюг.

Харкнув газом назустріч балон.
Затремтів, спинився батальйон.
В скроні думка ударила враз:
«Нас не врятує протигаз».

Полк яром біг, ховався за горбом.
Стискали руки грані бомб.
Дві сотні кроків, один заряд.
Мов крапля крові, горить зоря.

Пливе отруйний чад завіс
Яром вниз і полем вниз;
Сивим глевким молоком
Над п'ятим звис полком.

Кілька кроків добігти не змогли,
Кілька кроків не змогли добігти.
Синім лицем на ріллі лягли,
І в землю вп'ялися нігті.
Окоп захолов. Окоп занімів.
Видер із серця слова начдив:
– Червоноармієць не знає зрад,
До смерті боронить він владу Рад.

Хай тисячі ляжуть бійців на полях –
Не хитнеться червоний стяг,
Червоний стяг, що дав Коммол!..
Не зрадив стяга п'ятий полк...

1924

ІМОБЕ З ГАЛАМУ
(З «Негрського циклу»)

Коли в папірусах
злякано зойкнуть птиці
І чорним мускусом згусне небо,
В гущавині лісу
ховається лицар
Старовинної віри Магреба.

В небо зорі вп'ялися, мов краби,
В землю намулом вгрузла тьма.
А під листям рудих баобабів
Розцвітає очей емаль.

Імобе з країни Галаму.
І з ним тисячі чорних рабів
В ніч повстання і зойків тамтама¹
Іржавий набили карабін.

То не на плесі кричить марабу²
Не жінки б'ють в бурдюк грудей,
То тамтам дає вість рабу,
Понуро зітхає й гуде.

В ніч повстання, жалоби і згаги
В очереті ворухиться негр,
І не знають білошкірі спагі³,
Чому кров'ю пустеля тхне.

¹ Тамтам – негрський барабан.

² Марабу – болотна пташка.

³ Спагі та зуави – солдати французького колоніального війська.

В ніч повстання, жаги і жалоби
Місяць верхів'ям бананів гравсь,
І підповз чорний раб Імобе
Під білявий французький блокгауз.

Не здригнулась земля Галаму,
Очеретом не хитнувся Сенегал,
Тільки вітер сухими губами
Жовтавий пісок лигав.

Тільки вітер пісок Сахари,
Мов голодна гієна, ссе;
Вії солдатів набрякли від марев,
І останній випито абсент.

Рвуться уста солдатів піснею,
Німіє в кутку холодний маузер.
Хто порою пізньою
Вийде за ворота блокгауза?

А в Сахарі вітер мне гам,
В Сахарі вітер сичить.
Роз'ятрено чорними ногами
Хрумтливі дюни уночі.

Шепче
 присмерк бананових дерев,
Все ближче
 плеще
 гуща
 трав...

А коли в небо вдарив рев,
Вартовий прокинувся зуав.

Гей, вітре, на чотири боки дми,
Зойком дюни злякай Сенегала!
В спагі серце спухло між грудьми.
Спагі серце ввірвалось і впало.

Брязкотливий язик мітральези
Череву тьми перебоєм розсік.
Кривавих зір розцвітає безліч
Під тамарисками, на ранішній росі.

Засіяним кров'ю лобом
Негр в намул зелений вріс.
О, на бронзових грудях Імобе
Не дзвенять старовинні грі-грі¹.

І на Сахару упала ніч,
Зашаруділа по пісках важким черевом.
Здригнувся Імобе й захлинувся в багні,
Де спіткнулося скорчене дерево.

Стогоном небо розкраяв,
З стегон ночі підповз вий гієн.
Це для тебе, Галаме, чорний краю,
Імобе в пісках гние!

Весною знов пахне бамбули²
І грудей жіночих чорний чад,
І серце Галама про все забуло
І все віддало своїм ночам.

В ніч бамбули, кохання й жадоби,
Млосний, згадає хто,
Як мухи повзли в Імобів
Роздертий, кривавий рот?

¹ Грі - грі – старовинні металеві амулети.

² Б а м б у л а – весняний негрський танок.

ЦЕ ТРЮК

не тік аттак.

вибрик,
карабкається вибрик
по ливні на дах сердець.
теліпається душ колібрі
далеко десь.

ВИБРИК.

тільки вибрик.
тільки ляльки ки - ки - мор.
пікантна весна, мов сир брі
і диктові жмихи з блох.

підтюпцем:

гоп - са - са
серце
лицаря
дзенькоти ляпаса
скоками
шпіцами
гикати, окати.

ЦЕ ШКІЦ?

ТАК.

в пики голих фей
блощицею брика матюк.
розкручений очкур галіфе.
сальто-мортале.

ТРЮК.

картатим скакуном захрюкаю
на скумливі шпальти.

ТІЛЬКИ ТРЮК.
ТІЛЬКИ САЛЬТО.

гикавка
капкою
кука
в фейверк
смерк.
крапка
як дика мука

далі

СМЕРТЬ.

ГП.

ляк
мук
душ
стек
цвях
в сміх
пик
джаз
зойк
спраг
кульш.

ніч

блідь
блим
зик.

ГП.

СТОРЧ

канкан душ
випнутих душ кікапу
смерч
сій сміх
на лошачий скуйовджений круп.

сонця
цяцьки цькуй
в гору втік хвіст

Я

ЦИБАТИЙ ЦВІРКУН
сонячної кувиркної гри.

зойк

стій пропелер
махаон дум

ОЙ

пне крізь пельку
лякливий какаду.
душу шкереберть
серце нічичирк.

ЦЕ

ЦИРК

ТАМ

СМЕРТЬ.

1924

НІЧНИЙ МОМЕНТ

Ніч, як труп на шибениці, терпне,
Рвучи пуповину з днем.
І промінь карявий на брукові вмер пнем,
Жовтим, трухлявим пнем.

Мево лякливе, проціджене й злібне,
Вгинаючись в ями, тече,
Заб'ється в конвульсіях, стане і зблідне,
Вчепившись в камінне плече.

Вітер пручається й злякано ловиться
 В пальцях рвучких верховіть,
 І, захлинувшись на мент, прохрипить,
 Наче в горлі сухому сукровиця.

І не зводить ліхтар ллятих кров'ю очей,
 І зімнеться п'ятьма в чорну грудку,
 І тужливо ударять в якусь проститутку
 Пухирі її в'ялих грудей.

І прогуде, і напружено спиниться
 Хрипкий, як повія, дзвін.
 Тільки вітер клекоче і піниться
 Біля брудних вітрин.

Тільки тіні повзуть незакінчені,
 Цвіт неухажний ліхтарних бруньок.
 Тільки верески тихії жінчині
 Та чийся прискорений крок.

І там, де ліхтарнее мево,
 Мов коріння рослин, заплелось,
 Спинилась повія дешева,
 Ще в шубі розстебнутій хтось.

Тільки вулиці втомлені й змучені,
 Тільки площі почути змогли б
 Голодні слова проститутчині
 Про трипер, кохання і хліб...

.....
 У шелестах тихих, в хитаннях невловних
 Стане тінь моя, стане і далі мене.
 Задурманить мене, заповонить мене
 Тривога ночей невимовних.

1925

СОНЕТ

Мої гріхи, і хиби, й менші вадки
Ти в пам'яті даремно бережеш.
Чому ти поруч з горестями все ж
І про щасливе не цінуєш згадки?

Навіщо ти на сцену без оглядки
Виводиш прикрих спогадів кортеж?
Є правда в них, і справедливість теж,
Але ж не тільки помилки й накладки.

Були у нас і спільні круговиди,
І радощі, і клопоти, і біди,
Тож дбкори обом не до лица.

Ходім і далі, як ходили вперше,
І, може, один одного підперши,
Закохано ми дійдем до кінця.

1920-і рр.

ПІСНЯ БІЙЦЯ

Бійці виїжджали, і коні іржали
(Стримано в стременах сталь дзвенить),
А дим терпкий у полі, а в полі дим іржавий,
І слина з кінських губ – немов ковильна нить.

Дібровою загін бійців поїхав,
Підковами клепали коні путь,
І лязк шабель, і брязкіт піхов
У тиші чорній чуть.

Насували на лоба папахи,
Ковтали піль міцний, солодкий дух,
І порохом робучі руки пахнуть,
І кров'ю засмердівсь ялозенний кожух.

Ось один похилився. Я знаю: ти мариш
Про дітей і про жінку якусь.
Полюби ж, полюби, товаришу,
В барабані сім мідних куль!

Бійцям не можна спать на варті,
Плекать утому на лиці.
Чого ж то будуть варті
Такі бійці?

Ви – месники тепер за них,
Ви месники есте
За братів розтерзаних,
Згвалтованих сестер.

Бережіть, бережіть і гордіться
Найменням суворим своїм,
Найменням червоногвардійця
І прапором бойовим!

Коли ворожий почуеш постріл,
Рушницю, – й на коня!
Подивися на обрій просто,
Поганяй!

Крізь гони, крізь гони
Боець помчить.
Лічи патрони,
Ран не лічи!

Не питай дороги,
Хоч трупом ляж!
Серце – в остроги,
Розкрий патронташ.

Хай вітер в вічі,
Умри – не стій!

На кожній стрічі
Стрічаєм бій.

Команд не ждіте!
Хто став – пристрель!
Розкрають вітер
Сотні шабель.

І ми двічі умерти змогли б
За чорний вугіль, за чорний хліб;
За чорні натруджені руки
Ми двічі умерти змогли б.

1925

НЕЯСНИЙ ЗВУК

Неясний звук, далекий звук у млі, –
То обрії черкає ніч осіння.
Встає в шорохкім шамотінні
Туман із мокрої землі.

То ніч бреде, і тіні міста бродять,
Лякливі тіні кішл і тайних бурдіїв,
І ліхтарі мінливим цвітом сходять
Міських огнів, болотяних огнів.

То черепки огнів розбризкали пиварні
По цеглі площ, холодній і слизькій,
Де мева ліхтарів, сильвети незугарні
Ще не спроданих повій.

Осіння ніч, незрівняна й нестерпна,
Прийшла, о місто, в сховища твої,
А десь гаї ще марять жовтим серпнем,
І золотом гілля іще бринять гаї.

Та ні, хай спогади прибиті і полегли
Осінній вітер пилом рознесе,
Бо ось лиш тут, на цій холодній цеглі
Моє життя протоптано усе.

Бо тут шумлять розпатлані пиварні,
Де труться серед стін пісні хрипких людей,
Але цілунками не стулять п'яні парні
Шаршавий рот, голодний рот ночей...

І дзвонять ліхтарі, і верески біргалок,
І ще темніший, ще бридкіший льох,
Де б'ється у руках жіночих тіл кавалок...
– Іди-но, стерво, вип'ємо удвох...

Глибока ніч, і ось достотна осінь
Останній лист достука на панель,
А ти стоїш, не продана ще й досі,
У сутіні потворних будівель...

1925

ПАПОРОТЬ

Мов карб старий – цей місяць-білозір,
Мов сни старі – ці хмари білопінні.
І бачу я: в тривожному тремтінні
Поганська ніч лягла на чорний бір.

Снується дим опівнічних офір.
Несуть жерці на слані рядна лінні
Нічим богам свої дари уклінні:
Прозорий мед і соковитий сир.

Поганська ніч – таємний час оман.
Пливе з озер мережаний туман,
І духмяніють папороті трутні.

І виходжа на росяний майдан
Весільне коло молодих дrevлян,—
Слов'янських зельних піль веснянки незабутні.

1925

ЛЮБИСТОК

З-під вій – блакитна тінь, ознака нестеменна,
Й рожевий слід лишивсь на грудях де-не-де,
А він уже ступив ногою у стремена,
І кінь його баский вже гривою пряде.

Лишилася сама, коханка безіменна,
І дивиться на путь, де курява паде.
Одного вечора, як праця цілоденна
Кінчиться геть, вона дитину приведе.

Та в хаті прокричить недовго немовля,
І лиш в глухім садку, де скопана земля,
Розквітне рути цвіт і проросте любисток.

Вона ж так само вдень сапатиме поля,
Вночі – ридатиме, не знавши, відкіля,
Від кого день і ніч чекає тайних звісток.

1926

РОЗМАЙ-ЗІЛЛЯ

I

Тривожна ніч весни, туману й трясовиці,
Мов моторошний цвіт відьомський, розцвіта.
І струшена з небес на дно студне криниці
Тріпочеться зоря, як риба золота.

Долину сповнює дух м'яги і суниці,
І по рясній траві прослалась пишнота
Співучих закликів веснянки-гаївниці,
Її тужливих скарг на визрілі літа.

Де розцвітає в млі туманних улоговин,
Вогких пахнот, солодких соків повен,
Той перелесний цвіт, таємний цвіт тирлич,—

Хитнувши оситняг, причалив тихо човен.
Дівочий спів стає блажен і снажнокровен
В передчутті нічних, очікуваних стріч.

II

Опівночі земля застугоніла,
І силует їздця відбився у ріці.
Спинився нагло кінь, Повисла піна біла
На садженім сріблѳм, коштовнім ремінці.

Кінь замордований, та постать міцнотіла
Упертіш хилиться на шитім сідельці.

Козак затискує гаптовані удила
В своїй порепаній, натрудженій руці.

Немов кривий танець нічних хмільних потвор
Запливсь у витворний, вигадливий узор,—
Над лісом підвелись дівочі співи кличні.

Зійшов з коня козак і заблудивсь у млі,
Де в дивній тишині проходять по землі
Мовчазні тіні, мляві і величні.

III

Кінчається ночей вільготних половіння,
І круглих зір достиг багатий урожай.
В чарованих гаях ти, дівчино, чекай
Собі ядерного і чистого насіння.

Мов келих пінявий, проллялось через край
Ярких, жаждивих снів солодке шумовиння.
Роздерла на собі своїх прикрас плетіння
І гостю зайшлому докинула розмай.

Віддала всю любов забрати в ярий свид,
Упавши на моріг, розкривши плідні чресла,
На запашній землі п'ючи росу і піт.

А потім підвелась, пішла, і їй услід
Покірлива луна, мов марний дар, понесла
Прощальний тихий клич і дальній стук копит.

1926

ЗАЛІЗНЯКОВА НІЧ

(1925 – 27)

I

До яру підійшли, і одностайні тіні
Погнулися від їхніх тіл назад.
Риплять вози, ладнаючись уряд,
Колеса грузнуть в глей в понурому рипінні.

Поволі родяться слова нічних нарад –
Про мсту і смерть шляхетству на Україні
В холодноряській радяться святині
Козак, і гречкосій, і збіглий з військ солдат.

Тривожно зашумів і стихнув люд в лісах.
Козак і хлоп, челядник і монах
Почули крик пророчих півнів третіх.

Хитнувся гвалт розбudzених церков,
І, кинувшись од ватри стрімголов,
Упав на степ бунтарських тіней кетяг.

1925

II

Зшуміла полем і пройшла
Ніч гайдамацька урочиста,
І інша заграва лягла
На бруки кованого міста.

Але пронизує тіла
Та сама лють, міцна і чиста.
Замість шабель рука взяла
Холодний бравнінг комуніста.

Жорстким шляхом жорстоких днів,
У передшесті віщих мрив,
Крізь переможені століття,

Гряде натхненний людський гнів,
Пригноблених повстанський звійтяг,
Мста неподоланих рабів.

1927

ДОРОГА НЕСХОДИМА

I

Нехай слова мої жмаковані і куці,
Та інших слів я не знайшов.
У рік дев'ятий революцій
Ось тільки трохи про любов.

Бо очі злаmano у муці
І розпанахано кривавий рота шов.
Я на любовному позбиваному луці
Так змучено й невпевнено пройшов.

Замало днів ішли ми поруч,
Замало сном ми марили одним.
Шляхом розірваним своїм

Ти йдеш наліво, я – праворуч.
І встане мрії нестворенний дим
Над половінням молодим.

II

Завіяно огні чужих, незнаних станцій,
Примружено й пригашено огні.
То нерозраднa путь лягла моїй коханці,
То неминучий шлях лягає і мені.

Ми йтимемо вночі, ми маритимемо вранці,
І знатимемо ми одні,
Що захлинемось в лихоманці
І в лихоманковому сні.

Мов пил до ніг, маріння ті
Впадуть, і знаю – на путі,
Як радість більшую, нестиму

Тебе, зів'ялу і бліду,
І так невтомлений пройду
Кохань дорогу несходиму.

III

Коли серця на кореню розхитано,
Що оповім коханці я моїй?
З усіх кутків душі позмітано
Любові порох золотий.

Та не розкривано й не читано
Таємний зошит мій і твій.
Химерно й складно позаплітано
Неясного чуття сувій.

Але чіпати не посмій
Неторкнутий і нерозкриваний
Цей журний зошит нездійснених мрій,

Цей гімн чуттю, доладно неспіваний.
Навіщо зміст його, гіркий і несподіваний,
Тобі і їй?

IV

Печальних птиць вечірній переліт
Накине тінь і зникне за полями,

І поповзуть туману сиві плями
Мохами теплими закурених боліт.

Зелений кетяг зір розкинеться над нами,
Повисне, мов з рясних блакитних віт.
Це – тихий і повільний перехід,
Що ніч сполучує із втомленими днями.

Втомились дні. Мов зайвий епізод,
Забуто всі міські маленькі драми:
Естраду і панель, мансарду і фокстрот,

Але і в час разючих насолод,
Але й в хвилини млості та нестями
Нам сяє ніч, як візерунок цнот.

1926–27

ПІДКОВИ КОНЕЙ

Відстукали копита коней бойових,
Серця – в мозоль, каміння – в пил зігтерши,
І я прийшов, прийшов уже не перший
Слідами втоптаних доріг.

Слідами втоптаних доріг
Прийшов, спізнившись і відставши,
І стрів, хоч знаю – не назавше,
Буденний час мигички та відлиг.

Буденний час мигички та відлиг
Я полюбити хтів, і полюбить не зміг,
І куряву думок знов згадка золота жене,

І б'ється в розуму незборений поріг
Невпинний плин думок моїх,
Й густою кров'ю серце навантажене.

1926

КРОВ ПОЛОНЯНОК

Б'є космогрудий кінь копитом на припоні.
Кипить на дні подовбаних барил
Солодке молоко розпалених кобил.
Пахілля пахнуть, дикі та солоні.
Войовники так сплять, що смерті не почули б,
І нерухомо на землі лежить
Узор карбований могутніх верховіть,
Мов левня мускулястий тулуб.

Додолу хиляться рясні кущі багаття,
І дим струною в небозвід зіперсь.
Рвучи нитки ялозеного шмаття,
Немов квічена брость, повисла повна персь.

У добру вільгіть, в плідний піт
Зарошено тіла українських ясних бранок,
І рот розтерзано, і проросте на ранок
В дівочих черевах їдкий монгольський плід.

Ростуть роки, одвічний цвіт отав,
І в сайдаках сердець зотлили стріли згадок,
Та кров стару століттями нащадок
У гудзуватих жилах схороняв.
І любимо слова важкі, мов чорний дим
Зловістих ватр, що сяяли татарину,
Викохуємо кров, тугу і міцно зварену,
І просторінь – безмежну царину –
Вітаєм серцем круглим і простим.

1926

ОСІННЯ ПУТЬ

Осіньна путь, і мряка пелехата.
Рипить понад шляхом старий понурий дуб,
І листя дня, зів'яле та латате,
Прослалось стріхами обідраних халуп;
Ми край села присіли зачекати
На вітром звалений, грабовий голий слуп.
І туга скрізь, і бачу тугу ту ж
У сірих ямах зшернутих калюж.

В полях туманних бився у тривозі
Холодний день, і жаль, хоч в душу стрель,
На серце впав. Ішли ми по дорозі
Серед пустельних і сумних земель.
Хтось в далечі торохкотів на возі,
Спухав туманом лан забутих конопель.
І вітровіння скрізь, і шелестіння скрізь
На пустищах полів, на пагорбах узлісь.

Звідкіль прийшли такі вітри старечі,
До нас вони прилинули відкіль?
Згашає тьмянний і холодний вечір
Надії ще не згашену гаріль.
На мрій моїх похилі, журні плечі
Лягає темний, стозапеклий біль.
Розкрилено зринає з вишини
Суворий вітер, як луна війни.

Я чую в ньому дальню сурму бою, –
То крок бійців хвилює далечінь,
Бо гук і шум вітрів проносить наді мною
Недавніх років зброєносну тіль.
Не втамувать стисканням супокою
Душі стривожених тремтінь,
Коли згадаю я і, бачу я, що ось
Струміння диму з вітром заплелось.

Це – дим боїв, жорстокий дим пожарищ,
Коли степи гули припливами атак,
Коли напружено у ребра серцем вдариш,
І серце б'ється вірне, як товариш,
Який не знає слова: переляк.
І ти ідеш, і згусток серця твій
Набито захватом, як порохом – набій.

А ось тепер лиш вітер коливає
У серці парості вже перезрілих тут,
Та в далеч стелиться і тягнеться без краю
Трудних доріг розімкнений ланцюг.
Іду, іду, немов не помічаю,
Що тьма й туман підносяться навкруг,
Що на полях голодних достига
Порожня осінь і пуста нудьга.

Кому ж цей біль моїх маленьких ранок,
Моїх мізерних непотрібних втом?
Я марю днем, коли підводивсь ранок,
Мов кінь з вояцьким бойовим сідлом,
І дерзновенний стяг прудких тачанок
Ясним багрянцем маяв за горбом.
Ні, вітру не зітерти вічний слід
Тих незабутніх і натхненних літ.

Я твердо знаю: сліду літ не стерти,
Минулих літ, проведених в бою;
Величних літ походів, битв і смерті
З сердець не стерти славу колю,
І на лиці старих бійців тепер твій
Слід радісно й побожно пізнаю,
А слід цей – рана, опік або шрам,
Мов карб тих давніх подвигів і драм.

Вдивляюсь в їхніх мужніх лиць тремтіння,
Зів'ялих губ чіткий, тривожний змах.
І бачу віще загравне світіння
У глибоко задивлених очах.
В морщавих чол похилене склепіння
Той трепет б'ється, як тривожний птах.
О, знаю я!. Не кожному дано
Нести цей трепет, наче знамено.

Вже не бринять шляхи, і в далеч вже промчали
Зухвалих коней бистрі табуни,
А я відстав, на мене не чекали,
Тепер же спробуй, вимчи, дождени
І накажи, щоб сумно не мовчали
Оці сльотою скроплені лани!
Ні, то пройшло, і мариш, як ідеш,
Про час боїв, тріумфів і пожеж.

Ляга туман. Ревуть далекі луни,
Суворі луни спохмурнілих піль
Мотузкою в'яжи свої подерті струни,
У зашморга в'яжи свій непотрібний біль.
На прапорі твоїм, на прапорі Комуни
Немає слів зневіри і знесиль!

Ляга туман. Вогні в степах цвітуть.
Вогні далекі. Дальня, щасна путь.

1926

ДОРОГА

Ретельно тіні складено в штахети,
І над пустелищем степів,
Як хвіст скаженої комети, –
Огонь рахманних вечорів.

Упали тіні гострі осторонь,
Чіткіш лягли rischi гілок;
Перехилились в темну просторінь
Кущі здичавілих зірок.

Іду, й дороги переламані,
Гнучись, плазують із-під ніг.
Так важко на жорстокім камені
Класть лінії твердих доріг.

Так важко на жорстокім камені
Шляхів вирізьблювати грань.
Невже і справді заважка мені
Дорога зустрічей і тиха путь прощань?

Дорого зустрічей і тиха путь прощань,
Людська дорого, – просто стелься,

Відбивши на холодних рельсах
Огні ночей і дотики світань!

І кожному іти тобою,
Людська дорого меж і мір!
І тягнуться над головою
Сліди скривавлених сузір.

І знатиму, куди іти,
І терени, що проходиму.
Людському захвату неситому
Невже не вистача мети?

Не всі серця дадуться хробаку,
Не всі шляхи у круг закуто;
І проросте зелена рута
На жовтому піску.

1927

МОЄМУ ДРУГОВІ

Затулиш вікна і зачиниш двері, —
Твоя пора.

Беззвучно б'ються на папері
Сухі істерики пера.
Безжалісна й немилосерда гра
Із серцем й словом в перегони,
І божевільний пульс агоній
В химерних вивертах пера.

Так, поетичний гастроном,
Не помічаєш, як росте рік,
Нотуєш в захваті істерик
Убогі рими, серця тухлий жом,

І намагаєшся воще
Знайти безодні в плоскім слові
І возвеличувать іще
Любов плохеньку, й серце тще,
Й життя у сірім піджакові.

В порожніх перевулках туги
Ти заблуdivся в присмерки бліді.
Пливуть неясні виднокруги,
Неначе круги по воді.

І кров повз серце проплива,
І не зникає з синіх губ ця
Схолола посмішка крива, –
І мій любий, мій безсилий друг, –
В огидний зашморг самогубця
Зав'язується сам твій чорний виднокруг.

І гнилокровий, і мізерний смуток
Роня кінець твого пера,
Коли в шинках, у колі проститутток,
Шукаєш правди і добра.
В порожніх перевулках туги
Ти заблуdivся в присмерки бліді.
Пливуть неясні виднокруги,
Неначе круги по воді.

1927

ЕЛЕГІЯ АТРАКЦІОНІВ

Із чорного стебла баска
сівба важких басів,
і флейти метушня баска
на рині голосів.

Різкий плижок, зухвалий скік,
сухий, як дріб, галоп

і флейт одчай, цих флейт баских
над ямами синкоп.

Крутись, світ, крутись, цирк,
крутись, карусель!
І гостроверхий фейерверк
злітає над усе...

І день – у смерк, і ніч – у смерк,
і серце – нічичирк.
Крутись, скажений фейерверк,
крутись, скажений цирк!

І око юрб проколоте
на шпагах тисяч ламп.
Крутись, прокляте коло те...
Такт!
Темп!

Чи довго прокрутишся так тут,
невже не спадеш,
невже?
Кожен вигиб і темпу, і такту
віддрукує капельмейстерський жест.
Віддрукує і занотує:
стій!
На кожну ноту, на ту є
карб
свій.

І пізнаєш уперту математику
пароксизмів захвату і журб...
Товаришу,
друже,
братику, –
в кожного є свій карб.

Кожному ноту нажебрано,
і іншої бути не могло б,

і рипить між іржавими ребрами
серця сухий суглоб.

Серце! Крутись, хитайся,
хитайсь, вигинайсь шкереберть!
Із губ акробата-китайця
струмочком сповзає смерть.

Захлинувся ковтками конвульсій,
завертівсь на блискучій косі,
і зчепилися в спільному пульсі
серця
усі.

Горло горбом напнеться,
втнеться крик,
як звисне, мов флаг, із трапецій
чорний людський язик.

Скрикне тоненько панійка...
Тоді націляйся й лети,
в зойки розпачливі, паніко,
зімни їхні голі роти!
Слину і сльози виточи,
губи в гримаси зміси!
Розгойдались, мов трупи на ниточках,
голоси.

1927

НІЧНИЙ РЕЙС

Ю. Я.

Підноситься зневажливо рука,
І щерблене перо, неначе шпага, гнеться.
І пада, зломлений, в покресленій чернетці
Рядок, мов щогла неструнка.

Та напина вітрила плавні строф,
Скрипить холодним тросом літер
Вітер
Вишуканих катастроф.

Шукання катастроф, і мандрів, і натхнень –
Утіха всіх утіх, розрада всіх розрад.
Хай спинається твій патетичний фрегат,
Фрегат патетичних пісень,
Що чує крізь шторми, і ночі, і тьму,
Стенувшись з корми до носа,
Що судились йому,
Простяглися йому
Мужні мандрівки матроса.

Рівні та прості
Лягли на морях
Дороги матроські,
Як шрами од шпаг.
Тінь неспокійна й крилата
Корсарського злого фрегата
Морями облудними буде пливти;
Струмїтиме хмуρο повз чорні борти
Вітер одвертий солдата,
Вітер хоробрих людей,
Що кричить альбатросом між рей,
Тугий, як дуга арбалета,
Прямий, як удар стилета,
Шершавий, як іржа
Корсарського ножа.

Рубай же ланцюги,
Зривайся із причалу,

Бо не в чорнильницях фрегат шукає шквалу,
Бо ти, як муж і войовник,
В часи смертельного авралу
І компасу,
І серцю
Метнутись не даси убік.

1928

ФОКСТРОТ

Дугою вигнувшись, дає струна тупа,
Немов краплині, впасти чорній ноті,
І ось улесливо з оркестру накрапа
Мелодія в розбещеній скорботі,
І люди йдуть, згинаючись в фокстроті,
Ламаючись у нерухомім па.
І скрипалі бліді помалу
З скрипок опуклого бокалу
У залу, як в тремкий посуд,
Переллють прелюд.
Забився в похоті прелюдній
Цей крок лисиць, меткий фокстрот,
Цей такт,
Цей тракт хитких істот,
Цей акт одвертий, акт прилюдний,
Цей неймовірний акт.

Шматуй же крок, труси людей ти,
Кохання механічний знак!
Уже на чорнім горлі флейти
Заходів худий борлак.
Струна, як бич, пече банджо,
І стогнуть скрипалі,
Щоб звук хитавсь, як в жилі жовч,
Як ртуть в гарячім шклі,

Щоб, враз упавши з висоти,
Запавсь, зім'явсь, зібгавсь,
Щоб роззявлялися роти,
Роти голодних павз.
І захлинувсь астмічний такт,
Що рве, як рану, рот.
Цинічний акт, прилюдний акт, –
Розчавлений фокстрот.

Ах, солодійництво примар
В розгойданому мюзик-холі!
Віолончелі стегна голі,
І хтиві талії гітар,
І жирний ляпас підошов,
І крок кривий, як корч.
Ну що ж,
така людей любов,
Випростана сторч!
Хитаючись, любов іде,
До рота влипши ртом.
Любов людей, любов людей
Трусить животом,
Животом і клубами,
губами ботокуда,
Губами, мов окравками
скривавлених лахміть.
То, поспішаючи, стенографують люди
Каракулями шімі свою коректну хіть.
У стоккато шуму шімі,
Спотикатись в шумі шімі,
Це – любов.
Ось така ти в шумі шімі,
У строкатім шумі шімі
Ти – любов!

1928

БУДІВЛІ
(1928)

I. СОБОР

У тіні пагорків, процвівши потаймиру,
Звучить колона, як гобоя звук,
Звучить собор камінним Dies irae,
Мов ораторія голодних тіл і рук.
Встає огонь святобливої готики,
Як ватра віри,
як стара яса,
І по-блюзнірському піднеслись в небеса
Стрілчасті вежі –
пальців гострих дотики.

Рукою обійми холодні жили твору
І дай рукам своїм німим
Піднести серце власне вгору
На грановитих списках рим,
Щоб в очі скнарі темних веж
Заглянуло воно,
мов дзвін сухий, забилося.
І тінь впаде із пальців веж, як стилос,
І почерку її на серці не знесеш.
Немов кістляві й люті пута,
На серце ляже слів важкий узор.
Залізом,
полум'ям,
елеєм,
кров'ю
куто

Зловіщу повість про собор,
Як в захваті страждених юрм,
У скреготі зубів
 і скреготі граніту,
Мов смертний спів,
 мов клич одчайних сурм,
Щоб пломеніти і гриміти,
Здіймався собор на славу феодалу,
Яскиня віри,
 кішло прощ, –
І на лункі тарелі площ
Вже дзвін його упав помалу,
Мов мідний шаг,
 офіри мідний шаг.
Так в католицьких висохлих руках
Бряжчать разки з пахучого сандалу.

На дзвін не йшли,
 а плазували лігма
Раби та блазні, дуки й королі;
І роззявлявся собор,
 немов солодка стигма
Безвольної й самотної землі.
І падали,
 і дерлись під склепіння
Тіла без рук і руки, що без тіл;
Роти, розірвані навпіл,
В камінну бистрину вплітали голосіння.
І, як худа стріла, злітав над ними вгору,
Як рук голодних гостроверхий сніп.
Натхненний корабель собору
У фанатичнім, виснаженім сні.

Крутилися роки в похмурій веремії,
Та не згасали, щоб ізнов блищать,
Вогні готичних яросних багать
На щерблених мечях і косах Жакерії,

III. БУДИНОК

Мов райдуга, що викута в гамарні,
Уже нагнувсь над домом віадук,
Але ще юрбами навколо ходить гук,
Стає в стовпи громохкі й незугарні.
Стовпи громохкі. Палі риштувань.
Підойми зігнуті. Поламані домкрати.
Кипить могутніх будувань
Гарячий бунтівничий кратер.

В'їдається у степ завзята праця та,
Як смерч, поставлений донизу головою.
Трясе рівниною і двигає горою,
Мов аркуші, шари землі горта.

І вибуха, як постріл, рух,
Розряд міцних натуг.
Тут
Бує труд.
І пруг
ляга на пруг,
І кут
ляга на кут;
Луна іде навкруг.
Споруд.
Ідуть потужні голоси,
Прокочуються в танці,
І відгукаються басы
Тяжких електростанцій,
Де на моторах, з-під щіток,
Між нафтових калюжок,
Повзе, закручуючись, ток,
Немов стальний остружок.
Налявши сяйва в склянку ламп,
Він в'є свою спіраль
Від паль
До дамб,

Від дамб
До паль,
Кваплячись у даль,
Де хаос ям і хаос куп
Піску й рудої ржі,
Де на твердий, упертий шруб
Нагвинчуються етажі.

Колонки електричних гроз
В дротах прогрімотіли,
І лопає тривалий трос,
Як лопаються жили.
І смерчі звуків випряда
Оскаженіла хуга;
То крутиться мерщій труда
Велична центрифуга.
Обертається мерщій,
Луну на гони й гони
По рейках гомінких колій,
Як вагонетки, гонить.
Копають степ, свердлять масив
І закладають тут же
Масиви стін, і дула димарів,
І кратери споруджень.

Зубами чорними зубил
Рубають ромби брил,
Бетон громадять в кучугури,
І пахне, як озон, їдкий металу пил,
І котяться важкі акорди сил,
Широких спин і мускулястих тіл
З залізної клавіатури.
Залізо б'ють і гнуть прекрасну мідь
В горбатих м'язах руки чоловіка.

Над землею гримить,
Над старою землею гримить,

СЛОВО О ПОЛКУ

Масивні коні, п'яні коні
Мотуззя рвали, пруги шлей,
Тягли в проклятім перегоні
Тупі потвори батарей...
Услід подоланій колоні
Тьма волочила мокрий шлейф.

Квадратний крок і коней, і людей
Котився в строгім ескадроні.
Бійці замислились: ачей,
Іржатимуть ще їхні коні
Перед атакою
на лоні
Бездонних галицьких ночей.

Ніч одступу. В арієргарді
Йде смерть, схиляючись до тих,
Що, зранені, при окраях доріг
Лежать у варті, марній варті
Шляху, що значився на карті,
Як шлях походів вікових.
Полки проходили повз них,
І виверталися солдатські очі з корнем,
Мов білі пні, з крутих орбіт,
Щоб подивитися услід
Колонам кінним,
чотам чорним,
Що йшли на схід.

Та, хлинувши у хлані літ,
Лягли, як на струну,
на шлях стрункий зі Сходу
Знов тупоти підкованих копит

І гуркоти великого походу;
Шоломом із Збруча черпали чорну воду,
Змиваючи з лица кров,

пил,
піт.

Проходили роки. Приходили онуки
На ті поля, де вмер достойно дід,
І жовті черепи побожно брали в руки,
І клали їх зіницями на схід.

І око, мов огонь суворого ісходу,
Горіло в мертвій голові,
Бо то були бійці передові,
Розвідники великих армій Сходу.

...О жовті черепи, – прикмети межові
На скорбних перехрестях війн...
Прикмети вірного маршруту –
Ці жовті черепи зіницями на схід.
Повз мертву голову забуту
Йдуть люди в радісний похід..

О жовті черепи, зіницями на схід..

1929

ГРУЗИНСЬКІ ПОЕЗІЇ
(1935 – 58)

І. НА РУЇНАХ У КУТАЇСІ

Розкинувши жовтавих жилок сіті,
Мережі гострих, як у птиць, кісток,
Жадібний плющ припнувся на граніті,
Сухий, як бич, чіпкий, як кровосмок,
Але з-під сіті, що гризе і душить,
Сієє камінь, сильний і живий, –
Його не звергне землетрус, не зрушить
Бич блискавиць і наглий буревій.
Розмірений уважним будівничим,
Він гранню в грань і пругом в пруг приліг
Над скелями, над шумним многоріччям,
Над многослів'ям натовпів міських.
Він з небом злився, пройнятий промінням
Імеретинських світлосяйних днів;
Він з ґрунтом злився, викутим склепінням
Вершаючи його узгір масив.
І кинула будова незборима
Від круч до стін високий віадук,
Що вигнувся у неї за плечима,
Як рицарський опуклогрудий лук.
Він не прогнувсь, обтяжений вагою
Розкішних грон, камінних розцвітань,
Почеплених оздобою тяжкою
На плечі брил, на арок дужну грань.
Цей виноград, що визрів в лоні скелі,
Мов купа круглих, плодоносних тіл,
Собою вкрив колонні капітелі
І оживив глухе мовчання брил.

Він цвів, повисши повними, тугими,
Набряклими, важчезними грудьми, –
Здавалось, дише теплота між ними,
Захована в вологих ямках тьми.
Плоди землі прикрасили будову
Своїм живим і теплим ланцюгом,
Гірляндою карбованого кову
Оперезавши всю її кругом.
Гілля гранатів, пишний лист акантів,
Квіток, плодів, і кетягів тягар –
В гігантські чаші урожай гігантів
Поверг рукою щедрою різьбяр.
Каменярі – раби і чудодії –
Принесли в творчій ярості сюди
Ці, вирости з віків, з граніту, з мрії,
Плоди, як чаші, й чаші, як плоди.
Такою їхня живодайна сила,
Їх творча лютість і ненаситість була,
Що з каменю плоди вона зростила
І в мертвому безсмертя досягла.
Він був рабом, він був народом в путах,
Цей землероб, цей каменяр плодів,
Та в прагненнях ненаситимо лютих
Він навіть камінь рідний оживив.
І що тепер безпліддя скель одвічне
Народові – володареві гір?
Долають смерть сягання титанічні, –
Життя і цвіт – це їхня мисль і твір.

1940

II. ШЛЯХ ДО ТМОГВІ ¹

Маріці Чіковані

Потомлені, засліплені поволи
Краплинами солоної ропи,
Ступили ми на землі жовті й голі
На древній пил Тмогвійської тропи.

Трикутні скелі, призматичні кручі,
Зигзаг розколин, креслений по них,
Кристали гір, зубчасті та блискучі,
В косому сяйві, в одблисках сухих.

І скрізь мовчання, тільки тінь дороги,
Мов звук тонкий, пливе ще віддалі,
І зроджує передчуття тривоги
Стара, недобра тишина землі.

Скрегоче пил; трави глухе рипіння
Лякає чуйних блискавичних змій,
І пахне чадом спечене каміння,
І йде, як час, повільний суховій.

Аж до задухи, аж по самі вінця
Налито спеки в мідний краєвид.
Отак розкривсь для зайшого чужинця
Священний вхід – в епічну вічність вхід.

Жорстоко й скупю, стримано і голо
Про голод орд, про жах і смерть людей

¹Тмогві – руїни старовинного міста-фортеці на горі в південно-східному районі Грузії – Месхеті, звідки походив Шота Руставелі. Він про це пише в своїй поемі: «Я... незнаний месх, на ймення... Руставелі».

Шепоче вічність, з'явлена навколо,
Чутна для вуха й зрима для очей.

Ущелина все вужчає. Узгір'я,
Як вихори, звиваються й ростуть.
Все глибше в край беззвучності й безмір'я,
Хитаючись, занурюється путь.

І втрачено порівняння та міру
Горі, мовчанню, барві, висоті.
В легенду ми, припишкли, потаймиру
Ввіходимо, довірившись путі.

Воно для нас явилось відразу
І холодом дихнуло у лице
Немислиме видовище оце,
Ця титанічна друза діабазу.

В зубцях, в різцях, в каміння гострій грі,
Як велетенська, варварська тіара,
Гора сіяла тьмою. На горі,
Немов вівця, пасеться біла хмара,

Сплітаються схолоджені вітри
На тлі її у пасма тріпотливі.
Поміж узгір, в їх наглому розриві
Піднісся конус голої гори.

В її масив, як в чорнотілу урну,
Укладено прадавній прах будов, –
Череп'я башт, палаців та церков,
Твердиню гір, стовежну і стомурну.

Іще кружить сліпий навкольніий мур
Зі скель до скель, з уступу до уступу,

І між руїн, повалених на купу,
Спалахують ще іскри амбразур;

На круглих стінах ще підносять храми
В піщаник вдовбані сокири та хрести,
Але розбито бані їхні, брами
Розчинено для вітру й пустоти.

Мов шкура тигра в ржаво-бурій шерсті,
Шолом гори вгорнувши у сувій,
Рудіє місто на скелястій персті,
Печальне в марній величі своїй.

Як в смерть, в ці шрами розпачу й неволі,
В розколини на мертвій голові,
В крихкі руїни і в склепіння голі
Вдивляємось ми, вільні і живі.

Не жах путі, не тропи в цвинтар втерті
Ведуть по світу між долин і гір,
Бо горе тим, хто надто в знаки смерті
Занурює свій нерухомий зір.

Прославимо ж тривоги життєдайні
Людей, що повні живосили вщерть
І що виносять радощі осяйні
Не з тайни смерті, а з таїн безсмерть!

Я відвертаюсь. Далі ллється шлях,
Мигочучи іскристою жорствою;
Хвилюються на нім переді мною
Чийсь сліди, утоптані у прах.

І раптом я спиняюсь на звороті –
З-під ніг тропа, мов птиця, рве свій лет,

І на вечірній неба позолоті
Я бачу світлий людський силует.

В безкраю даль іде цей подорожній,
Щоб в світ і сяйво вийти із століть,
Щоб в кожному житті і в оселі кожній,
Живий з живими, дружбу поділити.

Зіяння Тмогві. Спеки круговертя.
Безпліддя гір проржавлене й руде.
І ми тоді впізнали: це іде
Єдиний той, що тут сягнув безсмертя.

І ми тоді впізнали: мимо нас,
Осявши негасним сяйвом скелі,
Іде крізь смерть, крізь просторинь і час
Незнаний месх, на ймення Руставелі.

1937

ІІІ. НАД ТРУНОЮ ВАЖА ПШАВЕЛИ

Це раз було, – цього не буде двічі.
Була тбіліська ніч. І був лиш череп твій.
Жахаючись, в твої вдивлявся вічі –
Земля лежала в них, і тьма, і супокій.

Зіниць пустих печера величава.
Склепіння, зігнуте над сном підземних вод,
Де в вирах мовчазних, відсвічена стократ,
З землі, як сталагміт, зростала мудрість пшава,
Іржавим джерелом хевсурська била слава, –
Могучий склеп над сховищем скорбот,
Печера косяна, німотна і жовтава.

Дививсь крізь неї я і бачив хмарні далі,
 Простори, схрещені, як тропи чи мечі,
 Дуби рипучі над твоїм Чаргалі
 І, мов прудкий узор на древньому кинджалі,
 Вкарбовані в графіт ключі.
 Це – тіні снів, що бились в лабіринті
 Старого мозку рицаря-співця.
 І ніч повзла, як барс, по кручах на Мтацмінді,
 Щоб глянути на кість спокійного лица,
 І вітер мужності нам холодив серця.
 І страшно нам було його жажнутись зору;
 Він з нами був, суворий, пшавський муж,
 Що потоптав, як рінь, дрібні уламки душ
 І мужність прокладав крізь світ тропою вгору.
 Важа, Акакій, Олександр, Ілля...¹
 Вогнями саджена, внизу гримить земля.
 Сузір'я слова сяє над Тифлісом,
 Новим світилом сповнившись отуг;
 Немов мечем, стрімчастим кипарисом
 Земля і камінь оддають салют.

1935

IV. СКАРГА МЕЧА

(З Важа Пшавели)

– Ти заржавів, добрий гбрдао.
 Піхви тліють в цвілі й плісені.
 Де ж владар твій, щоб засяяти
 Змусив лезо, злотом писане?
 – Де владар мій дівся, братику?
 Він в Шамхорі впав над кручею.

¹ На горі Мтацмінда в Тбілісі поховано письменників – Акакія Церетелі, Олександра Грибоедова, Іллю Чавчавадзе, Важа Пшавелу.

Сорок чорних ран на тулубі
Кров'ю сходили кипучою.
Виступав він перший в шерегу,
Затискав щита лівицею,
Злою смертю зневажаючи,
Щоб не вкрить ганьбою ницою
Ані війська, ані величі,
Ні корони над царицею...
А тепер, на стінці вчеплений,
Я людців нікчемних радую.
Всім до мене байдам байдуже.
Світ корчмою став проклятою.
Беручи мене заставою,
Лихварі руками ласими
Вряд з аршином, з рахівницею
Викладають над шинквасами.

І ніхто мене не змашує,
Хоч сімсот років мина мені,
І картвел вже не наспівує,
Гострячи мене на камені;
Я його не чую голосу:
«Гей, рубай, клади їх лавою!
Як додому я вертатиму,
У боях не вкрившись славою?!»

1935

V. ДЖЕРЕЛО
До 1500-річчя Тбілісі

Він, змучений і вражений стрілою,
Добіг сюди, де між кошлатих круч,
З найглибших надр пробився димний ключ,
Скипаючи цілющою водою.

Поранений припав до джерела,
І знову давня, невгамовна сила
По змореному тілу потекла
І мужнє серце міццю напоїла.

Підвівся олень, і суремний гук
Збудив луною синьогорі далі,
І чудо це побачив Горгасалі¹
І опустив націлюваний лук.

І він звелів в своїй завзятій вдачі
Покласти місто там, де, з гір б'ючи,
Могутньо й буйно клекотять ключі,
Немов серця його людей, гарячі.

Проїшли віки, але живі струмки,
Насичені земним теплом джерела,
Ключі духмяних межигір картвела
Не вистигли, не втихли за віки.

І ще ніколи, красеню Тбілісі,
Оці живі й живлющі ручаї
В такій потузі, щедрості і втісі
Не омивали камені твої;

¹ Вахтанг Горгасалі – засновник міста Тбілісі.

І, як твою уявлену емблему,
Я бачу: мчить він, олень вільних гір,
У днів майбутніх безбережний шир
Назустріч сонцю вічному своєму.

1958

ПЕРЕКЛАДАЮЧИ ГУРАМІШВІЛІ

Із мцхетських круч, з ущелин і розколин,
З оброслих чорно-синім лісом гір
Спокійно вийшов милий юний олень,
Простуючи довірливо в мій двір.
Йому назустріч простягну в долоні
Дріботку солі, купочку зернин,
І крихти ці, солодкі і солоні,
Рожевим язиком ретельно злиже він.
Його прихід звістив: уже підвівся ранок
На тому боці гір, збудивши оленя,
Що принесло мені на прохолодний ганок
І перші запахи, і перший проблеск дня.
Ласкавий оленю, тебе, мов самовидця
Народжень дня, я нетерпляче жду.
Я жду, коли задріботять копитця
Об дошку ганку, звучну і тверду.
Приходь і звесели мою глуху домівку,
Її нічну тривожну тишину.
Прилащу я твою похилену голівку
І в глиб очей іскристих зазирну.
Вливаючи свій зір в глибокі очі звіра,
Порозуміємось – і я, і олень – ми,
І знову виникне між нас одвертість щира,
Розмова мовчазна між звірами й людьми.
І в цій гармонії, прадавній і забутій,
Щасливий буду я і чуйний, наче звір, –
Пізнанням вражений, сягну самої суті
Навкружного життя лісів, річок, узгір.

Як первозданно, лоскотливо, свіжо
Запахли полонини й ручаї!
О горний ранку, вічна дивовижо,
Я п'ю, як радощі, духмяності твої.
Вони розвіюють тривогу і задуху, –
Нап'юся ними вкрай, вдихну їх досхочу.
В джерела, й пахощі, і вітер виднокругу
Свій пересохлий, спраглий рот вмочу.
Пахтить ріка, духмяно мріють трави,
Ранковий легіт вирнув з-за гори,
І миле оленя вбігає для забави
У людський дім над берегом Кури.
Ласкаве звірення, вологоокий свідку
Моеї самоти й нехитрості утіх!
Тендітний промінець, як золоту лелітку,
З-за гір мені приніс ти на рогах тугих.
Цей промінець одвічних мцхетських саяв,
Що віщували дня нового схід,
Пітьму проваль і пралісів розкраяв,
Стрілою пронизавши круговид.
Вклонюся променю – старий сонцепоклонник,
Побожно вслухаюсь в його тонку свиріль,
Почую, як бринить промінчик, наче дзвоник, –
Це струни строф дзвенять чи брязкотельця хвиль?
Як Міндія, хевсур з гірських легенд Пшавели,
Я розтлумачу річ річок, звірин, рослин,
І я збагну тебе, мій оленю веселий,
В ранковій ясності твоїх простих таїн.
Впірну в глибіню, втоплю в прудкі джерела
Свій опромінений картлійським ранком вид
І зрозумію те, що розумів Пшавела,
Що Руставелі знав, що не втаїв Давид.

Світання вірша. Так

Правічна юність Картлі, –
З її джерел струмить вода кріпка й жива,

І вічності тривкий, невіржавілий гарт ліг
На гори й мури веж, на душі і слова.
З таких джерел, бездонних, невичерпних,
Живлющу воду ненаситно п'ю, –
Жагою пошуків і мандрів страсотерпних
Хай сповнить душу спрагнену мою.

І я тоді зведусь, омию серце й слово
І знову древню книгу розгорну,
Вдивляючись жадібно, гарячково
У плин і плач Давидового сну,
В грімкі й круті,

як пружний Терек, строфи
Про сяйний лик коханої його,
Яка по урвищах кавказької Голгофи
Прийшла крізь сон до ратника свого.

Вже повідь полудня втопила мідні клени,
Вже повернувся олень мій до гір,
А я ладнаю римами катрени,
Шматую, перекреслюю папір,
Кричу, розлючений із борсання й безсилля,
Бо висохнув до дна від жару і жари
Давидових катрен, – лише чадить вугілля
Мойого вогнища край пралісу гори.
І ось тоді, у час, коли і сум, і сумнів
Топтали й сіпали, мов рунь, мої слова,
Почув я кроки, стримані, безшумні, –
Промиготіла тінь, шелеснула трава.
Здаля приїхав друг. Я ждав його поради.
Мое чекання він відчув крізь далеч сам.
Ні пасма гір, ні мла, ні відстань – не завади
Його, і в сліпоті прозірливим, очам¹.

1970

¹ Мовиться про грузинського поета Симона Чіковані, який, захворівши, осліп.

ТРИПТИХ
СИМОНОВІ ЧІКОВАНІ

I

Я захлинаюсь. Я скрикую. Я задихаюсь
під їх обвалом, під їх ненастанністю.
Я в них вчуваюсь. Я в них вглядаюсь
з допитливою тугою і захланністю.
І я проймаюся онімінням
від їх нестерпної ясновидющості,
бо не стали тінню, не стали тлінням,
а стали станом моєї дужчості,
Я їх торкаюсь жадібними дотиками,
міряю їх я неситими зорами,
себе я простромлюю їх прозорими,
кутими з променів глетчера дротиками.
З нір, і шпарин, і розколин свідомості
вони проростають крізь мене лезами,
різкими, як жар, і, як сніг, тверезими
в своїй самовпевненій незникомості.
Їх не розвіять літами й тривогами,
бурями розпачу не розполохати.
Над всіма моїми долинними,
закуреними дорогами
кружно підносяться спогади,
стрімко громадаються спогади.
Схили, бескеди, верхівлі в чистих снігів віссоні,
шатра високої тиші, розкинуті на осонні,
вічності білі собори, гори Кавкасіоні!
Марити вами чи вам поклонитися?
От розриваю, як всохле лушпиння, повіки,
щоб, наче в думні зіниці легенди, вдивитися
в очі німотні Симона, в зори кричущі Маріки.

II

Ти не забув її, Симоне? Не забув?
Жара. Жага. Ядучий вітер дув,
на призмах скель ламалося проміння.
І безгоміння. Спека й безгоміння.
Таке буває тільки в дикім сні,—
палання і кружіння маячні,
і жаху наглий бич,
і навсебіч
урвисті й гострі обрії недобрі,
і по зубцях, по схилах, по укіссях
зловісні тропи врозтіч розповзлися,
немов шершаві жовто-сірі кобри.
Таке буває тільки у клятьбі,—
цупке, глухе, заціплене, осліпле,
як отвори цих трун на голому горбі,
як корені цих рун, що в гладь базальту влипли.
Осель загиблих прах,
річок померлих ринь,
дудчастих маслаків обглодане окістя.
Безкрайностей азійських передв'істя,
іржавий шурхіт їх движких пустинь.

Ти не забув, Симоне? Не забув?
Вихлястий шлях за грань гори звернув
і, підстрибнувши, в очі нам жбурнув
обвинувачений об щось живе вогонь,
і вдарив жаром в пружний бубон скронь,
аж лязк, аж трепет, аж луна, аж ляк
нас пронизав і в горлі десь заляк.
І ми спинилися.

З-за повороту
вона з'явилася примарно, грізно, німо,
не глянула і проминула мимо,
як вихор пурпуру, як звив огню достоту.

Ми бачили червоних шат пишноту,
і бронзову вагомість босих стоп,
і довгих пальців темну позолоту,
і брязкотливий блиск її оздоб.
Прошитий золотом багрянний шовк тіари,
карбункулами саджені разки,
намиста, де сплелись цехіни і динари,
потворно грубе окуття руки,—
все це повз нас пробренькало, промріло,
пролинуло, війнуло, пройняло,
і відблиск міді впікся, мов жало,
у наше вражене, в охляле наше тіло.
Що це було, з'явившись так зненацька?
Чи наречена з курдського села,
чи гнана лихом грішниця кипчацька,
що на покуту крізь віки ішла?
Примара віща чи мара безглузда?
В ній був і шал, і міць, і таїна.
Порфіроносна вісниця Ормузда
чи жриця хеттських пастухів вона?
Ї ми не впізнали й не впізнаєм,
та збудженням сягаєм і вчуваєм,
як яву літ, як вість, як торжество,
що над безодень стрімкопадним краєм
повз нас пройшло крутим рубіжним плаєм
таке чуже нам та близьке єство.

III

Твоїм ім'ям освячую вечерю,
про тишу тост на твій підношу взір.
Не трачу фраз, не марю, не химерю
у тиші й тьмі своїх священних гір.
Гірку траву вкладу в жовтавий сир,
і димне м'ясо щедро розчикрижу,

і багрянистий висмокчу інжир –
твоїх прапредків споконвічну їжу.
Тоді вмочу шкуринку хліба свіжу
в отеплений твоїм рядком чихир,
і раптом вгледжу, як в мегрельську хижу
ти входиш, всім смертям наперекір,
нам несучи поезію і мир.
Мені прихід твій не навдивовижу,
бо в світ вернув ти, як в питомий двір.

1973

СХОДЖЕННЯ НА ЗЕДАЗЕНІ¹

Іракліві Абашидзе

Ти йшов осіннім лісом в Зедазені,
До уст притисши миле саламури²,
І в тишу хмурих монастирських мурів
Ввійшов, підвівшись на круті ступені.
Замкнулася за нами ветха брама,
І саламури заспів старовинний,
Як віть лілеї, ліг на домовини
Господарів оселі Сагурамо.
Від строгих стін нагірного собору,
Від предківських могил Гурамішвілі
Знялись свирільні переливи вгору,
Мов соколи тутешні білокрилі.
Над нами звів свою камінну митру
Гранчастий купол церкви в Зедазені,
А ми вслухались у пісні священні,
У голос лісу, в гомін вірша й вітру.

¹ Зедазені – гора над селищем Сагурамо.
На горі – монастир, де поховано предків
Давида Гурамішвілі.

² Саламури – свиріль.

Пісні казали нам про героїчність
Людських змагань, про сонце і природу,
І рокіт мови древнього народу
Спливав, як хвилі рік гірських, у вічність.
Грузинська мова й в хаті над Хоролом
Пролинула тужливим кличем серця,
Коли Давид старечим тілом кволим
На ложі передсмертному простерся.
Це сталося на дальній Україні
Давним-давно, такого ж дня у серпні,
І про Давида роки страсотерпні
Свиріль Іраклія співала нині.
Стяга Арагві, велич круговиду
І передгрозя спалахи зловісні, –
На висях Зедазені честь Давиду
Ти склав у давній поминальній пісні.
Був рік тридцять дев'ятий. Скоро-скоро
Ти зміниш ніжну пісню саламури
На вірш, що скаже пристрасно й суворо
Про мужній подвиг в заgrimілій бурі.
Ти сам такий – і пристрасний, і мужній,
І сумовито ніжний, і веселий,
Улюблений в сім'ї народів дружній
Поет краси і слави Сакартвело.

Між 1980 і 1983

УЗБЕКИСТАНСЬКІ ПОЕЗІЇ
(1938)

I. САДІВНИК

Крик бірюзових птиць, дрібних шакалів плач
І плюскотіння хвиль холодного арика.
Важкою баштою чорніє карагач¹,
Прославши вогку тінь, спочинок чоловіка.
З шовковиць падають гілок липкі плоди,
Немов медвяний дощ, солодкий і зернистий.
Отут би втомленим край бистої води
На килим посланий з подякою присісти!
Тут гостя зайшого зустрине щирий люд,
Саям і посмішка гостинного узбека.
Розтануть ягоди на теплій міді блюд,
І освіжить лице вода прозора з глека.
Зведеться повагом врочистий аксакал²,
До серця вірного торкаючись рукою,
І гіркуватого зеленого напою
Напитися вам дасть з мальованих піал.

Швидкі кетменчики, меткі бавовнороби,
Стрункі і жилаві, – такі вони тут всі,
Як цей колгоспний дід, мудрець високолобий,
Цей садівник, в земній закоханій красі.
Поважно ведучи удумливий свій розпит
Про західних братів, прославлених в труді,
Про волзькі яблука, про київські колгоспи,
Він річ завершує строфою з Сааді:

¹ Карагач – дерево з породи берестів, поширене на Сході.

² Аксакал – старий дід, старшина.

«Один наш волосок слабкий, мов шовк чи пух,
Та, сплівшись з іншими, він дужчий за ланцюг».
І він хвилюється. Солодкозвучна мова,
Скорившись розміру віршованих дворядь,
Розколивалася, мов повна брость садова,
Коли надходить час плодам її спадать,
І ми вслухаємось, як в серця чисту гладь
Дарами падають плоди достиглі слова.

Отак він говорив, і прислухались всі
До мідноногої ходи речитатива, –
В колгоспний сад ввійшла спокійна і гордлива
Річ титанічного звитяжця Фердовсі.
Вірш туського співця, карбований з заліза,
Задуми Сааді ясний і мудрий лад,
Закохана газель нестримного Гафіза –
Вони, мов добрий гість, ввійшли в колгоспний сад.
Як подих, як тепло, як кров, як трепет тіла,
Як думка, вони жили в старому трударі
На цій старій землі, що цвітом заяснила,
Садами плідними шумуючи вгорі.
Крізь річ колгоспника вони з'єднались з краєм,
Де зміст один звучить на сотнях різних мов,
Де строфам Пушкіна, Гафізовим рубаям,
Шевченковим словам достойно ми складаєм
Навіки явлене братерство і любов.

II. ТАНЦІВНИЦЯ

Тамарі Ханум.

Заграли й попливли шовки золотопінні,
І руки знесені, мов язички вогню,
Угору скинулись в тривожному тремтінні,
І дрібно бубон б'є. Я вкупі з ним бриню.
Я чую ритм і час, і жінщина Єгипту
Ввіходить в місячний очей моїх розріз.

І барви шат моїх – оздоби манускрипта,
Де витворним письмом записаний Гафіз.
Хорезмський древній клич в глухих метаннях бубна
Пролинув і пропав. Ним сповнена украй,
Я жду стенаючись. Музика довготрубна
Росте, як стовп грози. Росте у вись карнай¹.
Під деревом звучань, у лісі труб довгастих
Я зводжусь і кружусь вогнем барвистих ватр.
Упасти й прянути, завихритись і впасти! –
О повість женщины, о невимовний садр!²

Я знаю сховані лукавства і звичаї
Німих, нерадісних праматерів моїх:
Так само і для них колись ревли карнай.
Так само бубон цей метався і для них.
Вони живуть в мені, розгадані і знані,
І переможені, і хитрі, і живі,
Вони, що згинули в піщаній Согдіані,
В вологій Фергані і в глиняній Хіві.
Я бачу їх тіла, їх звихрений серпанок,
Їх вишуканий жест, приваби їх старі;
Я добре знаю їх, рабинь і полонянок,
Розпачливих жінок в півтемнім ічкарі³.
І це своє знання, це видиво й умілість
Я в танець втілила, і тіло проспівала
Про радісну любов, роботу, честь і смілість,
Про волю людського прекрасного єства.

Звук тріумфального високого карнаю
Вінчає танець мій: – Зведись і серце зруш! –
І я, танцюючи, про радість повідаю.
О повість женщины, о повість наших душ!

¹ К а р н а й – сурма узбецького народного оркестру,
подібна до трембіти.

² С а д р – назва танцю, дослівно – «кружляння».

³ І ч к а р і – жіноча половина дому, гарем.

III. ТРУНА ТИМУРА

Він світ громив, жахав народи,
Палив міста, топтав степи
І гнав орду свою в походи
Крізь млу кавказької тропи.
До нього йшли по зиск і ласку,
Путі торуючи старі,
Купці Ірану і Дамаска
І генуезькі лихварі.
Із джагатайської пустелі
Він звівся приви́дом кривим,
І многорукий ідол в Делі
Повергся в порох перед ним.
Хан з ока ідола рукою
Гранчастий видер діамант
І, вклавши в торбу, взяв з собою,
В свій рудогорбий Самарканд,
Де зібрано в скарбниці світу
Коштовний дар з усіх країн,
Та брилу ковану нефриту
Цінив, як скарб найбільший, він.
Чи в чорних урвищах Турану,
Чи в покладах китайських гір
Раби знайшли в дарунок хану
Зелений камінь-дивозір.
В нім одблиск місяця холонув,
Глибини моря стигли в нім.
Мертвотним холодом відгонив
Він кожним виломом своїм.
Крізь нього видно мертві далі
Безслідних війн, пустих смертей,
І хан знайшов в страшнім кристалі
Останній марний свій трофей.

І він звелів зелену брилу,
Холодний камінь забуття,
Покласти на свою могилу,
Щоб запечатати життя.
Кінчилось все – тривоги миру,
Душі шаленство й ненасить,
І лиш гординя Гур-Еміру
Над порожнечею стримить,
Де зеленавий, плоскотілий,
Недобрий камінь захолов,
Розплівши, як вінок зотлілий,
Словесну в'язь півмертвих мов.
І тільки книга жовтошкура
В свої узорні береги
Вписала повість про Тимура,
Про вік Залізного Кульги, –
Адже не він, владика воен,
Принісши світу меч і гнів,
Безсмертя більшого достоїн
За книжну пам'ять давніх слів.

Він смертю зник, як смертю виник,
І слід на солонцях присох,
Де йшов, кульгаючи, руїнник
Землі народів багатьох,
Де йшов, кульгаючи, сновида
Безплідних снів, безслідних діл,
Збиваючи до круговиду
Блукання швидкоїдучий пил.
І на шляхах земного ширу
Пройшло усе, кінчилось все,
І склеп розпався Гур-Еміру,
І впали башти медресе,
І край надгробка із нефриту
Шар цвілі, тліну й пилюги
Укрив ознаку гордовиту –

Бунчук Залізного Кульги;
Немов крило зловісне птиці,
Мов хижа висохла рука,
Звиса над каменем гробниці
Це чорне пасмо бунчука.
Під бань розколотих зіяння,
Під черепи лунких склепінь
Лягла тінь пам'яті остання,
В зелений камінь вкута тінь.
Нехай цю тінь за нагороду
Собі гордець той визнає,
Що з рук безсмертного народу
Безсмертя не дістав своє.

ХЛОПЧИК З ЧУФУТ-КАЛЕ¹

Узгір'я і сонце. Пустельність і тиша.
Жовтавими струями мечеться пил.
І далеч, од пилу ще блідша й жовтіша,
Безбарвно вливається у небосхил.
Розтанули барви, дороги і грані
У мляві сухого, гнітючого дня,
У сонячній зморі, в глухому тумані,
Який і легені, й простори сповня.
Обтесане урвище, видне крізь хвили
Повітря і пилу, раптово сплигло,
Як темінь, згромаджена на небосхилі,
Де змішано небо і землю було.
Воно понад долом звелось, мов ковадло,
З забутим на ньому тяжким ланцюгом,
Що велетнем викутий був запопадло,
Тепер вже для всіх непотрібний цілком.
Похмуре ковадло купецької слави,
Розбійницьких мандрів, невольничих скарг –
Цей пагорб жадібного міста-держави,
Де правив купців і рабів патріарх.
Печери, прориті крізь глей і піщаник,
Мов труби, з яких виривається тьма,
Зіяли й мовчали. І башти тригранник
Стримів, наче спис, понад ними сторчма.
Впав город, як витязь, що сохнути й тліти
Приречений з голоду, спраги й чуми.
Розпалися панцири. Змерхли граніти.
Скришилися мури. Зітерлись доми.
Залога, утративши силу і віру,
У безвість пішла. Як останній боєць,
Зійшов на фортечну стіну жовто-сіру
Закручений з вітру й піску вихорець.

¹ Ч у ф у т - К а л е – руїни стародавнього міста біля Бахчисарая в Криму.

Він звівся і теж безнадійно поникнув –
І це був кінець. Пустота й тишина.
Десь камінь звалився. І гравій десь рипнув.
Як зляканий птах, стрепенулась луна.

І тільки на вулицях, в плитах камінних
Лишилися глибоко втерті сліди
Важких колісниць, пішоходів невпинних,
Когорт, караванів, юрби й череди.
Німотні сліди клопітного поріддя
Зорали шершавий, крупчастий граніт –
Високих коліс сучкувате обіддя,
Брязкучі підкови арабських копит,
Розмашисті кроки рудого верблюда,
Дрібні передзвони копитець осла.
Кваплива юрба, ця тривожна прибулда,
Що куряву світу сюди принесла;
Голодних рабів закривавлені ноги,
Роздряпані тернами руських степів,
Де грецькі, і готські, й татарські дороги
Чорніли, як пасмути від канчуків;
Роз'ятрена сіллю ступня мореплавця,
Купця крутоносий, шорсткий черевик,
Сандалі філософа і правознавця,
Обвинута вовною ключка калік, –
Вони тут усі стугоніли, дзвеніли,
Зашпортувались, поспішали, тяглись,
Повзли на ступені, пороги і схили,
На площі базарів, на замкову вись.
Спинались, топгалися, бігли тривожно,
Повільно і важко рушали в похід –
І зникли, і зараз розглянути можна
Лише їх мертвотний, продряпаний слід.
Підземні в'язниці, просмерджені трупом,
Умились дощами. В купецькі льохи,
Пробиті таємно під скельним уступом,

Пролізли вужі і кощаві мохи,
І тільки склепіння фортечної брами,
Високе й легке, золотиться на тлі
Пустинного неба. З губатої ями
Тхне плісенню. Тиша. Всихання землі.

І раптом чийсь голос. Тоненько й зухвало,
Смакуючи кожне з проказаних слів,
Виводить він чуваний всюди, бувало,
Задиркуватий войовничий мотив.
Хтось босими п'ятками впевнено топче
Старезні ступені, колючу траву,
І от появляється... «Звідки ти, хлопче?» –
«Та звідки? Із школи, а тут я живу».
Волосся руде, золоте ластовиння,
Як сонячний зайчик, мінливе лице;
В торбині – книжки і письмове начиння.
«Я – сторожа син, що пильнує оце...»
І з жестом хазяйським рукою він маше
На місто-державу, на тверджу стару, –
Мовляв, оцей дворик – господарство наше,
Де місця бракує для хлопця й на гру.

Хлопча у сорочці з блакитного ситцю,
Швидке, світлооке, кирпате хлопча!
Тобі, життєлюбцю, тобі, ненаситцю,
Господи прадавньої не вистача –
Замало для тебе і світу старого,
Як мало й цього мовчазного плато.
Ти хочеш верстати далекі дороги,
Дороги, яких не верстав ще ніхто,
Бо міць життєрадісна і життєтворча
В тобі вже бує, хлопчатко мале,
Руїни живий і веселий дозорче,
Безжурний школярику з Чуфут-Кале!

1940

БОРИСЛАВСЬКІ
ОПОВІДАННЯ
(1940)

І. НА ОКОЛИЦІ БОРИСЛАВА

Я чую, як шумлять долини.
Я чую темний гуд лісний,
І шепіт втомлений ялини,
І мідний передзвін сосни.
Кружляння рік, рипіння ріні,
Шугання диму з димарів.
Вгорі – ліси сріблясто-сині,
Внизу – розлив молочних нив.
І скрізь пливають широкі звуки
Гучної, світлої землі.
Пливуть над села і над луки
Пісенноносні кораблі.
Шум величезного вітрила,
Мах нездоланного крила –
Це музики земної сила
У людське серце увійшла.
І зазоріло надвечір'я,
І я побачив далечінь,
Де вкрила голубі узгір'я
І диму, й хмар мінлива тінь;
Там запах нафти, жита й глиці,
І дух солоної ропи,
Там вбито в гори темнолиці,
Смолою вмащені стовпи.
Там в звуки поля, лісу й ниви,
У струнний перебір узлісь
Земних глибин важкі мотиви
Могутнім струменем вплелись.

Там крізь яри й ліси ведмежі,
Крізь шир димком сповитих піль
Гранчасті, корінчасті вежі
Зійшлись громадно звідусіль.
І я пізнав, як многозвучно
Бринять ці землі. Я пізнав
Значущість слів, що нерозлучно
Злились з тобою, Борислав.
Копач глибин, слухач підземних
Обвалів, гуркотів і рік,
Одчаїв темних, мрій таємних, –
Він тут зростав, цей чоловік,
Що слухав поштовхи глибинні
І людських серць, і надр земних,
Що чув, як в грізному гудінні
Землі насовується здвиг.
Він знав майбутнє величаве,
Твоє майбутнє, Борислав.
Борися ж в славі, Бориславе,
За нашу славу. Час настав!

II. ПЕРЕДЧУТТЯ ГРОЗИ

Безшумна, кошлата й глуха оболона
Заслала півнеба. Росла тишина,
І хмара зростала, й лисніла вона,
Немов винограду лілового грона.
Хмаровище стигло – тяжкий урожай
Краплин, що, мов ягоди круглі й разючі,
Бубнявлюють, повняться й ситяться в тучі,
Яка перегнулася за небокрай.
Чекання грози. Неминучість розряду.
Ні звуку, ні блиску. В мовчанні півтьми
Лиш ластівка гострими свисне крильми,
Черкнувши, як блискавка, сутіні саду.
Повільніше дихають люди. В очах

Задумана й пильна глибинь супокою,
 І серце напружилось перед грозою,
 Як птиця, щоб раптом порватися в змах.
 Теплішають дружні і добрі долоні
 Людей-побратимів. Ще мить, тільки мить –
 І, грянувши, зринувши в злім перегоні,
 Удар за ударом із хмар прострумить.
 І небо поблідне й скричить огнемовно.
 І очі зведуть тихі люди вниз,
 Щоб серцем одвертим зустріти грозу
 І дихати нею могутньо і повно.

III. НА КАРПАТСЬКИХ УЗГІР'ЯХ

Просвічений сонцем, на вітрі, в зеленім огні
 Він листя різьблене, обтяжене росами, сушить.
 Хай ломляться гори, хай грози ревуть в вишині, –
 Він тут вкорінився, він тут укріпився й не рушить.
 Йому було важко зростати, міцніти й цвісти,
 Вганяти коріння, як стрілки життя невеликі,
 В шари віковичні, в погнуті і вперті ґрунти,
 Де сплять землетруси й підземні проносяться ріки.
 Він виріс ривками, він поштовхом гнав свою плоть,
 Щоб цупко й жадібно вчепитися в небо і в надра.
 Протнути чорнозем, і сірий лупак розколоть,
 Й бруньки наливати напружені й повні, мов ядра.
 Він повнився соком; насичений впертістю сік,
 Очищений люттю, робучий, гіркий, каламутний,
 Сичав в його жилах і тіло натружене пік,
 Тривожний, як спрага, як вибух жадоби, відчутний.
 Ти в шрамах, в напливах, в розколах, в горбах, в мозолях
 Зростаєш крізь камінь, о дерево, цільне і трудне!
 Ти родиш – і пагін простромлює темний твій пах,
 Ти стогнеш – і в вітах реве вітровіння стогудне...
 Ти стогнеш, ти родиш, сягаєш, ламаєш і рвеш...
 Ти дужчаєш, чуєш всім тілом порив життеродний,

Ти горбишся й дмешся, ти, може, потворне, – але ж
Твій зріст є прекрасний і подвиг твій є благородний.

Стоїш, довгоруке, м'язисте й тверде, мов коваль,
Який над ковадлом із каменів чорних підвівся
І, спершись на брилу, в широку вглядається даль,
Де сонце зростає, де ранок новий заіскрився.
Я бачу й дивуюсь. Радіючи, я пізнаю
В нагірному дубі твою незабутню й єдину,
Твою міцнотілу, уперту подобу твою,
Карпатський поете, ковальський прославлений сину!

НА КАРПАТАХ

Я не можу не думати про тебе,
Між старих кам'яниць бредучи
І вглядаючись в прозелень неба,
Ще веснянішого уночі.
Почуваю, як пахнуть Карпати,
Де набрякли вже корені трав,
Де духмяною гіркістю м'яти
Гірний вітер долини налляв.
Почуваю, як пахне кохання
В таємничій своїй простоті.
Ця весна, може, в мене остання,
Як остання в моїм ти житті.
І тому ти мені найдорожча,
Як недужого серця тепло.
Йшло життя у блуканнях і прощах,
Лиш кохання іще не пройшло.
Я живу, я веснію любов'ю,
Тепло й радісно марю вночі.
Чуєш клич? На весінні гніздов'я
Журавлів повертають ключі.

1940

КЛЯТВА

В нас клятва єдина і воля єдина.
Єдиний в нас клич і порив:
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою фашистських катів!

Ми сталю з гармати, свинцем з карабіна
Розтрощимо щент ворогів.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою фашистських катів!

До бою звелась богатирська дружина
Радянських народів-братів.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою фашистських катів!

Вкладає меча в руки вірного сина
Наш край, щоб цей меч пломенів.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою фашистських катів!

Чекає на ката ганьба й домовина,
Де б чоботом він не ступив.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою фашистських катів!

Роззявилась свастики паща зміїна,
Та гада розчавить наш гнів.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою фашистських катів!

Іде по шляху перемог Батьківщина
Під прапором більшовиків.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою фашистських катів!

1941

ПОЩАДИ ПСАМ НЕМА!

Вони до нас підкralись крадькома,
Скажені звірі і отруйні гади.
Так згиньте ж, пси, – пощади вам нема,
Нема пощади!

Несуть загибель підлим хижакам
Радянські бомби, танки і снаряди.
Здихайте, пси, – нема пощади вам,
Нема пощади!

Червоний воїн вашу міць лама,
А партизан вас нищить із засади.
Жахайтеся, пси, – пощади вам нема,
Нема пощади!

По наших землях не блукати псам,
Хижацькому поріддю вбивства й зради.
Тремтїть же, пси, – нема пощади вам,
Нема пощади!

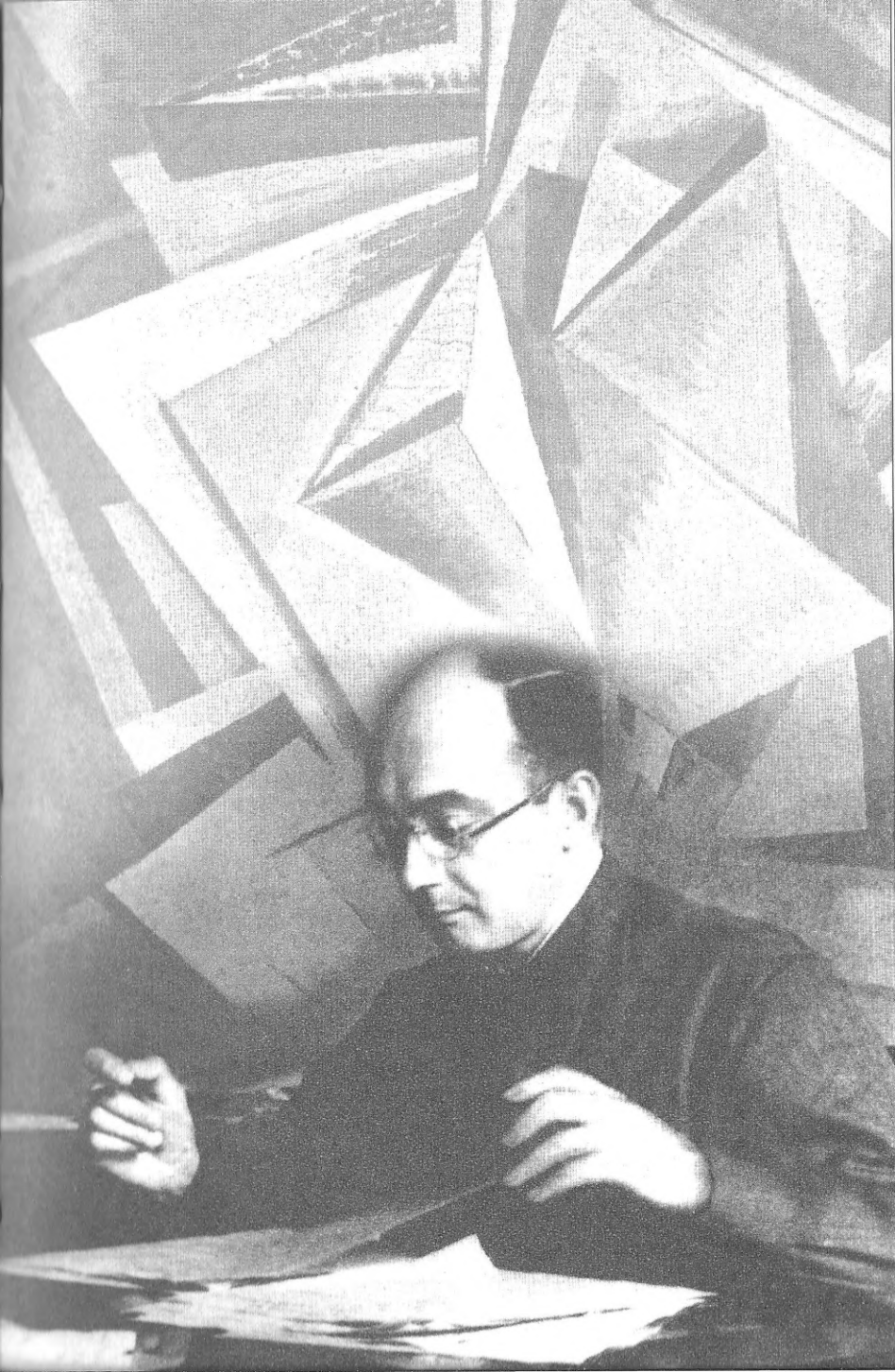
Ви хочете нас уярмить? Дарма!
Дарма вас ваблять наших надр принади!
Прокляті пси, – пощади вам нема,
Нема пощади!

Народ-титан поклявся: «Не віддам
Загарбникам своєї волі й влади!»
Криваві пси, – нема пощади вам,
Нема пощади!

Ви кинетесь у розпачі сліпма
Назад в свої барлоги і осади,
Та марно, пси, – пощади вам нема.
Нема пощади!

1941

БАЛАДА ПРО ПОДВИГ

В повітрі, рокочучи, йшли літаки,
Піднісни на крилах червоні зірки.

Пілоти дивились донизу, туди,
Де димом курилась дорога орди,

Де згарищем сіл і руїнами міст
Грабіжницький шлях свій позначив фашист.

У льотчиків серце несхитне й тверде,
Рука неухильно машину веде,

І тільки вогонь висяває в очах,
Коли вони вниз поглядають на шлях.

Крилом похитав командир. Це – наказ.
Націлені бомби зірвалися враз,

Щоб впасти на банди убивць з висоти
Ударами гніву, покари і мсти.

Свистіння і гуркіт. Вражай і троци!
Німецькі солдати тікають в куці.

І стовпищем диму, снопами іскрин
Злітають в повітря ряди їх машин.

Пригнувши іглисті вершечки дерев,
Проноситься двигіт моторів і рев.

Над шляхом шугнула машина мигцем,
Солдатів обливши вогнем і свинцем.

В цю мить залящав кулемет за ліском,
Зацюкавши кулями над літаком, –

Бив люто й нестямно – і раптом розсік
Гордливого сокола сріберний бік.

Поранену птицю радянських висот
В політ передсмертний виводить пілот,

Веде на колони машин по шосе
І знищення, й пломінь з собою несе.

– Загину загибеллю сокола я,
Та карою буде й загибель моя, –

Любиму Вітчизну топтати не дам
Кривавим, підступним і злим ворогам!..

Безтрепетні руки тримають штурвал;
Літак свій останній бере перевал

І рине, як лютий, страшний вогнепад,
На вражі цистерни, що збіглися в ряд.

Земля затрусилася, ворог заляк,
Як впав на колону вогненний літак;

Обагренім прапором полум'я й дим
Півнеба заслали, підвівшись над ним.

Так льотчик Гастелло загинув в бою.
Хай слава вінчає загибель твою,

Твій воїнський подвиг, наймення твое,
Що в серці народу безсмертним стає!

1941

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ

Боєць на полі битв знайшов
Потворний знак, клеймо фашиста –
Була це свастика зміїста,
Забруднена в загуслу кров.

Невіддалік, в'ючись від ляку,
Стояв її блідий носій –
Він з себе здер свою відзнаку,
Цей хрестик з жмутиком двох змій.

В тупоголовім переляці
Бійця благав фашистський пес:
«Я не убивця! Я не наці!
Я не з дивізії СС!

І орден цей – не мій, бо в мене
Нема заслуг. Я просто так...»
Його лице, з жаху зелене,
Ще більш спотворив переляк.

Боєць озвався: «Будьте щирі
І лянгзам шпрехен зі, майн гер!
Доводить дірка на мундирі,
Що хрестик цей ти з себе здер.

Не знаю я, в якій країні
І за які страшні діла
Здобув ти хрест убивць, та нині
Відплата вбивцям надійшла.

Проїшли ви по країнах многих
Ордою вбивства і ганьби
І павуків чотириногих
Несли як варварські герби.

Чіпляйте ж на кошлаті груди
Мерзенний орден павука, –
У нього нам ще легше буде
Встромляти вбивчу грань штика!»

Боець замовкнув, це сказавши,
І трохи ближче підійшов,
І чоботом втоптав назавше
Залізний хрест в багно і кров.

1941

НАШ ТАНК

Він повернувся з битви без пробоїн,
Закурений, закопчений в бою,
Як вдягнутий в сталевий панцир воїн,
Що добре службу виконав свою.

У міднотопних казанах Уралу,
В мартенах, в плавках криворізьких руд
Для нього проби кращого металу
Варив зброяр – увесь радянський люд.

Шахтар казав, рубаючи породу,
І сталевар казав, і ковалі:
«Ти будь міцний, як сила й міць народу,
Твердий, як серце нашої землі.

Ти славою вкривай свої дороги
І смерть неси кривавим ворогам.
Ми куємо тебе для перемоги,
Для перемоги, що належить нам.

З багатих надр Радянської Вітчизни
Добірну сталь для тебе ми даєм.
Рушай же в бій, наш зореносцю грізний,
Озброєний залізом і вогнем!»

І він пішов в бої, атаки й стежі,
Гуркочучи, землею трясучи,
Б'ючи удень, стріляючи вночі
З своїх гармат, націлених із вежі.

Фортеця смілих, рушена в бої,
Залізнотіла і сталевосерда!
Танкіст, затисши руль машини твердо,
На подвиги спрямовує її.

1941

ТВІЙ СИН

*Героєві Радянського Союзу
Платону Ткаченкові*

Ревіння мін, снарядів гук, –
Грай, пісне битви, грай!
Танкісту видно через люк
Весь грізний небокрай.

Земля стовпом вогню встає,
Селом бушує дим.
Навколо шерхлий сніг стає
Від вибухів рудим.

Лящить запеклий автомат,
Гримить луни розкат.
З-за клунь, з-за скирт, з-за димних хат
Фашисти б'ють з гармат.

Вони скажено ллють свинцем,
Заповзши в бліндажі,
Та ми їх лінію прорвем
На смертнім рубежі!

Розкрилася на захід путь
В димах, в огнях, в боях.

На захід наші танки йдуть,
На український шлях.

Отам, куди в бою йдемо, –
Мій люд, моя земля.
Боець! Стискай міцніш кермо
Стального корабля.

Народ мій звівся – чує він
Грюк танкових колон.
Ти чуєш, мати? Йде твій син,
Твій рідний син – Платон!

Ти чуєш, мати, грім? Радій!
Це танк свій вводить в бій
Платон Ткаченко – воїн твій
І син твій молодий.

Його машина броньова
Грозою рине в даль.
Метал радянського литва
Зімне німецьку сталь.

У бій, мій велетню, лети,
Змети їх з висоти!
Від нас вам не втекти, кати,
Нікуди не втекти!

Твердиня сталі і вогню
Повзе на перевал,
Хоч б'ють снаряди у броню,
Вминаючи метал.

Ревуть мотори. Йде пальба
По німцях навздогін;
Три чорні танки з-за горба
Вилязять з трьох сторін.

Виблискують, як три мечі,
Три постріли підряд,
І влазить, чорну сталь рвучи,
В німецький танк снаряд.

Він вибухає. Дим із шпар,
Вогонь, і зойк, і жар.
Два танки сунуть знову в яр,
Не зніси цей удар.

Платон проказує: – Вперед,
Вперед, богатири! –
Уперто гупа міномет
З-за хати на горі.

Нагрянуть, зринуть, примчать
І втрамбувать сніги!
Хай по-собачому скавчать
Під танком вороги!

Вкривають плями кров'яні
Снігів ясний покров,
Та змиють зливи навесні
Нечисту їхню кров.

І цвітом зацвітуть лани,
Луки Дніпра й Десни.
Своїх дітей, що йдуть з війни,
Україно, пригорни!

Побожно припадуть вони
До материнських лон,
Хоробрі воїни-сини,
Такі, як твій Платон.

1942

СТАЛІНГРАДСЬКИЙ ЗОШИТ
(1942)

I. ВІТЕР ЗІ СХОДУ

Залізом, і димом, і кров'ю, і пилом
Ти пахнеш і дихаєш, вітер зі Сходу!
Лети ж, свідку битви, над степом зчорнілим
До рідних країв, до мого народу.

Заграй над Дніпром, засурми над Сулою,
Полинь через сині далекі Карпати,
Щоб став для народу ти голосом бою,
І речником подвигу, й вістю розплати.

Ти подихом помсти пекучим, жаждивим
Наповни, надми, надихни їхні груди.
Щоб жадно і яросно дихали люди
Твоїм смертоносним, святим твоїм гнівом!

Час лютих ночей і кривавих світанків.
Земля паленіє. Шаліє залізо.
І племінь – на плитах розпечених танків,
На сталі німецькій, фарбованій сизо.

Ти пахнеш цим пломенем, димом і чадом,
Залізний, безтрепетний вітре зі Сходу!
Ти впився вогнем, ти пропікся снарядом,
Наситився пилом і потом походу

І небо встелив, і долини, й відроги,
Мов стягу священного бганки багрові.

Це – пурпур і золото зір перемоги.
Це – світлий їх відблиск на сталі і крові.

Ми бачимо ясно ці зорі пророчі,
Провісниці сяєва і супокою.
Вони нашим мертвим осяжують очі
І серце живих надихають до бою.

Їх бачить наш воїн над плесом Кубані,
Над збуреним Доном, над гордим Кавказом.
Він їх на багнетній, відточеній грані
Несе над собою дороговказом.

Їх бачить напружений зір партизанів
В тьмі Брянського лісу, в полтавських долинах,
У плетиві довгих поліських туманів,
На київських невідомщенних руїнах.

І наша сестра, на страшнім попелищі
Піднявшись і руки до неба простерши,
Вдивляється в зорі, жадані і віщі,
В їх сяйво світанне, в їх відблиски перші.

І тішить тепло їхне очі розверсті
Не скореної катуванням людини
На скровленій, стоптаній, спаленій персті,
На чорній і голій землі України.

Там люди нездолані, горді й суворі,
Сини волелюбного й славного роду,
Вдивляються в вас, переможниці-зорі,
І чують тебе, дужий вітре зі Сходу!

II. НАПЕРЕДОДНІ

Як стрілчасті ватри, розцвітають канни
На каймі блакитних городських куртин,
І майдан, від сонця ставши злототканим,
Мерехтить, мов плесо, серед світлих стін.

Місто сонця й сталі. Люди битви й праці,
Ковалі й рибалки, дужі волгари.
Шовк багрянокрилий на яснім палаці
Пломенить, іскриться і шумить вгорі.

Творчий племінь стягу, владний світоч віку
Осяває місто слави і снаги,
Землю многолюдну, далеч многоріку,
Степові простори, волзькі береги.

Відблиском він грає на міських газонах,
На іржавих купках залізнистих руд,
На фабричних мурах, трубах і колонах,
На бетоні й цеглі заводських споруд.

Надвечірня Волга. Довгі хвилі – в тінях
Хмар, і пароплавів, і олійних плям.
Дальній скрегіт сталі. Рівне гуркотіння, –
Танки через місто йдуть з фабричних брам.

Знов ідуть на захід танки Сталінграда... –
Звірені машини боротьби і мсти,
Свіжого покову, свіжої облади,
Молодої сталі кремезні пласти.

Волзькі сталевари, вмільці досконалі,
Весь свій гнів, і вміння, й волю вклали в них,

Щоб у бездоганній сталінградській сталі
Світлий витязь Волги звівся й переміг.

І танкіст, зіпершись на відкриту ляду,
Дивиться на захід, в димну й душну даль,
І він бачить битву, воїн Сталінграда,
Вбраний в славний панцир – в зненавиду й сталь.

ІІІ. БІЛЯ ХАТИ

Дим бушував на золотому полі,
Німотний дим. Великий степ горів.
Вона стояла в димнім ореолі,
Стара і мудра мати матерів.

Таїлись в тьмі її старечих рис,
Покручених і зморщених, мов корінь,
Сліди столітніх виснажень і зморень,
Трудів, турбот, тяжкого поту й сліз.

Вона дивилась, нерухома й владна,
Ціну сльозам пізнавши за свій вік.
І тільки очі, мов криваві садна,
Сочились з-під роз'ятрених повік.

І так стояла, склавши чорні руки,
Вдивляючись в курних шляхів сліди,
У дверях хати, на порозі муки,
Над прірвою незмірної біди.

Ми йшли повз неї, повз її житло,
Укрите сивим очеретом Дону.
Вона мовчала. В неї не було
Ні слова ласки, ні грізьби прокльону.

Ні сліз, ні скарг. Безжалісно вона
Не зменшувала прощенням розпуки,
Щоб випили, не криючись, онуки
Гіркотну чашу тут своїх сповна.

Хай твердо п'ють гіркоту життєдайну,
Вона не вб'є і труйно не приспить.
Вона достойну руку укріпить,
Щоб владно взяти щастя чашу сяйну.

Ми йшли повз неї в гуркоті доріг,
В задусі гніву, пороху і чада.
І, витоптаний тисячами ніг,
Нас вів суворий шлях до Сталінграда.

Там станемо на смертнім рубежі
І будем битись невідступно й свято,
І в степовім вузенькім бліндажі
Свою загибель стріне з нас багато.

Бабусю, знаєш ти наш день і час?
Ти простягаєш гострі, віщі руки,
Онука виглядаючи між нас.
Ми всі отут твої сини й онуки.

І кожен, свій розпечений шолом
У руки взявши, перед тебе стане
І вдивиться, схиляючись чолом,
В твоє лице жорстоке і кохане.

Твоє лице страшної ясноти
Негідним співчуттям не затріпоче –
Ти повагом зведеш колючі очі,
І путь солдатську перехрестиш ти.

Нехай це буде дивним. Хай не так
Живе і вірить наше покоління,

Та з шанною прийму я простий знак,
Знак древнього твого благословіння, –

Він став твоєї віри в нас данням,
Напученням в тяжку й грізну дорогу.
Було так стидно, так нестерпно нам
Проходити повз тебе, горду й строгу.

Прощай, бабусю! Вік нам пам'ятати
Твоє лице сухе, як ця земля.
Ми йдем на схід. Ми вернем звідтіля
На прах і погар матерньої хати.

Ми прийдем знов крізь бій, крізь дим пожеж,
Але з тобою простимось назавше, –
Ми, може, вмрем, а ти напевне вмреш,
На попіл хати рідної упавши.

На згарище священне принесу
Я мстиву зброю, вбрану в кров ворожу,
Бо тільки так тобі я скласти можу
Уклін посмертний, дяку і ясу.

IV. ДОРОГА

Ідуть полки. Розмірний брязк металу,
Прифронтових доріг суворий лад.
Над вербами й озерами помалу
Пливуть дими гігантські. Сталінград.

Крізь димний простір, жовтий пил і спеку,
Крізь плюскіт волзьких каламутних саг
Вчувають люди битву недалеку
В її найтяжчих, злобних голосах.

Тут звук стає стрясуванням вод і суші,
Двигтінням надр і поштовхом глибин, –

Розкотистий, широкий грім «катюші»,
Квапливий крекіт товстотілих мін.

Обвали бомб, ростучий рев безодні,
Удар об ґрунт залізнокутих брил.
Ідуть полки. Курять шляхи походні.
День дев'яносто не спадає пил.

Ідуть полки, щоб стати ряд до ряду
На пристанях, в завісі димовій,
І на святих руїнах Сталінграда
Прийнять великий, небувалий бій.

Нехай стає благословен навіки
Їх вступ, німий і схований в імлі,
На пагорби надволзькі невеликі,
На попіл сталінградської землі!

Ніхто з людей ще в бій такий не входив,
Не зміг такого подвигу сягти,
Як ці спокійні воїни народів,
Які не можуть не перемогти.

V. НА ПЕРЕПРАВІ

За обрієм вигнувсь крутою дугою
Трасуючих куль нешвидкий вогнепад.
Метнулося полум'я. Над головою
Пронісся, клекочучи люттю, снаряд
Кудись у степи, за нічний Сталінград.

Шум вкритого димом завіси причалу.
Мертвотне палання ворожих ракет.
Пором навантажений суне помалу,
І дивиться пильно гвардієць вперед,
Пригвинчуючи на рушницю багнет.

Мовчання. Суворий обряд переправи.
Величні, як клятва, хвилини й думки.

На лінію подвигу, смерті і слави
Підходять готові до бою полки.
І город вже видно з туманів ріки.

Пориті розривами глинясті кручі,
Горбів надбережних багорова грядда,
Розколоті стіни і мури димучі,
Розхитана вибухом волзька вода,
Від намулу, попелу й нафти руда.

Стресаються гори. Удар за ударом.
Двигтіння землі глухошумне й тяжке.
В обагнених хмарах, в димах над пожаром
Клектання моторів, свистіння різке
І звєргнуте з жадібним ревом піке.

Палають будівлі, хитаються стіни,
І смерть всюди свище, і згуба гуде,
І тільки одне тут несхитне й тверде –
Це грізне й розпечене серце людини,
Що впевнено в битву смертельну іде.

Крізь ревище бомб, крізь гарматні розкати,
Удари немислимої тяготи
Я чую тебе, тихе серце солдата,
Як б'єшся розмірено й зважено ти
В часи, коли смерть потрясає світи.

Де небо стає від пожеж багроцвітне,
Де прахом залізо і камінь стає,
Там серце радянських солдатів несхитне.
Вітчизно! Щасливе прийдешне твоє,
Що серце таке в твоїх воїнів є!

Хай б'ють об руїни будівель прибої
Упертих, невгавних, тупих канонад,
То яросні воїни в смертнім двобої
Стоять, не ступаючи й кроку назад,
За гордість, за славу, за наш Сталінград.

VI. НА БЕРЕЗІ

Він, затуливши голову руками,
Втискався тілом змореним своїм
В пісок і грязь на дні сирої ями.
Разючий свист вгорі зростав над ним.

Коли, нарешті, звук виття страшного
Став землетрусом, грянув і відгук,
Цей чоловік здивовано відчув,
Що смерть свистюча впала не на нього.

І він почув бурління волзьких вод,
І вигук жінки, тужний і смертельний,
І він почув, як зашумів народ,
Що біг із сховищ на причал пустельний.

Тоді він звівся. Чорний дим встеляв
Холодні води, бурно закипілі.
Стогнав і гув маленький пароплав,
Роздертим боком хилячись на хвилі.

Жіночий крик. Нелюдський зойк дітей.
В рудій ріці чиєсь одчайне тіло.
Воно на хвилях билось і біліло,
І хвиля йшла на прибережний глей.

Він бачив це. Ремні на автоматі
Він здер з плеча. Ввійшов у глиб ріки,
Вглядаючись у тільце в світлім платті,
В корчійний вимах світлої руки.

Він владно плив, на клекотіння водні
Важкі долоні мірно кладучи,
Щоб винести на дужому плечі
Чиєсь життя з бурхливої безодні.

І знов на грузний глинястий укіс
Він вийшов з шуму вирів прибережних
І на руках, до болю обережних,
Свого народу жінчину підніс.

Він ніс її. Він приглядався до неї.
Він бачив муку на худім лиці,
Тонкої рани трепетні зубці
На бідних грудях жінчини цієї.

І кров кричала, сяяла й пекла,
Повільно впавши на мужські долоні, –
Ці крапельки зловісного тепла,
Ці тихоплинні струмені червоні.

Вона була незвична і чудна,
Незнана жінка не його любові,
Але страшною наготою крові
З його життям зріднилася вона.

Він дім згадав, і огнище, і втіху,
І добрий труд, і дружбу, і сім'ю.
Її, ласкаву, ніжноруку й тиху,
Свою жадану, мріяну свою.

І він її, печальну і далеку,
Побачив сяйвом на своїх руках,
Немов це їй крізь кров, крізь небезпеку
Дбайливу руку захисту простяг.

І зрозумів він: тисячам незнаних
Чийхось дочок, матерів, дружин,
Сестер і подруг, рідних і коханих
Став захистом і порятунком він.

Він став таким. Він не віддасть. Він встоїть.
Єсть сила в нього. Люта впертість єсть.
Відплатою він щедро заспокоїть
Свою сердиту і тривожну честь.

Про зненавиду й помсту кров кричала,
Яка його долоні опекла.
Зваж кожну міну, щоб їх м'ясо рвала,
Змір кожну кулю, щоб їх серць сягла!

Насичуй землю кров'ю людоріза
В тяжкім бою на смерть і на життя,
Щоб над землею змовкнуло виття
Фашистського скаженого заліза!

Воно знов виє. В хмарах бродить знов
Жадібний вбивця. Гоготить сирена.
І, вкручуючись в простір стрімголов,
Звисають бомб гігантські веретена.

Хай валить сталлю і вогнем розрив,
Нехай осколки рицуть знавісніло, –
Великими руками затулив
Від них вояк жіноче ніжне тіло.

Так він, мужчина племені свого,
Ішов і жив цим тілом похололим,
Його незмірним і німотним болем
І кожною кровинкою його.

Він відомстить. Життя грізнé своє
На ворога він звергне, як гранату,
І в нього з серцем видере відплату.
Він – воїн. Так! Він відомстить. Він вб'є.

VII. НА КОМАНДНОМУ ПУНКТІ

Тонкими струмками з-поміж перекрить,
По глинястій, мокрій стіні катакомби
Земля, обсипаючись, глухо шумить
У мить тишини після вибуху бомби.

Здмухнувши цей порох з розцвічених карт,
Де жовті й зелені лежать суходоли,
Раптово на чийсь несподіваний жарт
Всміхнеться тихцем чоловік срібночоллий.

І знов над столом тонконогим своїм
Уперто нахилить він голову сиву,
Вглядаючись в риси земного масиву,
Розкритого знаком скупим перед ним, –

Осель чорні зерна, розводи жовтаві
Пустельних степів, сині лінії рік, –
З цих рисок встає в його точній уяві
Прийдешнього бою розгаданий лик,

Його темні рухи, грізні його зміни,
Припливи й відпливи його течії.
Видющість осяює очі людини,
Уважні і втомлені очі її.

Він бачить пустелі, степи й межиріччя,
І рухання юрб мовчазних уночі,
І тропи, де тягнуть вантаж таємничий,
Іскринками порскаючи, тягачі,

І танки, що скреготом стали своєї
Стрясають хвилясту дорогу нічну,
І встромлені в свіже груддя круг траншеї
Пахучі, блакитні куці долину.

Він чує невгавне шуршання дороги,
Шалене шугання ракет з даліни,
Швидкі, блискавичні, як залпи, тривоги
І спокій тяжкої роботи війни.

Цей спокій пронизує людську істоту,
Випростує душу й загострює зір.
Спокійний і тихий встає командир,
Кінчивши жорстоких обчислень роботу.

Метнулись зв'язківці. Бурлить телефон,
Аж дмуться червоні дроти, наче жили,
І швидшають кроки походних колон,
І взводи займають призначені схили.

Гуде тонко зумер. Уривчаста річ.
Вслухання у голос полків і дивізій.
Жовтіє ліхтарик. Кінчається ніч,
І степ коливається в млі рдиво-сизій.

Вже з передової вернувсь кашовар,
Вже перший снаряд путь розшукує вранці,
Вже став із багрового чорним пожар,
А зумер дзижчить і дзижчить у землянці.

Докупи збиваються ночі і дні,
Коли ярость битви палає в zenіті,
І сива людина не засне ні миті
На буркою встеленому тапчані.

Все ясно. Прибито останні печаті.
Останній зв'язківець у сутінках зник.
За млявою стрілкою на циферблаті
Замислено стежить старий чоловік.

Здригаючись, стрілка поділить надвое
Кружок світлих цифр. І настане тоді
Іще один день велетенського бою,
День гніву. В упертості. В смерті. В труді.

Удар. І звергається вал канонади
На урвища й пагорби волзьких рівнин.
Командна траншея в землі Сталінграда
Пульсує, як серце безсмертних руїн.

VIII. В ЯРУ

Доми хитаються над яром,
Як чорні, звихрені кущі.
Вдирайся, знищуй і троци
Рвучким розлюченим ударом!

Граната – в двері. Змах один,
Щоб навстріч бухнув димний вибух,
Аж бризне скло в дзвенючих шибах
І цегла тяжко грюпне з стін.

По сходах – в тьму. В підвал. В кімнати.
Чийсь крик. Короткий блиск із тьми.
На мить припасти за дверми,
Жбурнувши в дим кулак гранати.

Тоді стрибнути. Штик вперед...
Спинився, озирнувся довкола –
Рудого німця туша квола
Валялась, вкривши кулемет.

Дим виповзав у діри шиб,
І до розчакнутої стелі
Шматок зеленої шинелі,
Іще кривавлячись, прилип.

Боець крізь млу хвилясту бачив
Житла привітного розгром,
Барвисті іграшки дитячі,
І всохлі квіти під вікном,

І лїжка голубе залізко,
Розривом скручене в кутку,
Руїни куряву їдку,
Яка вапном запахла різко.

Тут жили люди. Це був дім,
Спочинок, тиша і відрада
Людей сумирних Сталінграда.
Тепер тут битва, труп і дим.

Бий, сильне серце! Дужче, дужче
Насичуй тіло злим вогнем!
По їхніх трупах ми пройдем
В своє відомщення грядуще.

Як спрагу гасить чоловік,
Так помсту ситим невситимо,
Щоб жодна з куль не біла мимо,
Не всаджувався марно штик!

Він іграшку торкнув рукою,
Маленьку ляльку з ганчірок,—
Таку ж колись його синок
Тягав по хаті за собою.

Де ж нині ти, чуже дитя?
Мій синьоокий синку, де ти?..
Раптово змовкли кулемети,
Ввірвалось мін глухе виття.

Що сталося?.. По сходах збігти
Униз, в підвал, де командир
З кисета трусить на папір
Махорки зеленаві крихти.

– Ти, Антонюк? Бери, крути, –
Він каже, сам вже в синій димці, –
З півсотні вбили, решті німців
В ярочку вдалося утекти.

Нам знов робота. Перекурим,
Докупи хлопців зберемо
Та й там, в ярочку, почнемо
Вливати сала клятим шкурам...

Присівши на цементний піл,
Григорій закурив оспало.
Утома. Сили не ставало
З лиця зітерти піт і пил.

Так, дряпаючи чорну корку
Своїх тяжких великих рук,
Сидів Григорій Антонюк,
Він жив, зітхав, курив махорку,

І серце слухав він своє,
Як б'є воно у м'яке тіло,
Що натовмилось і зболіло, –
Як тепло й колихливо б'є.

Здавалось, – втома, більш нічого,
Та тільки прозвучав наказ, –
Схопився він, відчувши враз
П'янючу силу тіла злого,

І звичну ярість вояка,
І чесну, мстиву насолоду

Вбивати вбивць свого народу,
І холод вірного штика...

Крутого яру сірі схили –
Звал згарища, піску й іржі.
Руді горбаті бліндажі,
Де знову постріли гриміли.

Там німці. Збігши вниз, вони
В рови, в бліндажні діри, в ями,
В окопи, вириті ще нами,
Залізли й били з глибини.

Ми знайдем тропи та доріжки,
Щоб витягати їх звідтіль!
Мигтять, як бистрі гребні хвиль,
Бійців короткі перебіжки.

Йдуть хлопці в лоб. Григорій сам
До ворожих сховів пройде тилом,
Легким і злим, як пломінь, тілом
В'ючись поміж горбів і ям.

Він нишком переповз до яру,
До круч сипучих і стрімких,
І звідси він побачив їх –
Забіглу в урвища отару.

Гарчать, стріляють, риють твердь,
Засохлу землю Сталінграда,
Не знають, що за ними ззаду
Вже стежить гострозора смерть.

Донизу, в яр! Земля шугнула
І глухо гупнула на дні.
Завмири! Сюди хтось глянув? Ні.
Трясуться кулеметні дула.

Шаліють німці. Бій гримить.
Тоді – на животі по схилу
І за сухої глини брилу
Сховатися. Обрати мить.

Короткий холодок тривоги.
Обрати мить. Без суєти
Цю вирішальну мить знайти,
Мить подвигу і перемоги.

І ось вона, мить точних дій!
Вперед рвонутися всім тілом,
В роззявлений бліндажний вилом
Жбурнути смерть. Гримни і вбий!

Трясе і рве удар гранати.
Вогонь, і свист, і дим вгорі.
Один за одним, як щури,
З нори вистрибують солдати.

З-за брили скинувшись ривком,
Швидкий, як блиск грози, Григорій
Встає в беззвучності суворій
І рвучко б'є вперед штиком.

Ще один. Стук зброї. Крик.
Повалений гарчить в конанні.
Печаті всаджує тригранні
На зеленаві куртки штик.

Змах безпощадного приклада
І виблиск лютого штика.
Багато їх. Щось глухо пада
На голову Антонюка.

Обвал. Гойдаючись, під ноги
Багрове небо поповзло...
Стояти! Всім чортам на зло
Стояти! Бити, скільки змоги!

Імла й кружляння. Суне з мли
Чиясь страшна крива гримаса.
Несила штик встромить? Вали
Ударом кованим обцаса!

Звалив... І стала тишина.
Кінець. Це смерть чи перемога?..
Пливе по тілу млюсть волога,
І серце тихне, як луна.

Кричать. Невже знайома мова?
Невже свої? Біжать сюди.
Вже чути довгий бас Єршова,
Захриплий голос Абдільди.

Вони надбігли. Рідні лица,
Тепло й привітність братніх рук.
– Живий-здоровий, Антонюк?
– Живий, як бачиш. Дай напиться.

Він п'є. Світліє спрагле тіло, –
Він озирається кругом
І знову бачить проясніло
Задимлених небес огром,

І постать друга дорогого,
І пилом битви вкритий діл,
І одинадцять ворожих тіл,
Повержених навколо нього.

Він вбив їх. Бив штиком, прикладом,
 Всім тілом бив, всім гнівом бив,
 І подолав, і захистив
 Ще п'ядь землі під Сталінградом.

ІХ. ПРОРИВ

В домах кривих, провалених, пробитих,
 Між димних згарищ і смердючих куп,
 На скровленому глинищі халуп,
 На деревах, на їх зчорнілих вітах,
 На звивах рельс, стовпів, дротів і рур,
 На корчах площ, де камені брукові
 Заляпані були мазком баюр
 Глевкої нафти і густої крові,
 В хурделі іскор, в попелі садиб,
 В стальних розкатах і ударах бою
 Вони лежали вже багато діб,
 Шляхи назад замкнувши за собою.

Вповзли в підвали, втислись в грязь канав,
 Вжились в свинцем просвістані квартири
 І стежили, і голубі мундири
 Їх автомат ривком коротким рвав;
 Чи міномета щит ребристий клали
 На прах домів для точної стрільби
 І тільки міни ніжно опускали
 В горлянку смертоносної труби;
 Чи, довгошию і струнку гармату
 Просунувши в розбомблений підвал,
 Встромляли в танки пломінь, мов кинджал,
 Лупаючи машин броню горбату.
 І люди стали хитрі, і худі,
 І гостроокі, і спокійно вперті,
 І чорні з втоми, й непідвладні смерті,
 І яросні в смертельному труді.

Ніч прогуркоче. День оскаженіло
Сяйне й впаде швидкий, немов розрив,
І в'яне тіло, і тримає тіло
Велика гордість та ще більший гнів.
Горлянки сохнуть, тріскаються губи,
Чорніють, спечно дихають роти,
Та спрага помсти, та жадоба згуби
Сильніша від цієї тяготи.
Вони все знали, все перебороли –
Жагу і голод, жах і печію,
І ранені хрипіли: – Вмру? Ніколи!
Я виживу. Я вистою. Я вб'ю. –
Останній хліб. Останній кусень м'яса.
Приповзши на командний пункт вночі,
Вони питали: – Є боеприпаси? –
І ні один не змовив: – Є харчі?

Так ніч ішла, так душний день ішов,
І сірі німці лізли звідусюди,
Та в чорних мурах спалених будов
Сиділи й бились невідступні люди.
Стояти тут! Нема шляхів назад!
Ні сну, ні хліба – мін, гранат, патронів
Бійцям твоїх священних бастионів,
Твоїх руїн вогненних, Сталінград!
Вони стояли. Віра серць суворих
Не вгнулась, точна і тверда, як штик.
На півночі, на степових просторах
Був дим, вогонь і гуркіт віддалік.
Там бій палав. З проломів на горищі,
З дахів будівель, з верховіть дерев
Вони вдивлялись в спалахи все ближчі,
Все ближчий виблиск, землетрус і рев.

Пливла по Волзі рихла, жовта крига.
Сніги руділи від розривів мін.

Все хлюпало. Метелиця й відлига,
Сльота й туман ішли навперемін.
І от в слизькому мороці світанку,
Коли бійці, сердиті й мовчазні,
Повзли під днище спаленого танка,
Зашелестіла сталь у вишині.
І всі вони почули зовсім близько,
Як грянув він, упавши в голий сад,
В насиджене німецьке логовисько –
Радянський, дужий, радісний снаряд.
Заверещав і з лігва виповз ворог,
І заметавсь розпачливо навкіл.
Снаряди били по німецьких норах,
Не схибивши й провіривши приціл;
Як вісники могутньої підмоги,
Ці посланці північних батарей
Знов підкріпили, знов звели на ноги
Натомлених і збуджених людей.

Вони пішли крізь хугу й свист пожару,
І перед ними бігли навтьоки,
Не стримавши двобічного удару,
Німецькі, збиті з рубежів полки.
Він став над смертю, воїн Сталінграда,
Він вийшов з пекла, з хаосу руїн,
З земних розколин, з грузного розпада
Скелепінь і мурів, поверхів і стін,
З горищ, набитих іскрами і димом,
З льохів, з підвалів, з розсипу цеглин, –
І був страшним, безжальним, незборимим,
Як речник мсти, худий і чорний він.
І він пройшов крізь селище і вибіг
На стоптані надволзькі пустирі,
В степах, пориті боем. На бугрі
Він звівся враз, весь звихрений, як вибух.
На тлі багрових спалахів висот,

По вплетених колючим дротом схилах,
По пагорбах, бурхливо задимілих,
Йшли з півночі порядки наших рот.
Він кинувся назустріч їм. Полки
Топтали труп німецький. Їхні кличі
На берегах великої ріки
Лунали, переможні й войовничі.

І бій упав. З'єдналися тоді
Дивізії південні і північні.
Зійшлись бійці, – як велетні, величні,
Як люди, спрагли, втомлені й бліді.
Кричали щось, руками шкарубками
Стискали друзів, замашним слівцем
Їх веселили і ділились з ними
І дружбою, й бинтом, і тютюнцем.
Вони все знали, все перебороли.
Забуте серце чули знов бійці,
І сльози, чорні та густі, як смоли,
Котились по неголеній щоці.
Солдатські сльози, трудні і нечасті,
Краплини сили й радості живі, –
Їх не стидались в цім великім щасті
В цю добру днину душі бойові.
І стало тепло, тихо і відродно.
Здавалось, – чути птиць далеких лет.
І сам полковник вийшов наперед,
Хвилюючись і стримуючись владно.
Щось хотів сказати, та сказати не зміг,
Бо звичних слів у мить таку не треба.
Прибулих друзів він притис до себе
І цілував колючі лица їх.
І виструнчилися перед ним вони,
І зводились за їх рядами ззаду
Грізні, вогненні стіни Сталінграда,
Як нездоланні витязі війни.

Х. БИТВА

Земля диміла. Починалось літо.
 Був день грози. Був сорок другий рік.
 Понад Дінцем снаряд ревів сердито,
 І з дальніх сіл лунав жіночий крик.
 Там був пожар, грабунок і розправа,
 Там звір гуляв – німецький п'яний збрід.
 Там гітлерівська наволоч кривава
 Збиралась, бенкетуючи, в похід.

Уже кінчали в штабі проставляти
 Стрілки й дужки на Волзі та Курі,
 Вже лютий Гітлер божевільні дати
 Вписав в настільному календарі:
 «Десяте вересня – ми в Арзамасі.
 На двадцять п'яте вересня – Баку».
 О, як принадно ці нотатки ласі
 Накреслились на білому листку!
 І він збирав свою тяжку армаду
 Піхотних мас і танкових колон,
 Щоб, рушивши, прорватися за Дон
 І до Москви іти – із Сталінграда.

Був день грози. Коли стемніла даль –
 Ракета в небо, тремтячи, метнулась.
 І заревіла битва. Сталь на сталь
 Найшла, гримнула, вдарила, зіткнулась.
 Німецький полк на взвод радянський ліз.
 Коли ж він трупом падав при окопі,
 Тоді знов кидав Гітлер на заріз
 Свої полки, вгодовані в Європі.

Ми відступали. З-за донських горбів
 Ще мріло димне українське небо,
 І кожен воїн клятвено повів:
 – Чекай, наш краю, я вернусь до тебе! –

Та гірко й трудно глянути було
На білостінну велич Сталінграда,
На волзьких плес ясне, злотисте скло,
Розбите чорним вибухом снаряда.
Боєць, напившись волзької води,
Відчув – вона йому терзає душу:
Умри, а стій! Умри – не відійди!
– Я так зроблю! Я вистою! Я мушу! –
Він став на смерть. Він смертним боєм бивсь,
Шляхів назад не віддав він віднині.
Він в землю вгризся, кров'ю й пилом вкривсь
На обороні волзької твердині.

Як непохитні витязі війни,
В огні, в диму сталльної веремії
Стоять сини великої Росії
І України милої сини.
Казах, грузин стоять із ними рядом,
Узбек, таджик, вірмен і білорус.
Стоять, як мур, під рідним Сталінградом –
Незламний мур, і дружба, і союз!
Мосіяшвілі, Тургунов, Болото,
Шухматов, Субка, Павлов і Склярів –
Гори і сяй для всіх племен і мов,
Імен цих скромних славо і пишноту!
Їх тисячі і тисячі. Вони
Не знали страху, втоми і нестями.
Не раз в найтяжчі сталінградські дні
Гордились ми своїми земляками.
Ніхто з них не хитнувся, не відступив, –
Вони змагались, юні і могучі,
На схилах Волги – за дніпрові кручі.
На сталінградських вулицях – за Львів.
Вони, йдучи в нечувані бої,
Б'ючись за всю Радянську Батьківщину,

Змагалися за рідну Україну,
За волю й щастя, славу й честь її.

Так в стійкості зростала перемога,
Так в обороні наступ готувавсь,
Так воїн в подвиг втілити поклявсь
Командного наказу волю строгу.
Наказ разив, учив, і закликав,
І надихав, і зміцнював героїв.
Боець поклявся встояти – і встояв.
Боець пішов – і німця подолав.

Над вільним містом, кров'ю й димом вкритим,
Сталевий гуркіт лютих битв затих.
Червоний стяг заплomenів над світом
На сталінградських згарищах святих;
Бійці, зітерши чорний піт з обличчя,
Дивилися на захід. Вдалині
Уже їм мріло над Дінцем Лисиче
І Харкова огроми кам'яні.
Леліла їм дніпрова далеч синя,
Їм грало море в сонячнім теплі;
Їм сявав Київ – золота святиня
Народів братніх нашої землі,
Їх кликали дністрові бистрі води,
Їм чувся шум карпатських переправ.
Над Сталінградом гордо засіяв
Для України світлий день свободи!

СТЯГ НА БАГНЕТІ

Він перший вибіг пагорбом крутим
І в вишняку зчорнілому заліг.
Мовчав і слухав. Смертю пахнув дим,
Весіннім соком духмянів моріг.
Ще гупали хрипкі розриви мін,
Німецький танк ще лязкав на мосту,
Але вже бачив перемогу він,
Безповоротну, трудну і просту.
Під ним була земля його дідів,
Земля його нащадків і дітей, –
По ній він повз, туливсь до неї, рив
Її під громом ворожих батарей.
І ось доповз, сердитий і живий,
Упертий, безпощадний войовник,
І в грязь садів, в весінній перегній
На мить всім тілом яросним приник.

Десь зовсім поруч стукнув кулемет,
Стьобнув свинцем, жадібно й хитро вщух.
Боець підвівся і подавсь вперед.
Змахнув рукою. Смертоносний рух.
Удар. Вогонь. Осколків лютий свист.
Тяжким розкатом рушила луна.
На купу димних жовтих гільз фашист
Упав мішком зеленого сукна.
Боець над ним не спиниться й на мить,
Зведе рушницю звірену свою –
І в грізному мовчанні знов біжить,
Покари й помсти прагнучи в бою.

Село в руїнах, в згарищах, в диму
Страшним і рідним встане перед ним –
Якою ж вістю й ласкою йому
Сказати про радість землям цим смутним?

Щоб вийшли з ям, із смертних лігв живі,
Щоб діти, в тьмі засліплі, підвелись
І глянули на перший ряст в траві,
На сповнену травневим сонцем вись,
Щоб люди знали, що вернулась знов
Весна і радість, дружба і тепло,
Що з Першим травнем, з сонцем увійшов
Їх рідний воїн в чорне їх село.

Травневе свято в музиці війни,
В розкотистій симфонії гармат
Ввійшло в село. Співай, сурмач весни,
Радянський, добре цілений снаряд!
Гармати б'ють. Шумлять сталеві вітри.
Бійці, піднісши автомати, йдуть.
Червоний стяг, звивайся догори,
Осяюй нам на захід дальшу путь!
Боець на площі між руїн стає,
Знімає торбу речову з плеча
І урочисто з неї дістає
Червоно-ясну плахту кумача.
Надходить люд, узрівши звіддалі
Увінчаний цим прапором багнет, –
Травневе свято славиться в селі,
Понад селом наш стяг горить! Вперед!

1943

КЛИЧ

Крізь рев огню, крізь свист і скрегіт сталі,
Крізь гуркіт битв, крізь гук і вибух січ,
Крізь землетрус, крізь вкриті димом далі
Ми чуем клич – це України клич;
Це тужний батько, ставши край могили
Дочки своєї, знятої з петлі,
Гукає рідних, щоб ішли і мстили
За горе української землі;
Це скорбна мати, звівши чорні руки,
Благословляє воїнів-синів,
Щоб відплатили ворогу за муки,
За сльози українських матерів;
Це дівчина, гордлива і змарніла
Невільниця німецької тюрми,
Шепоче: «Любий! Більш терпіть – несила.
Прийди, зрятуй, звільни і обійми!»
Це син до батька руки простягає,
Це стогне дід, щоб чув його онук:
«Німецький пес нам тіло роздирає,
І очі нам клює фашистський крук»;
Це кличуть рани наших міст суворих,
І чорний попіл погорілих сіл,
І вугіль хат, і нив змертвілих порох,
І скровлена земля святих могил.

Докіль ще буде тьмарити наш Київ,
Пречисті води славного Дніпра
Потворна тінь двох перевитих зміїв,
Огидний знак фашистського тавра?
Докіль загарбник буде править в Львові,
Топтати ряст волинської землі?
Докіль в карпатській віковій діброві
Гукатимуть фашистські патрулі?
Докіль трембіти гнівного гуцула

Гримітимуть про зненавиду й мсту,
 Щоб вся стара Слов'янщина почула
 Їх кличних звуків грізну красоту?
 Не довго, ні! Ми чуем їхні кличі,
 В них – гнів, і мста, і світла віра в нас,
 І ми, суворі, владні, войовничі,
 Ідем на клич. Наш день. Наш суд. Наш час.

Ми йдем на клич. Не зойком, не одчаєм,
 А кличем битви мати зве дітей.
 Ми йдем, ми ринем, ми переступаєм
 Їх трупи й стяги, грізний наш трофей.

Ми йдем, як сонце. І степи світають,
 Ясна зоря над полем битв стає;
 На рідні землі сіячі вертають,
 Щоб сіяти святе зерно своє,
 Щоб знов заграло українське поле
 Врожаєм щастя, зродженим навик,
 Щоб знов засяло сонце світлочолє
 На вольних водах українських рік,
 Щоб знов братів з Москви, з Кури, зі Сходу
 В день свята Київ радо зустрічав
 І тріумфальним гімном зазвучав
 Свободний спів вільного народу.

1943

ЕПІЗОД

Ось заревуть маленькі люті птиці,
 З земних рівнин вриваючись навкіс
 В простори, в обрій, в морок, в громовиці,
 В блищання й двигіт вогневих завіс.

Вниз відстрибне кошлате льотне поле,
 Метнуться хати, промайне ріка,

І веретенце злого літака
Мигтливо товщу сизих хмар проколе,

І стане видно димний небосхил,
І креслені на небі іскри бою,
І впливлу зненацька під собою
Зловісну тінь німецьких гострих крил.

Тоді зламать стрункий порив польоту,
І, ревучи, рвонутись віражем,
І розстрілом, коротким, як ножем,
Метал і м'ясо враже розпороти.

І грянути з-під неба, як обвал,
Підкинувшись і захитавшись раптом,
Стискаючи руки кривавим клаптем
Незвично впертий і тугий штурвал.

І вирватись крізь безнадію й втому
З падіння, з прірви, з смерті, з тяготи.
І, скорчившись в кабіні, довести
Свою машину до аеродрому.

Жовтавий вихор збивши на ріллі,
Проскочити по ребрах косогору
І, припинивши хворий рев мотора,
Відчути пахи й шепоти землі.

Відсунути прозоре забороло,
Побачить друзів, вибіглих сюди,
І прохрипіти медсестрі: «Води!»,
Життя і тишу чуючи навколо,

І на годинник глянути, щоб він
Спокійно й дивно показав достоту,
Що з часу вильоту до повороту
Ще не минуло двадцяти хвилин.

1943

ПРАПОРИ ПЕРЕМОГИ

Ще канонада стогне за горбками,
Ще стелиться над містом чорний дим,
Ще пахнуть смертю обгорілі ями
І, скрикнувши, обвалюється дім.

Ще на асфальті – кров, димиться цегла,
Залізо битви, скровлене й криве,
Але вже місто, вільне й неполегле,
Встає з руїн, світліє і живе.

І на розбитій вигорілій площі
Вже нашвидку написаний плакат
В руках святково вдягнених дівчат
Живим і теплим вогником полоще.

І бідні квіти, зрощені в нужді,
В неволі й смутку змученого міста,
Кладуть дівочі руки молоді,
Як дар любові, на броню танкіста.

Ідуть полки і світлий марш гримить
І зве бійців для дальшого походу,
І з ним навік, для людства, для століть,
У Харків входить слава і свобода.

Марш зве на бій! Полки ідуть на бій –
В могутті, в славі, в певності, в залізі.
Прапороносці харківських дивізій
Несуть на захід славний прапор свій.

1943

Ні, вірю я, що знову піднесу
До уст пугар пречистих цих напоїв.
Я знав, я знаю й знатиму красу,
Якою душу напував і гоїв.
О музико безповоротних літ,
Надій і марень тіньові алеї,
І снів, і днів бренькливий переліт,
І світ любові першої моєї, –
Ти, мов гірчаві пахощі суниць,
Цих лісових, достиглих лалів, –
Перед тобою я схиляюсь ниць,
Ні, не з жалю, не з марної печалі,
А з радості, що й досі до дрібниць
На все життя, а може, навіть далі
Я пам'ятаю, сутний світе мій,
Твоє тепло, і пахощі, і тайни.
Світися, світе, не вгасай, теплій
І в час прощання, темний і
відчайний.

1944

КИЇВСЬКІ ЕТЮДИ
(1943 – 45)

I. НА ЛІВОМУ БЕРЕЗІ

Туману мляві, мерехтливі смуги,
Повільно коливаючись, пливли,
І видно стало кручі та яруги
З-за тихої дніпровської імлі.

Правічні схили, предківські причали,
Билинами оспівані холми
Мовчали скорбно, і велично ждали,
І бачили, як їм вклонились ми.

Над згарищем осель Лівобережжя,
Над полем битв, крізь мряку і сльоту
Узріли ми старих дзвіниць мережжя,
Садів і мурів рідну красоту.

І так в мовчанні, в тужному чеканні
Вглядались діти в материнський лик,
В безсмертний образ, в риси осіянні
Старого міста, юного повік.

Ясна оселе! Ти благословляла,
Ти кликала, ти сяла за Дніпром,
Як світла бранка темної навали,
Увінчана закровленим вінком.

Це пасмо диму, ржаве і зловіще,
Висить жадібно над чолом твоїм –

Там племінь прище, там злий ворог рище,
Там кат регоче, там гогоче дим.

Я знаю: щастя знов до нас вернеться –
Сягай, мудрішай, радуйся, світлій! –
Але ніколи з серця не зітреться
Суворий карб тих днів і тих подій.

Мов гордий шрам на тілі ветерана,
Той карб в собі крізь все життя неси.
Як сторож серця, ця невсипна рана
Хай каже нам: – Ти воїном еси!

Кричи в століття, рано невтоленна,
Розкривши чорні, спечені уста:
– Будь неблаганна, будь благословенна,
Велика мста, свята і мудра мста!

По вінця повні ярості й любові,
Стояли ми, замислені й тяжкі.
Юрбою турів пагорби дніпрові
На водопій сповзали до ріки.

Як меч, блищав в тьмі чорних крутоярів
Потік Дніпра. І меч забагрянів,
І меч піднісся. Перший залп ударив.
Червоногрудий оболоч пролив.

II. НА ВУЛИЦІ

Вірю й знаю – більш уже ніколи
Серце так не битиметься знов,
Як в той день на вулицях Подолу,
Звідки в місто рідне я ввійшов.

Осінь димна, осінь тьмяно-злата
На пустельнім київським холмі.
Голосом любові і скорботи
Нам кричать румовища німі.

Простягнувши перебиті руки,
Зяючи проломами голів,
Зводяться над смрадним сміттям бруку
Постаті замучених домів.

Не ридають, гнівні, темноликі,
Розкривають яросні роти:
– Глянь на наші згарища великі,
Глянь на нас – іди і відомсти!

Все вчини, щоб знову ми воскресли,
Все здолай, все змірай, все зроби!.. –
Серце світло й впевнено піднесло
Тяготу великої злоби.

Шкарубкий, обпечений злобою,
Зливок серця, – багровій, печи!
Месник-воїн, воджений тобою,
Вдень не схибить, не впаде вночі,

І коли десь смерть його настане,
Куля свисне і прониже в лет,
Він вперед кривавим тілом пряне
І, вже мертвий, в ката вб'є багнет.

ІІІ. БІЛЯ УНІВЕРСИТЕТУ

Хитались червоні қолони будови,
У шибах розжарене лопалось скло.
Металося полум'я й глухо ревлло,
З дверей вистромляючи тулуб багровий.

І валяться зали в огненний пролом,
І сиплються щебнем склепіння дебели,
І книги, як птиці, на мокрій панелі
Розпачливо б'ють обгорілим крилом.

Ламаються стіни, і падають доли
З обвитих вогнем постаментів своїх
Поети й мислителі високочолі,
Сторожа дбайливо бережених книг.

Де дівся, пойнятий злобою й одчаєм,
Їх ниций, лякливий і підлий палій?
Ні, ти не втечеш! Ми тебе відшукаєм
В проклятому лігві, в домівці твоїй.

День судний надходить. Замкнулося коло.
Ти станеш на суд, щоб свій вирок знайти
За влучене кулею пушкінське чбло,
За очі Тараса, що випік їх ти,

За Гете, якого укрив ти ганьбою,
За рани Белінського й муки Франка.
За скроню Шекспіра, пробиту тобою,
За глум з елладійця, сліпця й співака.

Ти вситив на їхнім високім підножжі
Свою озвірілу руйницьку хіть.
Безумний, забув ти: при них на сторожі
Стоїть збройний муж, гнівний месник стоїть.

IV. ЯР

Руді провалля, глинища зелені,
Завалений зотлілим сміттям рів.
Жахаючи, вривається в легені
Зловіщий вітер ржавих пустирів.

Не бліднути, не скніти, не здригатись –
Стоять, як суд! Як войовник, стоять!
Замало клять, щоб ними присягатись,
Щоб проклинати – не стає проклять.

Звичайний яр, брудний і неохайний,
Тремтливі віти двох блідих осик.
Ні, це не тиша! Незгасимий крик,
Ста тисяч серць предсмертний крик одчайний.

Сріблястий попіл спалених кісток.
Людського лоба тріснутий шматок.
Розпались яру здвигнуті укоси.
Повзуть із ями золотисті коси –
В землі не скрилось, тліном не взялось
Витке і ніжне золото волось.

Блищить на мокрій твані крутоярів
Розбите скло старечих окулярів,
І дотліває, кинутий набік,
Закровлений дитячий черевик.

Зарито в землю, втоптано у глину
Жахливий слід стотисячного тліну;
Слизький і жирний замісився глей
Розкришеними рештками людей.

Це тут ревіли вогнища багрові,
Це тут шкварчали нафти ручаї,
І в трупах жадно рились палії,
Шукаючи скарбів на мертвякові.

Тяжкий, гнітючий і нестерпний дим
Підносився над моторошним яром.
Він дихав смертю, він душив кошмаром,
Вповзав в доми страховищем глухим.

Багрово-чорні сполохи блукали
По занімилій від жаху землі,
Кривавили злим відблиском квартали,
Бруднили жител київських шпилі.

І бачив люд з своїх скорботних сховищ,
Як за вінцем кирилівських будов,
За тополями дальніми кладовищ
Горіла страшно їхня плоть і кров.

Могильний вітер з тих ярів повіяв –
Чад смертних вогнищ, тіл димучих згар.
Дивився Київ, гнівнолиций Київ,
Як в полум'ї метався Бабин яр.

За пломінь цей не може бути покути,
За погар цей нема ще міри мсти.
Будь проклят той, хто зважиться забути!
Будь проклят той, хто скаже нам – «прости»!

V. РАНОК

Над тишею холодних, сизих площ
Висить, як звук, тонкий і рівний дощ.
І він мигтить, хвилясто і зміісто
Простелений по схилах тишини.
В своє життя іще не вірить місто,
Лякаючись і гомону, й луни.

Ця дивна тиша, хвора і врочиста,
Тече, як повінь, в берегах домів,
І, крадучись, ввіходить в серце міста
Передчуття великих добрих слів.

Ці перші кличі ще не прозвучали,
Ще в людських сховах не почули їх,

Ще не розкрились ями, і підвали,
Й могильні склепи, тайники живих;

Ще в поглядах стрибає вогник шалу,
І жах кричить з запалених очей,
Ще в отворах вузьких водоканалу
Жінки одчайо стискують дітей;

Ще в зламаній прикладами халупі
Снується запах сивого димка,
І теплиться, зчорнівши, кров на трупі
Пристреленого вбивцями дідка.

І дощ висить, і безгоміння, й дим
Над всім кричущим, диким і страшним,
І це – як мить, коли в лице скорботне,
В тремкий, зболілий материнський лик
Уперше син вдивляється німотно,
Щоб не забути рис її навек.

Минуть літа – цього нам не забути:
Як в сховищі, в очах на самім дні
Лягло і вгрузло бачене й відчуте,
Немов кристали точні і ясні.

Я кожен крок навек запам'ятаю
В той день, коли ми мовчазним гуртком
Пройшли все місто з краю і до краю,
Пустельні площі, парки над Дніпром.

Пройшли все місто в тишині й задумі,
Крізь біль і дощ, крізь спогади й туман.
Червоний прапор на згорілій Думі,
Завалений уламками майдан,

Гігантський прах, кривавий розсип цегли,
Роздертого заліза передзвін,
Чорнозем свіжий над бійцем полеглим
Між зяючих хрещатицьких руїн,

Струмки терпкого, в'їдливого чаду
Понад пригаслим згарищем будов
І на піску каштанового саду
Сліди підкутих прусських підошов.

Осінній дощ змиває їх навіки,
Але не нам, не нам це забувать –
Убійника закровлену печать,
Сліди звірині, важкоступі й дикі.

Стою німий на цвинтарі домів.
Ні сліз, ні слів. Сухий і світлий гнів.

Рясніє дощ, і падає лункіше
М'яких краплин розмірене биття.
Теплом війнуло. Місто тихо дише.
Вертається життя.

VI. НА ПЛОЩІ

Вступають воїни у древній круг майдану,
На площу вічову народу-вояка,
Де, звівшись на кістках нападницького стану,
Нам нерушимий мур завіт свій проріка,

Де вічним сявом, прозора і легка,
Горить мозаїка Софії злототкана
І де на братній Схід показує рука
І віща булава, десниці владній дана.

Тут зупиняються, шолом сталевий свій
З чола знімаючи, щоб скласти предкам шану,
Потомки перед тим, як рушити у бій, –

Полтавський хлібороб, чабан із Казахстану,
Московський сталевар, сибірський звіробій
Являють ратну честь свободному Богдану.

VII. БУДІВНИЧИЙ

Осіння розгойдана хвища
Проноситься між руїн,
Між чорних стовпів попелища,
Між мертвих зубчастих стін,

Кричить у розламані брами,
В обвислих дротах свистить,
Звисає брудними струмками
З обвуглених перекрить.

І довго доми тонкостінні,
Бездонні проломи стіни
Гудуть темним шумом пустині,
Безцільним блуканням луни,

І клопоть шпалери гнилої
На сьомому етажі
Тріпоче, в'ючись у сувої
На мокрій цегляній іржі,

І рве золоту свою ризу
На площі тужливий каштан,
І падає мармур карнизу
В міський сухолистий бур'ян.

А хвища несеться й трясеться
Над гущею чорних баюр,
І, ржаво скрегочучи, гнеться
Розчакнутий вибухом мур,

І раптом він валиться глухо,
По шпарах наскрізних рвучись.
Хапкі твої пальці, задухо,
У горло моє вп'ялись!

Як пройдеш пропахлу тліном
Гігантську мертвотну падь?
Ніколи цим вмерлим стінам
Людського тепла не ховать.

Ніколи по цих переходах
Додому ніхто не ввійде,
Ніколи ні пісня, ні подих
Не зродиться тут ніде.

Ніколи не бризне світло
Із вікон кварталу-мерця.
Твій попіл, замучене житло,
Вогнем обпікає серця.

Я чую, як в тілі людини
Бушує розгнівана кров,
І серце пече.

На руїни
Задуманий зодчий прийшов.

В замисленні, в тузі, в мовчанні
Обходить він мертвий простір,
І згарищ квартали туманні
Обмірює вдумливий зір,

І очі пестливо гладять
Землі кожну падину й схил.
Що спинить і хто завадить
Пришестю великих діл?

Хто зможе зректись життєтворних
Зусиль, прозрівань і сягань?
Світліє в тьмі звалищ потворних
Видінь некрystalна ще грань.

Ні, він не віддасть завадам
Згасити видіння своє.
Воля усталює задум,
З хаосу форма встає.

Він бачить крізь морок і тління,
Крізь діри і прах будов –
Тут ляже прямий, мов проміння,
Проспекту блискучий покров.

Тут вулиця шумно тектима,
І звиснуть над нею вгорі
Планетами золотими
Лампіони і ліхтарі.

Гульлива, розспівана повідь,
Веселих людей течія
Іскриться, шумить, славословить,
Сміється, співає, сія,

Танцюючим майвом відбита
В свічаді шліфованих стін,
В мигтливих глибинах граніта,
В кристалльних озерах вітрин.

Розкрито осяяні входи
В лунці анфілади зал,
Де пісня склика хороводи
І щастя веде карнавал.

Як звершень народних звичай,
Святкує юрба молода
Свій світлий тріумф будівничий,
Свій радісний подвиг труда.

Ще плетиво тросів та балок
Снується у вишині
І щелепи землечерпалок
Вгризаються в верстви земні;

Ще брили рожеві і чорні
Лягають плечем на плече,
Клепальник в багровому горні
Прозоре залізо пече;

Ще пахне пронизливо й їдко
Завихрений пил будувань,
Ще тягнуть невтомні лебідки
Фігурні увінчання бань;

Ще палаців зали високі
Розцвічує пензель митця,
Але вже кінчаються строки
І праця доходить кінця.

В блакитному плесі майданів
Віддзеркалюються дома.
Патруль колонадних титанів
Врочисто виходить з тьми.

Зіпершись на плити гранітні,
Тіла мускулястих колон

Вартують, величні й несхитні,
Вояцької честі закон.

Тут звучною бронзою слави,
Гранітом чеснот бойових
Дім воїна величавий
Мури свої воздвиг.

Зайди у ці стіни чеканні,
Де пруг вкарбувався в пруг,
Де грань прикипіла до грані
І тиша лягла навкруг.

Тут бронза нетлінно ясниться
І мармур гордливо застиг,
Тут люди вдивляються в лица
Безсмертних солдатів своїх.

Каштани підносять свічі,
Тополі співають ввись,
І шепоти таємничі
По кронах дерев пронеслись.

Хвилюючись, парк пишночолий
Метнувся з чавунних оград
І в далеч поплив матіоли
Солодкий, облесливий чад.

Фонтанів хитливі стеблини.
Духмяні зітхання проваль,
І раптом двигтять глибини,
Б'є сяйво, і грає сталь.

Над довгогудучим простором,
Над арками через Дніпро
Блискучим промчав метеором
Розгонистий поїзд метро.

Все втихло... Стають коротші
І гаснуть струмки сльоти.
Заглиблений в думи зодчий
Продовжує вперто йти.

Обходить страшні квартали
Змертвіння і пустоти,
Крізь згарища і обвали
Продовжує вперто йти.

І ставить на мертві будови
Робіт життєтворних знак.
– Так буде! – він нам промовив.
Ми знаєм, що буде так.

АНГЛІЙСЬКІ ВРАЖЕННЯ
(1948)

VIII. У СТРАТФОРДІ НА ЕЙВОНІ

Сріблиться стрілчаста отава газону
В тонкій, мерехтливій сльоті.
Плющі, ціпеніючи, давлять колону,
Блищать гостролисти густі.
І тиша. Лиш трепет незвучного дзвону
Сіріє, як тіль, в висоті,
І листя обтрушують з крони своєї
Янтарні платани алеї.

Ні, я не порушу дрімливої тиші,
Йдучи цим маленьким двором
Туди, де, поважно підвівшись у ніші,
Він пише крилатим пером
Слова, не домовлені серцем раніше,
В коштовний не вписані том, –
Це вдивлене в далеч, в смеркання, в безлюддя
Наївне й печальне погруддя.

М'ясницькому учневі, сину банкрота,
Офірі судських передряг,
Писцеві комедій, розпроданих потай,
Слузі лицедійних розваг
Не личить гордливих надгробків пишнота,
В стрічках і вінках саркофаг, –
Стає атрибутом навічним для нього
Перо і папір. Більш нічого.

В шліфовані плити лункої підлоги
Він сам вкарбувати звелів
Рядки епітафії, повні тривоги
За прах невельможних мерців,
Бо, знаючи ближніх, побоювавсь трохи
Син стратфордських ремісників,
Щоб кості поета й невдахи-актора
Не викинули із притвора.

Він знав вірну ціну клятьбі богобійній
Купців, корчмарів і яриг,
В півтемряві школи, в брудній м'ясобійні,
В крикливих шинках край доріг,
В судів і крамниць колотнечі постійній,
Під сховом солом'яних стріх
Почувши, пізнавши, збагнувши достоту
Життя і щедроту й підлоту.

Неситий життям, повний спраги живої,
Жадібний до глибу ества,
В жазі життєлюбства, в труді, в непокої,
В прозрінні, що тьму розрива,
Розгортував він манускрипта сувої
І кидав у битву слова, –
Вони, добрі рицарі правди і слави,
Ладналися в строфи, як в лави.

Мов гір млисті пасма, трагедій події
Згромаджують грози й громи,
Стають на диби непокірні стихії,
Мигтять блискавки між людьми, –
Шаліють ревнивці, бредуть лиходії,
Убивці виходять із тьми,
У вибухах пристрасті, в сполохах зброї
Грізні пломеніють герої.

Не алчним купцям, маньякам і лакеям
Збагнути, сприйняти, знести,
Сердець не гнучи під гігантським трофеєм,
Не хилячись від тяготи,
Ці образи, куті великим плебеєм
З брил величі і красоти, –
Адже ж ці титанами здвигнуті брили
Їх серце мале б роздавили!

Де юрби, замовклі од величі слова,
Де рокіт стривожених зал?
Де в мить, коли гасне трагедії мова, –
Овацій зростаючий шквал?
Де слава твоя, твоя вічна віднова
У шумі народних похвал?..
В ейвонськiм театрі спускають запону.
Мовчить гордий лебідь Ейвону...¹

Далеко звідсіль, на гористому Сході,
Де мріють памірські шпилі,
Долаючи прірви й річки бистроводі,
Таджик прикипів на сідлі, –
В свистючих хурделях, в гудучій негоді
До міста він мчить звіддалі,
Щоб в місто надвечір прибути й почути
Замислене «Буть чи не бути?».

В донецьких степах, в комбайнерськiм фургоні,
З англійцем старим віч-на-віч,
Поквапливо змивши краплини солоні
З обвітрених щедро облич,
Дванадцятий вечір актори безсонні
Готують «Дванадцятую ніч»,
Щоб дзвінко й іскристо летіли тиради
Зі сцени колгоспної олімпіади.

¹ Лебідь Ейвону – так в Англії зовуть Шекспіра.

Горянин в театру ліси мармурові
З надхмарних осель увійшов,
Щоб слухать, як там на рокочучій мові,
Одній з найпрадавніших мов,
Звучить, розгортаючись в грі стрімголовій,
Поема про честь і любов, –
І Яго клене, і втішає Отелло
Чабан з полонин Сакартвелю.

Коли над фронтоном квадрига завзята
Засяє в морозній імлі,
Проворні, меткі юнаки і дівчата
Чи сиві ткачі й ковалі
Приходять, уважні й врочисті, як в свята,
Послухати давні жалі, –
І ткаля, сховавшись за пишні колони,
Оплакує юнку з Верони.

Отам ти живеш, в тих далеких народах,
Де люди, тобі не чужі,
Шанують твій подвиг, твій розмах, твій подих
І велич твоєї душі!
Не може пливати гордий лебідь по водах,
Змутнелих од гнилі і лжі,
Не може марніти в задусі полону..
І лебеді зникли з Ейвону.

Вже лебедів світлих нема на Ейвоні.
Сльота, нескінченна сльота
Закрила в холодній, струмливій запоні
Старі йоркширські міста.
Ключами служник брязкотить на амвоні
І листя опале зміта
При вході, де сутінь беззвучна і сіра
Сховала могилу Шекспіра.

ІХ. НА ШОТЛАНДСЬКІЙ ДОРОЗІ

Сині і сизі, блакитні і сиві,
 Сірі, і чорно-густі, й голубі, –
 Хмари завихрені в бистрому звиві,
 Хмари й вітри на пустельнім горбі
 З урвищ висмикують трави сріблисті,
 Верес вгинають, видмухують мох.
 В шумі вітрів, в гуготінні і свисті
 Заплюскотів, закипів Ломонд-Лох¹.
 Вітру напившись, тут мчати б в розгоні
 Берегом, лісом, без меж і без троп...
 Чуєш, – кричить хтось. «Не йди далі, Джонні!»
 Стоп з точним написом – «Private»². Стоп.

Впоює землю холодна волога,
 Тхне жабуринням і мохом з узлісь.
 По деревах, по кущах, по дорогах
 Грузько і хлюпко прослалася слизь.
 Парк, голубіючи в мряці недобрій,
 Тягнеться хмарно десятками миль
 Брами зачинено. Замкнуто обрій.

Мжичка гугнявить. Безлюддя і цвіль.
 Хто він, що править в цім злобнім безлюдді,
 Лютий відлюдник, нудний мізантроп?
 Стійте! Замовкніть! Не йдіть туди, Рудді!
 Стоп, вкритий плісенню: «Private». Стоп.

Далі і далі! – шляхами Гіг-Ланду.
 Кмином і вересом пахне туман.
 Гонить овець брудно-білу гірлянду
 Мшистими схилами наймит-чабан.
 Вівці – лендлорда, і гори, й поляни, –

¹ Лох-Ломонд – найбільше озеро Шотландії.

² Private – приватне, приватна власність.

Є так, було так... Чи буде й навік?
Тихше! Їж мовчки свій хеггіс¹ вівсяний,
Щоб не підслухав якийсь чоловік.
Думаєш, щастя й в чабанському домі
Так, як на Сході, тут бути могло б?
Перед життям твоїм вкопано, Томмі,
Стовп земель герцога – «Private». Стоп.

Глухо рокочують копитця овечі
За вапняками низької стіни.
Латаним пледом обкутані плечі
Хилять під довгим дощем чабани.
Вицвілий стовпчик над стежною – «Private» –
Фермерське вбоге трависько обстав.
Чи землескупників спинить це зайве
Ствердження з'їджених злиднями прав?
Потім – чи в Клайда засмердженої твані
Зникне бездомний злидар-землекоп,
Чи десь в Судані, в ґрунт крадений, Данні,
Стовп люто встромиш ти: «Private»! Стоп.

Стиснуті губи. Нездвижні обличчя, –
Бучність чи змученість, злидні чи сплін?
Повз хмурі образи середньовіччя
Шлях сновигає між ґрат і між стін.
Як в підземеллі, тут болісно дихать
Гнилоосним випаром старовини.
Обіч громадяться, мчаться в безвихідь
Тіні прадавніх століть. Ось вони –
Герцоги, лорди, дільці, фабіанці,
Ликів заверчений калейдоскоп, –
Колом оточують в дикому танці
Стовп з чорним написом: «Private». Стоп.

¹ Хеггіс – шотландська народна страва, вівсяна каша з шматками м'яса.

Х. СПОМИН ПРО БЕРНСА ¹

Раптово грянувши з розбігу,
 Пропахлий йодом моря дощ
 Відтанцював гульливу джигу
 На плитах задзвенілих площ.

Іще по вулицях плескатих
 Гримить луна його ходи
 У брязках, в лязкотах, в розкатах
 Гучної, бистої води.

Він проминув, як синій сполох
 Стрибучих іскор і струмків,
 І в райдугах, як в ореолах,
 На кручах кожен куц зацвів.

Зазолотились, забриніли,
 Загнали в семибарвній грі
 Гранітних сходів мокрі схили,
 Майданів камені старі.

Веселим холодком війнуло,
 П'янким, як спирт, дзвінким, як мідь,
 І серце радісно і чуло
 Від пахощів грози дзвенить.

Розкривши вікна сліполиці,
 Кризь отвір круглий, наче пенс,
 Руді горбаті черепиці
 Дахів столичних бачить Бернс,

Повзе, мов ящір, в панцир вбраний,
 В луску дахів, в лущпиння плит,

¹ Роберт Бернс (1759–1796) – великий шотландський поет. Рядки курсивом – з поезії Р. Бернса.

Світ Едінбурга череп'яний,
Ненависний коханий світ.

Під череп'яним покривалом
Клекоче світ борні й злоби.
Так стогне ліс, гудуть дуби
Під штормів яросним обвалом.

*– Гуде британський ліс, проте
Він радо б зашумів, мій друже,
Та древо волі не росте
Поміж його дубів, мій друже.*

*А нам без нього світ – не світ,
І хліб гіркий стає без нього.
Ми тратим сили, точим піт,
А поле родить скупо й вбого,*

*Британське поле... – В далечінь
Вглядався Бернс. Пливла й здималась
Порвистих хмар круга кипінь,
І черепиця млою слалась.*

*– І вірю я: настане час,
Невдовзі – вірю я – настане,
Коли своїм гіллям і нас
Покриє древо волі ждане.*

*Забудуть злидні й рабський труд
Народи й племена, мій друже,
І буде в згоді жити люд,
Немов сім'я одна, мій друже!..*

Він встав, ще ввесь в грозі і дзвоні
Невтихлих дум і почуттів,
Аж задихнувшись од погоні
За летом міцнокрилих слів,

Які зняли й засурмили
В світи й краї, в серця й віки,
Мов світлі птиці, що злетіли
З-під схудлої його руки.

Хай навстіж вікна, навстіж двері!
І тьма, і сонце за дверми.
Назустріч іншій, новій ері
Виходить Бернс. Десь б'ють громи.

Десь б'ють громи, зростають бурі
І віщих альбатросів крик.
На Едінбурга площі хмури
Він входить, як в інакший вік.

Іде, осяяний видінням
Прийдешніх, неминучих літ,
І крок, мов ямб, чітким дзвенінням
Квадратний міряє граніт.

Хай навстріч в реготі, в гримасах,
В підскоках, в бантах, в метушні
Йде гурт бундючниць товстом'ясих
І впевнені черевані, –

Державці замків, бірж владики,
Закону лживого стовпи,
Промовці влєсливоязикі,
Ущент сфальшовані попи,

Душопродавці сановиті,
Лукавих істин гендлярі,
Поети, лаврами укриті
При королівському дворі.

Вони йдуть шерегом навпроти,
Бундючні, люті і товсті,
Тупим шлагбаумом підлоти
Знов лігши на його путі,

Та він лякливо й гарячково
Від них не зверне ні на крок,
І не відступить ні на слово,
І не скурне ні на рядок.

Нехай шиплять, свистять, зітхають,
Кленуть побожно всі гуртом,
Хай умовляють і лякають
Тюрмою, зашморгом, хрестом.

Але, як воїн в час походу,
З лицем осяяно грізним,
Поет народу – син народу –
Йде навстріч ворогам своїм,

Йде не самітником безплодним,
Протухлим в цвілій самоті, –
Іде він речником народним,
Упевненим в своїй путі.

Так він іде, так в вічність входить
Шотландський хлоп, бідацький син.
Земля, де Бернс родився, родить –
Ми знаєм – знов таких, як він.

І плоть од плоти, кров од крові
Народу бідного свого,
Вони в борні, труді і слові
Слугують помислам його.

І давні Бернсові пророцтва
Їм згадуються в час, коли

Світ мракобісся й живоглотства
Могутні грози потрясли,

Коли на дальнім видноколі
Засяв світилом людства Схід,
Де перше в світі древо волі
Зростив і виплекав нарід.

*– Тоді поклявся грізно й зло
Найгірший збрід з усього зброду,
Щоб древо волі не дало
Народові свого плоду, –*

*Чимало псів із всяких зграй,
Із всяких місць стягли, мій друже,
Та провалився план їх вкрай, –
Жаліли, що пішли, мій друже!*

Мій друже, Бернсові слова
І досі ще в народній пісні
Живуть, як правди річ жива,
Як іскри гніву благовісні,

Як спів про нас, про наші дні,
Про здійснення видінь пророчих.
В кварталах Ланарку робочих,
В гірській чабанській стороні
Їх не забув шотландець, ні!

БІЛЯ СПАСЬКОЇ ВЕЖІ
(1952)

IV. ЗУСТРІЧ БІЛЯ БРАМИ

...по Тверской отправился в Кремль...
полюбовавшись старым красавцем
Кремлем...

Т. Шевченко, 20 березня 1858 р.

«Старий красуне, древній Кремлю!
Переді мною ти встаєш
Величним вічем стін і веж,
Вартуючи велику землю,
Цю землю битв, бунтів і мук,
Борні, і подвигу, і гніву,
Цю землю роботящих рук,
Закуту, змучену й бурхливу.
Вона твої шпилі звела
Не сідалом для птаха злого,
Для крука чорно-золотого,
Для двоголового орла, –
Настане день той, – він настане! –
І з веж твоїх орел впаде,
І на твої старі майдани
Народ з піснями увійде.
Ні, не царів хистка корона,
Не мур навкруг глухих хором,
Ти – юрб народних оборона,
Чола народного шолом!
Тому тобі вклоняюсь нині,
Тому, зворушений, стою

І перед долею твердині
Знімаю шапку я своєю...»
Отак, спинившись біля брами,
Снував таємні думи він,
Своїми сірими очами
Читаючи літопис стін.
Тарасові промінні очі –
Весь безмір людських дум і мрій;
Вони, прозорливі й пророчі,
Таїли в сяйності своїй
І пломінь клятв саможертвоних,
І лють затятого борця,
І тиху ніжність ласк любовних,
І строге світло мудреця.
Пустель і тюрем безголосся,
Жагучий крик кривавих сліз –
Усе, що в них ввійшло й впеклося,
Він нерозтрачено проніс.
Тарасові видючі очі, –
Не вбила, не згасила їх
Тьма миколаївської ночі,
Жадібний дзьоб сичів царських.
Вони і кату, й смерті в вічі
Дивились з-під навислих брів,
Тверді, уперті, бунтівничі,
Як гнів народу, вбивчий гнів.
Крізь нетрі і пустині голі
Вони вдивлялись вдалину,
В тюрму сибірську кам'яну
Споборників святої волі;
За сто земель на видноколі
Узріли зірку ще одну, –
Полярну зірку засіялу,
І обрис рідного лица

Накреслив помах олівця
На тайних сторінках «Журналу»¹.

Стояв задумавшись. Поплив
З Івана дзвін великопісний,
Повільний, зважений, зловісний,
Як переліт нічних птахів.
Гуртки обшарпаного люду
Тяглися до воріт стрімких, –
Хто з них до церкви, хто до суду,
Хто по молитву, хто по гріх.
Повстяні ковпаки, триухи,
Хустки, скуйовджені шапки,
Старі лакеї, молодухи,
Голодноокі мужики,
Узуті в личаки прочани,
Сп'янілий гурт лихих людей,
Худі безногі ветерани
Із севастопольських траншей
Тяглись, плелися, шкандибали,
Місили мерзлуватий бруд, –
Зчорнілий з горя і потали,
Замучений кріпацтвом люд.

А ось він сам – в труській колясці
Чи в торохтливім тарантасі
В'їздить бундючно на майдан.
Владар кріпацьких душ, їх пан.
«Тікай! Тікай!» – із тарантаса
Кричить візник, та кінь поніс,

¹ На сторінках свого щоденника –
«Журналу» – Т. Шевченко намалював
портрет О. Герцена. Шевченко і на засланні,
і в Нижньому Новгороді читав
герценівські видання «Полярная Звезда»,
«Колокол».

І на хмурне лице Тараса
 Хлюпнули бризки з-під коліс.
 Він аж здригнувсь. Він зблід раптово.
 – «Пани й раби... Ні, не раби!» –
 Почувши вимовлене слово,
 На нього глянув хтось з юрби.
 Кощавотілий чоловік
 З тяжкими, чорними руками
 До нього підійшов і з брами
 Поволі відтягнув набік:
 – «Ти кажеш, – не раби?.. Ти кажеш...
 А може, краще помовчи,
 Бо, як і я, на лаву ляжеш
 Під панські сплетені бичі».
 – «Є муки й гірші, як бичують
 І тіло, й душу...»

– «Звідкіля

Прийшов ти, друже, до Кремля?»
 – «Звідтіль, де кайзаки кочують,
 Де душі муштрою муштрують,
 Як то їм цар наш призволя...»
 Кощавий запитав помалу:
 – «Ти був солдатом?»

– «Десять літ

В сухих пустелищах Аралу
 Ковтав солдатський хліб і піт».
 – «Дивись, я думав, – ти з письменних».
 – «Та вмю трохи».

– «Я не вчивсь,

Бо чим би з їхніх книг священних
 Для серця лютого розживсь?
 Любити ближнього? Якого?
 Того, що шкуру з мене здер?
 Та я б і серце вирвав з нього
 І кинув псу, щоб пес пожер!»

– «Книжки є інші».

– «Тих не бачив,

Коли уральську мідь топив,
Коли за Яїком варначив,
Коли в хурдизі панській гнив.
Я – з-під Москви, московський з роду,
Та пан мене й ще багатьох
Погнав нарядом у острог
Свого уральського заводу.
Там душу я ще більше спік
Огнем печей і жаром люті,
Розбив кайдани, паном скуті,
Убив прикажчика і втік.
Два роки вештався по хащах,
По всяких руднях, по лісах
Між сіромах, як я, гулящих,
Одчайнодушних сіромах,
Аж доки не впіймали... Годі
Змірять діла десятиріч!..
Тепер я, бач, мурую піч
На підмосковному заводі.
І знов у рабстві і ганьбі
Топити буду крицю щиру,
Та з неї викую собі,
Собі самому я сокиру
І в руки увізьму свої...»
– «Хіба один ти ждеш її,
Тієї прагненої волі?
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить!»
Тарас звів руку. Вихор білий
Сніжинки гнав, хрусткі й тверді,

І їх лелітки блискотіли
На посивілій бороді.

– «Правдиво кажеш, друже-брате!
Ти, бачу я, як всі ми, теж
В собі великий гнів несеш
І серце вірне та завзяте.
Так братом же мене назви
Для дружби, не для приповідки,
Хоча й не знаю, – хто ти, звідки...
Здається, родом не з Москви...»
– «Я з України. Чув?»

– «Чував я,
Здибав і варнаків звідтіль, –
Те ж саме горе, той же біль,
Те саме здирство і безправ'я...
А сам ти хто – мужицький син?
Кріпацька чорна кістка, значить?
Тож рід один і гнів один
Обох нас дружить і землячить.
Дай, брате, руку!» –

Чоловік

На незнайомця глянув пильно
І, руку стиснувши, повільно
Пішов та й між народу зник.
А вслід йому в людському вирі,
Крізь вкритий снігопадом шир
Теплом світилися очі сірі,
Тараса осіянный зір.
Чоло піднісни гордовите,
Попростував майданом вниз
І серце, піснею налите,
Тихцем до Щепкіна поніс.

МІЦКЕВИЧ В ОДЕСІ
(1956)

I. ПІСНЯ ПРО ТРИ НОЖІ

І сніг, і дощ...
Безлюддя й чужини розпачлива печать.
Тверді тополі серед площ
Обмерзлим віттям глухо деренчать.
Південний край,
Обрив степів над чорно-білим морем,
Де ржавий камінь, і цупкий курай,
І хрестики тоненьких щогл під Хаджибейським
косогородом.
Куди його недоля привела?
Що тут робить вигнанцеві-поету?
Невже хилитися, як схочеться фортуні,
І слухать шепоти нестрогої красуні,
Чи брязк розбитого об стінку корчми шкла
І крик «Кохаймося!» шляхетського бенкету?
Під пильним оком шпигунів,
Під млосним зором паній,
Під п'яний гарнізонний спів,
Під гвалт розгуляних, розбещених компаній
Тягти цей рік,
Цей небувалий рік,
Цей двадцять п'ятий рік новітнього століття?
Чи стерпить він, бездомний мандрівник,
Тупих сатрапів самохіття,
І самовладців знавіснілий крик,
І самоправства витворність жорстоку?
О, не таке поет поетові прирік
В останню ніч старого року!

І він згадав цю ніч, –
Притулок дружній над Невою,
І пунш, злетілий тінню голубою,
І теплі риси чотирьох облич.
Він пригадав цю ніч братерства і надії,
Рилеєва натхненний тост
І братні постаті, що спільно встали впрост
На славу Польщі й на хвалу Росії.
Він пригадав, як знехтував своїм
Обов'язком господаря Бестужев
І тільки очі гнівно мружив,
Шукаючи для пісні влучних рим.

З яких незвіданих глибин
І звідкіля,
Як тайну зброю, виніс він
Свій спів про коваля?
Шершаві, наче гнуча сталь
У черні крові чи в іржі,
Були слова про три ножі,
Що їх скував для мсти коваль, –
І першого ножа удар
В живіт вельмож, у жир бояр.
Схопивши в руки другий ніж,
Благочестивців лживих ріж,
А вістря третього ножа
Хай батенька-царя вража, –
Ну що ж, дай Бог! –
Бестужев так співав з Рилеєвим удвох,
І всі присутні кожне слово пісні,
Що вимовляв їх друг, поет і бунтівник,
Приймали, як ознаки добровісні.
Почався двадцять п'ятий рік
Російські довгі хуртовини,
Тугі сніги, вітри круті,

Мовчання біле України,
Пустельні степові путі.
Південний край, безлюдний край,
Нездвижне море, вмерзле в небокрай.
Але й навкруг – не глушина чужа
Для мандрівця, прибулого здаля,
Бо й тут співають пісню про ножа,
Бо й тут чекають коваля...

Рушаймо! Шляхом, засланим дощем,
До стін ліцею довго ще брести,
Рилеева й Бестужева листи
Сховавши під плащем.

II. МАЗУРКА

Разом прянуть, стануть в пари,
Браво грянуть, – рях-цях-цях! –
Дами, панночки, гусари,
Джигуни в вузьких штанцях,
Дідичі, негоціанти,
Фрачні франти, пачкарі,
Ад'ютантські аксельбанти,
Флотські шарфи й якорі.

Скаче бистрий ритм мазурки,
Вихиляси хитро в'є.
Вереск флейт, литаврів гуркіт
В морі гуком віддає,
Віддає, пливе і никне
На мигливих гребнях хвиль.
Пахне крізь розкриті вікна
Моря гострий хміль.
З хмелю, з шалу чи з печалі
Серце скрикнуло в тобі?
У красі своїй зухвалій

Кароліна¹ йде в юрбі.
Оksamит червоний
Грає гаряче,
Душний шовк запони
Скинуло плече,
Вбрана пір'ям тока
Хилиться з чола, –
Пишна, вогкоока,
Гордо увійшла,
Натовп обдивилась поглядом недбалим,
Ледве посміхнулась, вгледівши когось, –
Тільки ради нього цим мізерним балом
Йй зайняти вечір нині довелось.
Ось він, той бунтливий віршописець з Вільна,
Неспокійно зводить голову худу.
Віялом прикрившись, владарка свавільна
Зором наказала: – Підійди. Я жду.

Не корись наказу!
Зміряй, зрозумій
І глуху відразу,
І неспокій свій.
Але хвилі танця
Втягнуть в нурт біди, –
Знадо гостра, станься,
Прагнене, прийди!
Морок каламутний
Захлесне, як вир.
Звабить клич нечутний,
М'яко зловить зір.
Не корися кличу!
Вглянься і збагни

¹ Кароліна – графиня Кароліна Собанська, коханка генерала де Вітта, автора першого доносу цареві Олександрові I на декабристів.

Владну, таємничу
Тьму трясовини,
Де продажність, підступ і підлота
Прогріває людську твань до дна.
Звідти, з багн магнатських, і вона
Випливла, вродлива й млоснорота,
Невстидливим чаром чарівна,
Темних кішл ясновельможна бранка,
Спільниця досвідчена й коханка
Зрадника і шпигуна,
Господиня шумних учт Одеси,
Героїня збуджених розмов
Про її належні Богу меси
І де Вігту відданий альков...

Як дурманить прагнення! Всім тілом
Здавсь поет танечній течії,
Стисши руку пещену її,
Трішечки замащену чорнилом.

Що це? Станси невідомі
Ламартіна чи Парні
Нотували у альбомі
Руки пані чарівні?
Або відповідь сувора
Написалась на ходу
На одержаний учора
Недоречний *billet doux*?¹
Ні, не жарт двозначний кавалерів
Змусив пані взятись за перо.
Стос ретельно списаних паперів
Сповнив скриньку потайну бюро.

¹ *Billet doux* – любовна записка (франц.).

Затаївшись перед цілим світом,
 Знов і знов бере вона цей стос
 І сідає правити донос,
 Для царя зготований де Віттом;
 Знов і знов читає імена,
 Вписані до списків поіменних,
 Змовників зі всіх полків південних,
 З Києва, з Одеси, з Тульчина.
 Дехто з них в її буває домі,
 Навіть тут є зараз дехто з них,
 Пушкіна й Міцкевича знайомі,
 Може, кращі приятелі їх...

І вона поглянула цікаво
 На лице Міцкевича бліде...
 Ринуть пари, скачуть жваво,
 Грай, музико!
 Сяй, забаво!
 Бал гуде.

III. НАД МОРЕМ

Земля, обламана над шумною водою,
 Поволі кришиться і сиплеться в глибінь,
 Де грає хвилею, гранчастою й дзвінкою,
 Морська безмежна блість, безкрая світлотінь.
 Вона ввіходить в вірш тривожним, буйним шумом
 Згадок і образів, передчувань і мрій, –
 Згадкам нема кінця, немає краю думам,
 Немає тишини в самотності твоїй.
 Тут тільки море й ти, тут тільки ритм і тіні,
 Плавкий гексаметр хвиль, мовчання берегів,
 А все навкруг кричить, все скаржитья людині,
 Шукає вияву і прагне форми й слів.
 Ти ждеш напружено, – як у лунку лагуну,

Ввірветься в душу вірша наглий шквал,
З собою несучи духмяність слова юну,
Образ пекучу сіль, злий непокори шал.
І вірша гнівного нічим ти не притлумиш,
Нічим не вгомониш, бо не втолять душі
Ні дотепів і клятв солодко-гостра суміш,
Ні млосні стогони гаремного паші.
Нехай же з шепоту болючої «Ekskuz'и»¹
Дізнаються колись уважні слухачі,
Що то Еринії, а не співучі Музи
Трясли твоім еством на самоті вночі,
На самоті над цим бентежним, темним морем,
Над шумом чорних прірв, в час тої самоти,
Коли ти був таким, яким ти був, – суворим
Слугою-речником великої мети.

IV. ІМПРОВІЗАЦІЯ

Імлисто і душно в маленькому залі
Від диму й солодкого чаду парфум;
Мигтливо освітлюють свічі розталі
Гостей різномовних розгуляний тлум, –
Он Санкт-Петербурзький зальотник до дами
Схиляє помадою змащений кок;
Порипуючи на весь зал чобітками,
Проходить в шляхетськiм жупані панок, –
Хтось каже по-польськи до цього опецька,
Але визнає лиш французчину він.
Лунає російська, виспівує грецька,
Десь слово гортанне докине грузин.
Козацький нащадок, тутешній тубілець,
Свою українську розтягує річ...
Втомившись од суміші мов і облич,

¹ Ekskuz'a – пробачення, назва одного з тогочасних сонетів Міцкевича.

Адам прихилився на ганку до билець
І слухає ніч.
Слова долітають, знайомі й далекі:
«Хіоська різня... Наварін... Ібрагім».
Зібравшись в поляка гостинного, греки
І сваряться, й тужать над горем своїм.
Адам добре знає їх розбрат і чвари,
Але не про це зараз думає він, –
Про меч Міссолунгі, про кіпрські пожари,
Про кров'ю омите каміння Афін,
Про подвиг народу, якого не може
Заплямити нищість, принизити лють,
Хоч радники зраджують, дмуться вельможі.
Вожді зволікають, скарбничі крадуть...
Здається, вже годі вечірки цієї,
А гості нові ще заходять у дім, –
Недавно прибулий корсар із Мореї,
У шапці фрігійській на чубі рудім.
За ним, озираючись з острахом щирим,
Хлопчак темнолиций ступив на поріг.
– Сьогодні до вас я з рабом чорношкірим.
– Здобутий у турків? Красунь, далєбіг... –
Господаря річ перебивши раптово,
До гурту порвисто наблизивсь поет:
– Даруйте, хотів би я змовити слово,
Пробачення випросивши наперед.
Ви, пане шановний, – приїжджий з Еллади?
Ви бачили гніт, всю жажливість його,
Ви в битвах готові померти заради
Святої свободи народу свого, –
І все-таки в рабстві посміли тримати
Ви чорну дитину, цей бідний трофей.
Не може народ себе вільним назвати,
Коли він рабами зве інших людей...

Стенувся розгнівано грек. І здалося, –
Він кинеться враз. Тишина залягла.
Міцкевич каштанове пасмо волосся
Рукою недбало відкинув з чола.
– О пані! – сказав. – Господине кохана!
Можливо, у вас і бажання нема,
Але чорно-біла тропа фортеп'яна
Блищить, так печально нездвижна й німа, –
Нехай оживе, забринить, зарокоचे,
Як ложе потоку, як річище слів,
Бо слово не може мовчати, не хоче,
Бодай би й поет зааніміти волів.
А я не волю німіти. Волю
Повісти, щоб чула бентежна юрба
Про душу доби, про невольницьку мрію, –
Хай чує і гнівний господар раба!
Я бачу оселю у пальмовім гаї,
Не схожу й подібну на села у нас, –
Заклякту в багні, задубілу в одчаї,
Де втрачено простір, загублено час.
Там хвилями в вічність течуть покоління, –
Густа, ненастанна отава створінь!
І ось ще одне чорнотіле створіння
Наповнило вереском димний курінь.
Ставалось з ним те, що одвічно ставалось:
Побої і спрага, хвороби і біль.
До матері чорне дитя притулялось,
І піт її тіла – твоя перша сіль.
Ти в голоді мучився, в трясці трусився,
Ти трудно мужнів, – пригадай і заплач!
Вночі біля берега нишком спинився
Фрегат білолицих – наживи шукач.
Оселя, спашнувши, розпалась в пожарі.
Де батько і мати? Нікого ніде.
Турецький купець на алжірським базарі
Недорого дав за звірятко худе.

І ти став рабом... І рабом ти є нині.
Бо руки, що збили турецький заков,
Що трусять султанського рабства твердині,
Тебе у кайдани заковують знов...

Всі фрази французької мови поета
Корсар розумів. Він, тамуючи гнів,
То шарпав плаща, то тягнувся до стилета,
І вшух, прислухаючись пильно до слів.
Міцкевич, затихши, стояв серед залу.
Тоді, розсуваючи наговп гостей,
Корсар підійшов до поета помалу,
Вклонився і руку простяг...

В. БУРЯ

Нависло низько хмар глухе склепіння,
І, шурхаючи крилами об них,
Летять чайки. Уривчасте квиління
Висить безлунно в просторах морських,
Як тінь зловісна, як пересторога.
Зростає тиша, присмерк і тривога.

Вітрило то спадає мляво з рей,
То люто тягне корабель по водах.
Звучать понуро вигуки людей,
Хрипкі й короткі, як астмічний подих.
Пильнуй, стерничий! Вітер кружить тут
І гостру хвилю зводить Тарханкут.

На сході смуга чорна і багряна
Кладе не відсвіт, а смолу і кров
На плити хвиль. Одчайна трамонтана¹,
Роздерши даль, нагряне стрімголов

¹ Трамонтана – вітер північно-східного напрямку.

І над залитим піною баркасом
Піде скакати скаженим обертасом.

І Чорне море все своє єство
Перед тобою збуджено розгорне,
Своє страшне свавільне торжество
Для тебе щедро справить море Чорне,
Розтне глибини, надра розгребе,
На випробу поставивши тебе.

І ти стоїш, закутавшись в кирею,
Об щоглу спершись, з морем віч-на-віч.
Вітрило рве і вигинає рею,
І свист січе по кораблю, як бич.
Всі вниз ідуть шукати притулку й тиші.
В цей час стають на вахту найсміліші.

Старий моряк, що вахту стереже,
Кричить крізь вітер: – Вас прив'яжем, пане!..
Вий, Чорне море, рідне і чуже,
Ринь, Чорне море, знане і незнане!
Твоїх вітрів несамопитий крик,
Як лемент битви, чує мандрівник,
І він побачить точно й заясніло,
Проглянувши ідучу тьму до дна,
Як робить буря з клаптя полотна
Прагнуще льоту й далечі вітрило.

VI. СИМФОНІЯ

В сповитій млою оркестровій ямі
Почувся шелест. Вистрибнувши з мли
І збігши ввись по хроматичній гамі,
Протріпотів і втих кларнет.

Прийшли,
Розмотуючи мокрі шарфи з шиї,
Перукарі, музики, лицедії,
Крикливий люд лаштунків і куліс,

Строката суміш геніїв, гувльвіс,
Ентузіастів, пияків, гордливців,
Одеський збрід натхненних нещасливців,
Смутне поріддя музики й біди,
Зі всіх кінців позбиране сюди.

Чого і ти навідався, Адаме,
На цей базар фіоритур і поз?
Невже тобі в цім галасливім храмі
Дасть забуття заброда-віртуоз?
Ні самота, ні шумний тлум концерту
Не розметуть твою нудьгу одверту, –
І ти мовчиш презирливо в юрбі
Панків і пань, набриджених тобі.
Ось два таких, остилих до нестями.
Похмуряться, поглянувши в програми:
– Чи щось цікаве?

– Ах, пусте, повір, –

Оркестр театру виконає твір
Якогось Куликовського Миколи...¹
– Симфонія? Ти чув її?

– Ніколи,

Проте чомусь цим твором диригент
Сьогоднішній почне дивертисмент...

Уже мигочуть жовто над пюпітром
Товсті свічки, розгойдувані вітром,
І аж під стелю, до лунких склепінь,
Зметнулась гостра диригентська тинь.
Здавалося, – від протягу і тіней
Хитається напівпорожній зал.
В дощані, вапном вибілені стіни
Лящав дощем шибайголовий шквал,

¹ М. Д. Овсяніко-Куликовський (1787–1846) – український композитор, основоположник українського симфонізму, автор симфонії «На відкриття одеського театру».

І пахло глиною, і каніфоллю,
І лоєм свіч, і випаром помад...

Втекти б звідсіль, по степовім роздоллю
Йти, щоб більше не вертатъ назад,
Щоб не душитись в кислому повітрі
Віталень, класів, театральних лож,
Щоб не вслухатись у натяки хитрі
Злодійкуватих паній і вельмож
І щоб кричати, на всю міць кричати
Крізь все страшне мовчання далини
Про муку віри, про офіри й втрати, –
Кричати й ждати із Литви луни,
Хоч відгомону пісні свитезянки,
Хоч віддиху улюблених озер,
Хоч спомину, хоч тіні сподіванки,
Такої доконечної тепер.
Які простори пролягли між ними,
Яке пізнання розділило їх!
Лише словами – крилами тугими
Він подолає глушину доріг,
І мовчазні пустелі безнадії,
І розпачу роззявлену дрягву,
І тільки пісня, кинута в Литву,
Можливо, стлумить спазми ностальгії.
Йй пролетіти треба забагато
Шлагбаумів, рогаток і проваль.
Завалено, застовплено, заклято
Довжезну, серцем виміряну даль.
Повз станції, повз корчми невсипущі,
Повз сотні й сотні верстових стовпів,
Крізь люті хащі, багнища і пущі,
Під свист хурдель і стогін візників
Він мчав свій біль, свою печаль і гнів
І от домчав, де суходіл урвався,
Шубовснувши в зелено-чорний вир,

Де в непрозорих водах відбивався
Загрозливий, чужий узор сузір.

Узор сузір... І раптом все змінилось,
Запахло м'ятою, війнуло чебрецем
І крильцями мелодій заіскрилось
Над озера замисленим лицем.
Воно було тонке, ласкаве й чисте,
Обличчя добрих, милосердих вод...
Чи ти мене у даль ведеш, флейтисте,
Чи то співає далеч і народ?
Яка дівочість в срібнім злеті флейти!
Як по-жіночи тіло скрипки снить!
Симфонія, мов теплий сад, шумить, –
Не вирвешся з її рясних алей ти!
Іди по них в любов і сни людей,
І пізнавай їх візерунки прості,
І заблукай по присмерку алей
Ще глибше в ніч розспіваної млості;
В ній полохливість, і зухвалість в ній,
І світлість звуків, мов роса на зелі,
І синя тінь, мов тон віолончелі,
І в ній – ти сам, твій поклик, подих твій.
Ти – в трелях струнних, ти – в розкатах
трубних,
Ти – в радісному, вільному злитті
З піснями тих, могутніх, життєлюбних,
Закоханих, ворожих самоті, –
З піснями тих, нескорених, нужденних,
Позначуваних опіками тавр,
Співців бездомних, бардів безіменних.
Це їх дари...
Пронісся лязк литавр.

Рокочучи, відплинув гомін міді,
І чорна трость ебенова співа,

І віру в люд, – простішу за оту,
Якої ждеш, і прагнеш, і шукаєш,
Але її прекрасну простоту,
Як поміч в скруті, з вдячністю приймаєш.

Ледь-ледь хмільний від музики й думок,
Ти вибігаєш з крісел, ти виходиш
В негожу ніч, і обмокрила одіж
Тебе проймає дрожем до кісток.
Навальний вітер рве полу накидки, –
Ні затишку, ні проблиску ніде.
Хтось кличе? Так. Ти знаєш, – хто і звідки
На тебе кличе і на тебе жде...
Встають сонети, як провидці й свідки.
Зведись, поете! Владне слово йде!

VII. ДУМИ В ДЕНЬ ВІД'ЇЗДУ

1825, 29 жовтня, Одеса

Skąd mi tu żal niewczesny?..

A. Mickiewicz

Звідки виник жаль оцей невчасний?
Звідки виповз марний смуток цей?
Марить в ранку сутіні неясній
Тишею огорнутий ліцей.

Хміль безсоння. Мла тонка світанку,
Дальніх мандрів неспокійний час.
Дзвоником бляшаним біля ганку
Дзенькає поштовий тарантас.

Все готово. Винесено речі,
Кілька книг, рукописів сувій.
В непривітній хатній порожнечі
Шелестить, як миша, смуток твій.

Шелестить, як миша чи як мжичка,
Як забутий зжовклий папірець,
Спогадів безмовна перекличка,
Сумнівів непевний рішенець.

Так льодок встеляє зшерхлі води,
Так бринить над глибом дум печаль.
Подувам відваги і свободи
Дихає, насовуючись, даль.

В ній – усе. Вона веде до слави,
До пізнання таїни людей,
До прозрінь грізних і величавих,
Тільки до вітчизни не веде.

Тільки до вітчизни і до щастя
Не веде мандрівника вона.
Наче вітер в корабельних снастях,
Свище й стогне в думах далина.

Забагато ще він недопріав,
Недовистраждав, недолюбив;
Забагато темних чорторіїв
Він в душі до дна не просвітив.

Скільки крові, сліз, чорнила, поту
Буде ще немарно й марно лить!
Та свого присудженого льоту
Відтепер не знизить ні на мить.

Ще хвилина – й вслід за тарантасом
Побреде одеський жовтий пил,
І заслониться і далю й часом
Місто, море, люди, суходіл.

Ні, не жаль за чимось чи за кимось –
Твій невчасний, недоречний жаль.

Не спиняйся, не згадуй, не затримуйсь,
Тільки вірш, глумливий вірш усталь!

Кинь його, як заклик до дуелі,
Кинь його, як свій навічний дар..
Під дверима сонної оселі
Чобітьми постукує поштар.

Ще хвилинка, ще одна остання
В звичному притулку, в самоті.
Може, хтось надійде на прощання
Побажати доброї путі.

Може, хтось, розстаючись, проронить
Хоч сльозу, хоч усміх, хоч слівце..
Анікого, тільки вітер гонить
Гуркіт хвиль і пилюгу в лице.

Ти забудеш вулиці й обличчя,
Жаль невчасний, непотрібний біль,
Та пролинуть три десятиріччя –
І почувеш знову гуркіт хвиль.

Відбіжать від берега оцього
Ці ж вали, і на Босфор підуть,
І до ложа смертного твого
Шум життя останній донесуть.

Підведешся на стражденнім ложі,
Прошепочеш, тужно тремтячи:
– Я тебе іще почути можу, –
Припливи ж і звістку прокричи,

Прокричи про не смертність слави
На Сенатській площі й в Тульчині,
На повсталих вулицях Варшави
І в степів огненній далині,

Прокричи про спільний подвиг волі,
Прокричи, прилинувши звідтіль... –
Ти, схрестивши руки похололі,
Вслухаєшся в вічний гуркіт хвиль.

Хтось притисне польський давній шеляг
До очей задивлених мерця...
Хвиля йде і вибухає в скелях.
Знов і знов. Без краю. Без кінця.

VIII. ДВІ ПОСТАТІ

Таке було чи ні – колись
В рудій розпеченій Одесі?
На задимілім піднебессі
Скипіли барви й розпливлись,
І тьма згромадилася в гори,
Метнуласть тінь, загуснув дим,
Здригнувся простір неозорий,
Аж хмара тріснула над ним
І бризнув блиск. У силі владній
Воздвиг звитяжний каменяр
Між твердю моря й твердю хмар
Стовпи проміння простопадні.
Це стало домом. Це були
Колони міднокуті входу.
Між них у сяйво небозводу
Дві людські постаті ввійшли.

На голій кручі прибережній,
Над клетотінням глибини
В одвертій бесіді бентежній
Удвох спинилися вони, –
Співці свободної стихії,
І непокірної надії,

І честі гордої людей,
Зійшлись над морем в вечір цей
І довго й жадібно вдивлялись
У буревісну далечінь.
Неначе в блискавках прозрінь
Їм дальні роки розкривались;
І бесіду вони вели, –
Їх слово здружене злилося,
І не змогли це двоголосся
Розбити бур тяжкі вали,
Бо вічність ті шляхи сполучить,
Які тодішній час розвів, –
Він вмів роз'єднувати й мучить,
І осамотнювати вмів.
Але ні розпач, ані втеча
Не звабить їх, не звалить їх,
Бо самота – не порожнеча,
Коли ця самота в усіх.
Як в коконі глухим, досягне
Громоподібне слово в ній,
І гряне, й вибухне, і здвигне
Правічні поклади надій,
І стане світлом. Все це буде,
Все це надійде і скричить,
Протне шари мовчання й зблуди,
Розтрощить лживих дзвонів мідь
І світлом стане, сяйвом стане
На всі краї, на всі серця.
Єднання серць – натхнення ждане.
Високе торжество творця!..

І так вони удвох ступають
По тій землі, де назавжди
Приморські кручі зберігають
Їх сум, їх шепіт, їх сліди.

Нехай крізь ці таврійські доли,
По цих жовтавих берегах
Міцкевич з Пушкіним ніколи
У парі не верстали шлях,
Але уже не розлучити
Ні їх слідів, ні їх доріг
У дім прийдешнього, розкритий
Рукою вічності для них.

Я тягнусь до тебе в ночі й дні останні,
Шепочу до тебе в синю дальню даль.
Це журба в коханні, це нудьга
в розстанні,
Це солодка тута, мовчазна печаль.
В'ються коло мене смутку ніжні тіні,
Як димок блакитний, сизий туманок.
Так снується й мерхне в неяснім
сплетінні
Вірша недзвінкого виплилий рядок.
Тихо дише спогад – він таємно дише
Тим тонким, нечутним і живим
теплом,
Що від нього ніжність розцвіта
ніжніше
І душа, як птиця, хилиться крилом.
Я тягнусь до тебе. Я пізнав однині
Дивний дар любові – тайний чар
жалю.
Заплітайте серце, смутку світлі
тіні!
Я тягнусь до тебе. Я тебе люблю.

15.VII 1957

Ніч у Чернівцях

ПОДОРОЖ ДО ЛИТВИ

О Литво, о моїх прапрадідів отчизно!
Ти і для мене теж відрадна, як здоров'я,
Хоч, сивий мандрівник, наморено й запізно
До вільнюських воріт постукати прийшов я.
В глибинах відчужань, в тривожній тайні генів
Я й нині чую шум литовських плавних рік,
І луки давніх дайн, і трепет змовклих тренів,
Як руни, вписаних у мозок мій навік,
Де пращур мій складав свої латинські оди,
Де я з коханою зачув той перший грім,
Що був великих гроз провісником грізним, –
Там став я часткою твого життя й природи,
Твого сучасного й твоєї давнини.
Старі слова Литви – для мене є вони
Пробудженням сновидь, нашіптуванням візи
І піснею співця в лляній пречистій ризи
Під дубом Вілії над золотим вогнем.
Моя кохана! Ми з тобою ще прийдем
До цих дубів і ватр, до цих чудесних дайн,
До цих живучих снів, невияснених тайн, –
І мудрий Вайделот, на подив нам і радість,
Нас перестріне там на предківській тропі
І втопить очі в нас, прозірливі й сліпі,
І, строго глянувши, питає він: «Quo vadis?»
У річ, навяну вілійським вітровієм,
Вимогливу, але не дивну й не чужу,
Я пильно вслухаюсь і тихо відкажу
Цьому жмудинові старому: «Scio viam».

Друга половина 1950-х рр.

ІТАЛІЙСЬКІ ЗУСТРІЧІ
(1961–62)

І. ЗУСТРІЧІ

Я сподівався на радість,
з нею здибавсь, бувало,
і пам'ятаю зустрічі,
іноді серцю давані
в гаморі римських вулиць,
на астурійських привалах,
в сутіні лоджій Флоренції,
в димі Мессінської гавані.
Часом була ця радість
мармуром давнім дана,
часом вона, як танцем,
в зали вривалась фрескою,
мріла злотистим відблиском
тіл і плодів Тіціана,
зводилась над затокою
баштою генуезькою.
Згадую день, коли ми
маревом срібним узріли
в млі перламутровій ранку
арки узорні Венеції,
обрис гондоли гострий,
виструнчені кампанілли,
райдужний купол Сан-Марко, –
саджений перлом вінець її.
Тільки зі срібним поруч
чорним пройнявся спомин, –
води каналів хворих,
сходи в потворній плісені,

морок зогнилих жител,
траурних женщин гомін,
очі дітей старечі,
бодем у пам'ять вписані.
Згадую площі Мілана,
жовті церковні двері,
стінку зі свіжим слідом
бомб, в древній кляштор влучених,
і на стіні, як вихор, –
запит предсмертний вечері,
мучених совістей сумніви,
трепети рук розлючених.
Тьмяне й гірке мистецтво
дивного майстра з Вінчі,
чудом якимось не знищене
бомбою й канонадою, –
нас воно й досі питає,
дивиться нам у вічі,
більш непокоїть тайною,
ніж пізнаванням радує.

О невоситима радосте
відіння й пізнавання!
Ти, як енергія, криєшся
в барвах і мармурах викутих,
в стрімко споруджених стінах,
в сміло піднесених банях,
щоб наливати силою,
гордості вчити й кликати!
Де ще так щедро стало
творче людське зусилля
формами і рельєфами,
статуями і полотнами?
Тепла земля Італії,
змучена, як породілля,
людям вручає радість,
зрощену в лоні щедротному.

Я простягаю руки.
Я розтуляю очі.
Я, мов неситий скнара,
жадно вбираю, всотую
все, що тут грає радістю,
світиться і мигоче
бронзою, сріблом, різьбленням,
барвою й позолотою.
Шана священним мармурам,
зжовклим в музейних нішах,
фресок величним постатям,
втиснутим в темні закути,
але одна святиня
є отут найсвятіша –
серце людини, здатне
вірить, боротись, плакати.
В ньому скипає сила,
гніву снага нездоланна,
передчуття перемоги
справжньої, славної, сталої, –
в серці ливарників Рима,
металоробів Мілана,
вчених, і виноградарів,
і моряків Італії.
Вслухайся в їхні роздуми,
руки братерські стисни,
хай увійдуть їх образи
в очі твої розплющені.
Це – твої кращі радощі,
зустрічі благовісні,
віри твоєї ствердження,
правди твоєї дужчання.

III. ПЕРЕД СТАТУЯМИ
МІКЕЛАНДЖЕЛО

1

Злобне кипіння магми, виверження породи,
Мармуру біла спека, дикого каменю рик,
Подих тяжкий вулкана, плоті могутні роди, –
Майстер стальним зубилом брилу тупу розсік.

Так в передвічнім вирі атоми, форми й задуми
Вихрились, вибухали, прагнули мір і тіл,
Пінилися над безоднями, билися перед завадами,
Кидались протуберанцями, глухо звергались в діл;

Так в прозріванні правди, в передчуванні суті
Гнув він безвольний камінь, брили безмовні м'яв, –
І, розсуваючи хаос, руки звелися розкуті
Звідти, де клуботався надр вулканічних сплав.

Випроставсь торс титана, рев свій з мовчання вирвав,
Вигнув м'язисту спину, владно ступив у шир, –
Майстер руками жадно з чорного чрева прірви
Вийняв цей згусток волі, цей непокірний твір.

І закричав крізь вічність з мармурної тіснини
Крик, як життя, зухвалий, крик родовий людини,
Клич дерзновенний духу, творчих страждань виття, –
Те, чим буття різниться від німоти небуття,

Те, що світи здвигає, атомні ядра дробить,
Кріпне в жазі досліджень, винаходів і відкрить,
Переступає межі, бореться, б'ється, робить,
Падає й пнеться знову, мовкне і знов кричить...

2

На мармурових брилах вирубував він обрис
Титанів, що рвонулись до вилому із тьми,
Розбуджених, прагнутих, розгніваних, недобрих,
Збунтованих, достойних назватися людьми.
З чолом, як лук, напнутим, з тавром трикутним вилиць,

З кривим, розбитим носом, з покрученим хребтом, –
Коли б не був цей муляр, робіт камінних вмілець,
Таким безмежно людським, він був би божеством,
Бо він пізнав до краю суть людського поріддя,
Найглибшу муку й щастя рукавого творця, –
Нещадну спрагу мозку, голодну хіть всевиддя,
І поклик мет далеких, і пошук без кінця.

3

PIETÀ¹

Мені тут все чуже – і цих склепінь огроми,
Їх золота, як мідний таз, пиха,
І гроз органних гомони вагомі,
І важність мес, нещадна і глуха,
І димного проміння переломи,
І ладан – запах знади і гріха,
І гіпнотичне зяяння мозаїк,
І шерехи багровотілих плит,
І метушня монаших чорних зграйок,
Мов клопітливих галок переліт.

Мені тут все чуже, розгадане і знане,
І під шатром золоченим нема

¹ Pietà – жаль, скорбота – назва згадуваної статуї Мікеланджело.

Ні тайнства, ні дару, ні омани, –
Лише нічев'я слів, уданість тайн сама.
І раптом тут, у напівтемній ніші,
Ледь-ледь осяяне м'яким мигтінням свіч,
Велике чудо нам явилось увіч,
Як світла чаша роздуму і тиші.
Воно – немов дитя покинуте, одне
В оцих бундючних і бездушних пущах.
Воно – занурене в найглибшу мисль живущих,
В розв'язування тайн, звичайне й нескладне.
Ламке й пласке, мов гілка пальми, тіло
Лежить у неї на колінах. Син.
Все кінчено. Він витягся безсило,
І вже ніколи не зведеться він.
І мати дивиться в його пустинні очі,
В камінність уст, в покірність рук тонких.
Вона все знає, і вона не хоче
Ні обіцянь, ні умовлянь, ні втіх.
Не пишна мідь гучного пустодзвінства,
Не теплувате миро милосердь, –
Лиш подвиг, біль і гордість материнства
Попрали смерть, життям попрали смерть.
Так п'ять століть сидить над мертвим сином
Ця жінчина Італії сумна,
Але не стала й за віки вона
Ні ідолом, ні каменем, ні тліном.
І, може, вчора принесла його
Вона сюди крізь бронзокуті двері,
Та не змогла від куль карабінерів
Порятувати первістка свого.
В нерівній битві, в сутичці затятій
Залив він кров'ю плити Рима знов.
Це – кров його, кров Грамші¹ і Тольятті,
Це – комуністів італійських кров.

¹ Грамші Антоніо (1891–1937) – діяч італійського та міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Вони уміють за життя вмирати,
І їм відомо, що таке мета,
І їхніх мертвих пригортає мати –
Італія. Безсмертя. Pietà...

IV. НА ФОРУМІ РИМА

Тверда й пряма, як меч легіонера,
Розколина пробила лоб скали,
Сягнувши плит, де грізно простягли
Свої трикутні, наче стріли, пера
Нещадні імператорські орли.

Орли хриплять. Вовчиця шкiрить зуби.
Гогочуть глухо труни кам'яні.
Зелено-сірі травертинні куби
Ще грань до грані тулять у стіні.
Базальтові смолисто-чорні кола
Ще купчаться нахмурено в стовпи.
Ржаві крутизна, протоптана і гола,
Тарпейської гранітної тропи.
Жадібно смокче мармурові скріпи
Колюче листя вирізьблених зел,
І на фронтоні, де застиг орел,
Де лікторські снопи, сокири й смолоскипи,
Де обсипається карниза в'язь скупа, –
Чиясь рука, визивна і зухвала,
На цезарським камінні написала
Червоний знак – знак Молота й Серпа.

V. ФОНТАН ТРЕВІ У РИМІ

Брязкотами, плюскотами, блисками,
Сплесками дзвінких джерел з Альбан
Піниться іскристо цей майдан,
Мов наповнений шумким фраскаті дзбан,

В кулаці розгульних вулиць стисканий.
Хвиськаючи бризками, тритони,
Брезклотілі, товстолиці,
Рвучко тягнуть за припони
Буйних коней колісниці,
Крізь бескедів перекати,
Крізь каскадів перегони
Путь второвують владиці, –
Коні з круч вскач
Білим дибляться буруном.
Перед вимчалим Нептуном
В довгу мушлю дме сурмач, –
Розступайтеся, доми!
З вікон скиньтеся, віконниці!
Хлопче, дужче в мушлю дми,
Щоб сторчма ставали коні ці,
Прянувши, як здвиг, як вал,
Грянувши, як швал, як вибух.
Міцно втримуване в глибах
Вирвалось і рине поміж скал
Пузанями на кричущих рибах,
Велетнями в звивах покривал,
Скакунами, пущеними вчвал
По майданах, натовпах, садибах.
Все це вирвалось і рине в шумну падь,
Струмені, мов струни вод, розхитує,
Розплітає, переплітує
Водограїв пружну прядь,
Щоб раптово
 скам'яніть і стать,
Як стіна пихи несамовитої
Папських, кинутих в лице вікам, залять.

VII. ЛЕСЯ УКРАЇНКА В САН-РЕМО

Мойй дружині

...Скільки звуків, шемрань, шумів, тонів –
 і всі такі чужі, такі непевні й марні,
 ці шепоти лякливих животінь,
 і влесний лемент францисканських дзвонів,
 і кипарисів шурхоти цвинтарні,
 і суєтливий гомін пансіонів,
 і тупіт хвиль об узбережну рінь.
 ...Скільки запахів, задух і випаровань,
 заплетених, простелених волого,
 застояних, як цвіль, зашумлених, як сік, –
 гаїв лимонних гостродуха повинь,
 і гіркуватість вітерця нічного,
 і подих кухонь – чад, вино, часник;
 і збитий пил вапнистої дороги,
 і над усім, мов душний купол, – йод
 погорблених, солоних, теплих вод.

Щоденність півдня, щільна, як запона,
 строката, як театр, удавана, як грим.
 Під череп'яним дахом пансіона
 Ви притулилися, чудна й далека всім.
 Ви ластівкою хворою прибились
 до цих – чужих і галасливих нір,
 і самота – чи не єдина милість
 навкольних, вишитих, як плащ вельможі, гір.
 ...Скільки в горлі наломилось крику,
 скільки навалилось самоти, –
 її не збуть, не викричать довіку,
 зашморгом її не затягти!
 Марність слів, болінь і перевтомлень
 на суєтливим світу пустирі.
 Коли й кому впаде в жаждиві очі промінь

давно уже загиблої зорі?
Куди й до кого – не сліпма, не всує –
полине Ваша вистраждана вість?
Скричить і вмре. Ніхто і не почує.
Ніхто не відповість...
Невже з дніпрових круч, з озер смутних Волині
не скинеться у відповідь хоч крик,
і українських слів орлині строгі тіні
до лігурійських гір не злинуть звіддалік?
Вони летять, вони летять, ці птиці,
ці пригри дум, цих сполохів ключі!
Провісницями бурі летючи,
вони Вам креслять знак несхибних ауспіцій¹.

Вслухаючись у дальній їх політ,
Ви стоїте одна над шумом перепуття,
на тім шпилі видючого могуття,
звідкіль промінням слів пронизується світ,
де Ви вчуваєте всю розмаїту єдність
доріг і прбсторів, походів і подій,
і в самоті своїй – свою живу причетність
до всіх людських змагань, до всіх земних надій.
Хай ломиться під нападом недуги
сухотне тіло, зморене й німе,
та дух наснаги, віри і потуги
слова, отут проказані, пройме...

І в мить, коли перед вікном вагона
розсовується синіх барв заслona
і профілем готичним проплива
маленьке місто на гірським узбоччі, –
ми пригадаємо, кохана, ці слова
прийдешнього осяяння пророчі,

¹ Ауспіції – пророчі знаки, які римські жерці
вчитували з польоту птахів.

і ми удвох уважні наші очі
схвильовано і вдячно зведемо
на невисокі гори Сан-Ремо,
на арки піній, на сади лимонні,
на сріберні оливкові гаї,
на стиснуті кільцем старезних стін будинки,
де в самоті, в паланні і безсонні
народжувався віщий вірш її –
вірш українки.

VIII. ІРИС ФЛОРЕНЦІЇ

Флоренціє, ти – ірис ніжний.

О. Блок

Над мелодійним плином Арно,
Вслухаючись в його каденції,
Ходив і марив я не марно
Про тебе, ірисе Флоренції!

Небес топазних тло прозоре.
Медвяний тон смеркання раннього.
Палання куполу дель Фьйоре,
Крута, окута блестю грань його.

Став простір огнищем в лазурі,
Став час хитаннями й світіннями.
Століття простелились тіннями
Від тихих невисоких мурів.

І я читаю, я розгадую
Ці тіні, скриті в кожній ніші
Під безконечною аркадою
Прекрасної, як небо, тиші.

Це – сад замисленості вічної,
Де, в праці викоханий, виріс

Безсмертний золотистий ірис,
Мов квітка сили титанічної.

Вона тривкіша від металу
І дужча за фортечні камені,
У прах повалені помалу,
Потоптані, крихкі, проламані.

Ось там вони у тьмі й марноті
Стоять пустими бастионами,
Хоча їх теж Буонарроті
Складав зусиллями безсонними.

Поза життям, без барв і цвіту
Чорніе обрис веж нахмурених,
Катівень, ладаном обкурених,
Осель гордині і граніту.

Фортеці тліють, башти корчаться,
Бійниці сліпнуть. Тільки те,
Що є трудом, теплом і творчістю,
В саду вселюдському цвіте.

ІХ. ЗЕМЛЯ ТРУДА

(З поеми П.Пазоліні)

Ось починається Земля Труда,
Хатини вбогі, і горді гожі,
І буйволів повільна череда,

І вкриті зелом паколи горожі.
По цих вузьких клаптиках землі
Тече струмок в своїм багнистім ложі, –

Його обстали берестки малі,
Крізь віття видно чорноту канави.
А поїзд мерзне в холоді й імлі, –

Вгорнула осінь дерев'яні лави,
Лахміття, змокле й виваляне в глей.
Якщо зокола – рай, то тут – прояви

Вмирання, муки й розпачу людей,
Що мук своїх самі не відчують,
Куняючи над паками речей.

Похнюплено вони сидять, зітхають,
Витягують за кусенем роти
І чорний хліб, не жуючи, ковтають,

Схиляючись чи лізучи в кути,
Як пес, що прагне з остраху, з розпуки
Свою здобуту їжу зберегти.

Якщо уважно глянеш їм на руки,
В їх лица й очі пильно зазирнеш, –
Побачиш душі, стиснуті від муки.

Ти і за тим мандрівником простеж,
Що он сидить, не їсть, не суесловить, –
Вдивися в нього – ти почувеш теж

Розмову серця, що тобі промовить:
Ні, ми свого не зганьбимо життя,
Ні, ми не винні в горі, що нас ловить.

Он тихо заколисує дитя
Десь з Фонді чи з Аверса¹ молодиця,
Загортуючи сина в сповиття.

¹ Фонді, Аверс – селища, розташовані поблизу Рима.

Коли оця дитина світлолиця
Прокинеться, – слова нові, як світ,
Вона прокаже. Мати-жалібниця

Відкаже словом древнім, наче світ.
Це буде так. Обов'язково буде.
А зараз в неї й не здригнеться вид.

Сидить вона, вкриває рам'ям груди,
Вдивляється у пустоту сумну,
Мов чує голос, що говорить всюди
Про злидні, наче про її вину.

Х. СІЦІЛІАНА

2. НА СТУПЕНЯХ ХРАМУ

Неначе в дім батьків,
Надійний, звичний, добрістю зогрітий,
На ці віками витерті ступені,
На ці вітрами викришені плити
Я без покори й остраху ступив.
Мов трунок, зварений із запаху кремення,
І духу в'ялих трав, і пахоців медвяного
проміння, –

Устояне солодке безгоміння
Наповнювало до країв
Щербату чашу межигір'я.
І тільки шурхотом шершавим шелестів
Колючий гай олив,
Старий, безплідний, сивий, як повір'я.

І це було не чудо, і не сон,
І не титанів моторошна з'ява, –
Спокійний, мов чоло мислителя, фронтон
І плоть колон, обвітрена й жовтава.

Прадавній храм на схилі гірних лон,
На гребені пустельних крутоярів
Поставлений для роздумів і рад
Усіх навкольних еллінських громад,
Рибалок, сіячів, стрільців і мореходів,
Мисливців, чабанів і сироварів.
Він був такий, які й вони були, –
Таке ж засмагле і робуче тіло,
Таких же м'язів випнутих вузли
І вперта спина, вигнута зважніло,
Лиш сильні плечі розгорнулись вшир,
Розсовуючи стромовини звислі,
Розштовхуючи хмурий натовп гір,
Щоб більше простору розкрилось для дерзань,
Для крутовиду, розмаху і мислі.
Мов землероб по доброму труді,
Підносивсь храм, – він спочивав і сяяв,
Поважно ставши на горби руді,
На крутизну стрімучих плаїв.
Людська була у ньому кожна п'ядь,
Одміряна на ту величну міру,
Яка навчає прагнути й сягати,
Складати закони, мури і пісні,
Ладнати плуг, вітрило, меч і ліру.
І древній дім немов говорить: – Вір
У людський труд, засновника всіх мір,
Творця краси в її появі кожній, –
Звеличуй лиш його і лиш його обожнюй! –
Таким звідсіль я в згадці понесу
Цей добросердий храм на сіцилійських схилах,
Його колон і плит позолотілих
Спокійну міру, трудову красу,
Його нависле небо, замість стелі
Накинута на дужі капітелі
Шатром із душних сірих запинал,
І весь його ковчег, причалений до скелі,
Де вічність також стала на причал.

3. СВЯТКОВА НІЧ

Блиск і свист протнули смерк,
Жар сузір померк,
І з небес на все узгір'я
Розпустив розкішне пір'я
Різнобарвний фейерверк, –
Б'ють зелені блискавиці,
Прищуть зливи сизих стріл,
Пишні пурпурові птиці
Плещуть сполохами крил,
І сідають іскри, наче
Ос оранжеві рої,
На долини дно гаряче,
На гори крихкі краї.
Розгойдались кручі сині, –
Звідти, з круч,
В бризках, в брязках, в срібній піні
Рине ключ, –
Буйно й рясно ллється він,
Струм за струмом навздогін,
Струму струм навпереріз,
До розбурханих долин
Просто вниз,
Де, з-під ніг убік рвучись,
Збуджені гігантські тіні
Шастають по всій долині,
Плинуть вимахом увись
І спадають тої ж миті,
Вибухом новим прибиті,
Світлом звержені на діл, –
Аж хитаються простори,
Вигинають спину гори
І спалахують навкіл
Грані білих кампанілл.

Іскри сиплються, мов листя,
На блискучі плеса площ.
Все шумливе передмістя
Обсипає сяйний дощ.
Гостроверха арка свята –
Фейерверка круговерть.
Дзвонить мідь литавр завзята,
Скло бокалів, повних вщерть.
Добрі друзі ллють в бокали
Роззолочене вино.
Добрі друзі заспівали
Про червоне знамено.
Приспівом «Бандьєра росса»
Загримів шахтарський бас,
І рибачка чорнокоса
Підтягнула альгом враз.
Ставши в круг співочий ширше,
Рудокопи й батраки
Знані з літ дитячих вірші
Повторяють залюбки.
Славна пісня, славне слово,
Славний сіцилійський люд, –
Він в цю ніч живе святково,
Взавтра – труд. Позавтра – труд.
Дні за днями. Дні за днями –
Труд, надія і борня.
Кліті шахт. Сірчані ями.
Кайла вперта стукотня.
Чи запекла лютість праці,
Спрага, спека, трясці дрож
В пишній рясноті плантацій
Самовпевнених вельмож.
Що ж!
Прав їх не тривож!
Зваж, хились, працєю, мовчи.

Щоб не мать на острогоу
Кулю мафії з-за рогу
Чи бандитський ніж вночі.
Ніч за нічю. День за днем.
Так, цей острів – не Едем,
Але долі не клени:
Виживем і проживем
Ми, а не вони!
Ось чому лунає сміх
Наш, не їх.
Ось чому лунає сміх
На гульливих площах цих,
Втішна пісня, жарт веселий,
Галас вбогих тратторій.
Трепетання тарантели
Під базарної капели
Безтурботний різнобій.
Тільки тут сміються всмак,
Тільки тут танцюють так,
Аж струна, туга й вогниста,
Хвацькі пальці гітариста,
Наче присок, опече,
І на людні площі міста
Танець вимчить гаряче.
Ні нужда, ні безробіття,
Ні сезонна праця люта,
Ні рибальських хиж лахміття,
Ні ядучих шахт отруга,
Ні бездонних багнищ згуба,
Ні безмовна пуста сіл
Не згасили мрій і сил
У народу-життєлюба.
Чуєш добрих друзів клич?
Бачиш усміхи облич,
Верениць танечних вроду
В сяянні бенгальських свіч?

Тож ставай до хороводу
І за піснею народу
Далі йди в святкову ніч
Щастю власному навстріч!

ХІ. В САРДІНІЇ

1

Де чад жари, де ржаві леза трав,
Де сизий шлак, і послід, і лахміття,
Де голод підійшов і став
Над прірвою беззвуччя й безробіття,
Де вітер на пустім дворі
Жене, як змійку, пил зруділий,
Де, вдивлені в пекучі небосхили,
Сидять сивоголові шахтарі,
Де змовкли діти й не кричать жінки,
Де не пахнуть димком гірковим печі
І де вслухаються привично старики
В приглушене скавчання голоднечі, –
Я був отам. Я бачив це. Я тис
Їх чорні руки. Я болів їх болем,
І над бездольним, безробітним долом
Шахтарське дитинча я на руках підніс, –
Його маленьке, худорляве тільце,
Довірливе й ласкаве, наче квітка,
Його тоненькі, неспокійні руки,
Простягнуті, мов промінці тремтливі,
Його голівку, заважку для нього,
Де очі, наче золотисті бджоли,
Іскринками спалахують і грають, –
Немов свого жаданого онука,
Тримав я це сардінське немовля,
І я тоді відчув,

що ця земля,

Цей бідний людя,

юрба ця чорнорука –

Вони в мені, вони в моїй душі,
В моїм пориві і в моїм сумлінні.
Я маю право їм сказати: товариші,
Товариші моїх думок і мрій,
Мойого болю, захвату мойого,
Всього, що у свідомості моїй,
Як честь і правда, височіє строго,
Всього, що виніс з глибини життя,
Мов найдорожчий набуток єдиний...
В упевнених руках підношу я дитя,
Прозору бруньку, паросток людини;
В упевнених руках підношу я дитя
Над цим печальним жовтим крутояром,
Безжалісно розкрояним ударом
Тяжких бичів ракетного виття.
Хіба лише в своїх руках підношу
До світла й пісні,
ласки й майбуття
Це ніжне тільце,
цю найбільшу ношу,—
Тремтливе, тепле, всміхнене дитя?
Хіба лише суворі й дужі руки
Сардинських безробітних шахтарів
Його тримають тут, над пустирем розпуки,
Де ржа повзе на шахт забиті люки,
Де кактуси – єдина зелень нив,
І де у небі, голому й пустому,
Миттєвий свист ракетодрому?
Ні, їх – мільйони, добрих сильних рук.
В яких, немов дитя кохане світу,
Лежить надія...

Чуеш злобний звук,
Що прокотився раптом по zenіту?
Не затремтіла ні одна рука,
Не повернулось ні одне обличчя.
Така вона, Сардинія, така.
Відацька. Горда. Сміла. Робітничка.

З САЛЬВАТОРЕ
КВАЗІМОДО

НА ГІЛЛІ ПЛАКУЧИХ ВЕРБ

Чи ми могли співать, коли нога чужинця
Була над нашим серцем –
Поміж мерців, забутих серед площ
На вкритій кригою, твердій траві,
Під жалісливі лементи дітей,
Під чорні стогони
Тих матерів, що вийшли зустрічати
Своїх синів, розп'ятих на стовпах?
Ми на гіллі плакучих верб
Повісили і ліри наші,
І журний вітер їх розгойдував поволі.

СНІГ

Схиляється вечір, і знову ви нас покидаєте,
Укохані образи землі – дерева,
Звірі, бідаки,
Солдатськими шинелями покриті,
І матері з животами, висхлими від сліз.
Долинний сніг нас осяває,
Мов місяць. Згадаймо мертвих!
Биймо себе в груди міцно, аж до серця!
Хай прокричить у тиші хоч хто-небудь,
Похований в оцьому білім колі.

ЗАЧУВШИ ПЛЮСКІТ МОРЯ

Уже не першу ніч, почувши плюскіт моря
В пустельних і піщаних берегах,
Я чую голос, що його луну
Мені дбайлива пам'ять зберігає.
Я чую птиць, що кубляться на кручах,

Звідкіль жене їх квітень у долину.
А може, це кигиче чайка? Ти
Була зі мною в день, коли я чув цей голос,
І хочу я, щоб і тебе торкнулась
Про мене згадка – спогадів луна,
Як ці зітхання стемненого моря.

МЕНІ, МАНДРІВНИКУ...

От знову я на площу цю приходжу
І бачу прапор на твоєму ганку, –
То прапор свята, що було недавно.
– Явися знову! – я тебе благаю,
Але суворий час, що прагне тільки чуда,
Благань не чує із своїх підвалів, –
Мовчить незримо, не відповіда.

З якихось пір і я даремно кличу, –
Тебе нема, не чую слів твоїх.
Я мандрівник. Ніколи не приходить
Два рази щастя. Сяєво останнє
Струмує по сосні, що раптом нагадала
Мигтіння хвиль, зелений відблиск моря.
На півдні вдалині моя земля,
Розпечена від сліз і від боїв.
Там з дому йдуть жінки у чорних шпалях
І, ставши на порозі, тиху мову
Ведуть про мертвих.

КЛАРНЕТ ТИЧИНИ

Вклоняюсь високому слову,
сказаному поетом,
Гімну дерзань і прагнень,
пісні прозорінь і задумань.
Трелями грає промінь.
Римами рине струмінь.
Соняшна вість ранкова
вспівується кларнетом.
В огромній симфонії світу,
в гармонії багатомовній
Кларнет світлодайний Тичини
ніколи не змерхне й не згасне, –
Він чуйному людству виводить
мелодії, ніжності повні,
Над серцем вібує, як жайвір,
його трепетання прекрасне.
І скільки мені доведеться
вслухатися в гомони світу,
Вчуватиму в них ненастанно
поета провісницьке слово, –
Воно пролилось в мою душу,
земному звучанню відкрито,
Коли небувале світання
ще ледь пробриніло дзвінкове.
Коли ще гули суходоли,
здвигалися осі планети,
І вихрились в бурях дороги,
і в душах звивалися вири, –
О, як же було мені треба
співучого слова довіри,
І як мене світлом промкнули,
мій вчителю, Ваші кларнети!
Їм дано жадано звучати,
промінно й органно гриміти

Осанною денному сяйву,
 відлунням бездонної сфери,
 Як то і належить натхненним
 провидцям космічної ери,
 Пісенним супутникам людства,
 що вийшли на вічні орбіти.

1970

ПРОЛОГ ДО СПОГАДІВ

У спогадів на дні, як в зяючому кратері,
 Бушує попід, виє тишина.
 Я згадую прозорі руки матері.
 Вона живе. В мені живе вона.
 Здається, крикну, трохи мисль напружу,—
 І знайдуть спогади вагу і плоть,
 І ввійдуть владно й повноправно в душу,
 Щоб жити там, хазяйнувать, бороть.
 Здається, досить завернуть раптово,
 Піти тропою топтаною вбік, —
 І стане все на давнє місце знову,
 З-за рогу вийде пережитий вік,
 Здається, досить раптом завернути,
 Піднятися по сходах в тишину,
 Щоб знов торкнути порвану струну
 І музику замовклу знов почути.
 О пахощі гірких пом'ятих трав,
 Імла тонка й срібляста, наче грена,
 Сповитий зеленню, гнилям і млюстю став
 І зойк над ним, солодкий плач Шопена!
 Ввійти у спогади і заблудитись в них,
 В наповненій органним шумом пущі,
 У пам'яті збирати невсипущій
 Шорсткі суцвіття й павіття доріг.

Тяжка робота родива й віднови,
Відтворення напівзабутих слів, –
І враз тебе пронизже блиск раптовий
Того, чим жив, чим і мужнів і снів.
Перегримілий шторм клавіатури,
Тачанка вилетіла на щербатий брук,
Обгортка більшовицької брошури,
Що взяв, як хліб, ти з материнських рук.
Ти кожну синю жилку пальців бачиш,
Ласкавих пальців жовтої руки,
Вчуваєш їх нерівний пульс і плачеш,
Як плачуть в снах самотні старики.

1975

Олесью Гончареві

Зіниці смерті стежили за Вами
Прицілами, злобливим зором лінз,
І друзі падали, й ревли димучі ями,
І обрії, немов рвучкі кардіограми,
То зводилися сторч, то повергались вниз.
Ви йшли по згарищах, вповзали в чорні вирви,
І вимах вибухів Вам обпікав лице.
В пожеж і битв огненнокрутний вир Ви
Ступали, – і навік запам'ятали це.
Дотіль немислиме, воно ввійшло у пам'ять,
Страшне, розгніване, величне і святе, –
Саможертвовність діл, і тіл криваве рам'я,
І жар, і жах того, чим досі ще сните.
Так, серце й пам'ять стали важчі й дужчі,
Та стали і чутливіші вони,
І віру в людяність, у радіщі грядущі
Ви винесли, як святощі, з війни.

Життя й весна землі. Життя й краса людини.
Її достойність, прагнення, любов, –
Таке все різне і таке єдине
В мільйонах душ, у многозвуччі мов!
Священне море мови омиває
Затоки роздуму й любові береги.
Немає спокою. Переситу немає
Для творчої життєвої жаги.
Весна людей. Назустріч їй несить
Свої слова, дар мужності і ласки, –
Бузку розквітлу тріумфальну віть
В суворій чаші фронтової каски.

1976

ПАМ'ЯТІ ДРУГА

На могилу Юрія Смолича

I

Повільно й важко зводжуся по сходах
І все ясніше чую в тишині
Його спокійний, рівномірний подих,
Але не йде назустріч він мені.
Все, як було, –
розкритий верх машинки.
Лад на столі. В бокалі листя жмут.
Ряди книжок од стінки і до стінки,
Лише його не бачу зразу тут.
Осінній присмерк. Невиразний обрис
На сіро-синім одсвіті вікна.
Його зичливість, гіркувата добрість
І посмішка, потомлена й сумна.
Вона мене чомусь не зустрічає.
Вглядаюся. Шукаю. Чей знайду.
Знаходжу тільки тишину безкраю,
Проте я жду, упевнено я жду.
Десь ставши при полиці прямокутній
Чи примостившись на канапці, він
Мовчить, хоча він завше є присутній
Там, де його мовчанню був почин.
Я потривожу тишину затяту,
Переступлю заказану межу
І, як звичайно, входячи в кімнату,
Я «здрастуйте!» господарю скажу.

II

Ти сів схопившись. Де годинник? Північ.
Навкруг мовчання скупчене й чуже.
В сусідів скоро заспівають півні,
Але ти їх не чутимеш уже.
Яке кружіння всесвіту п'янюче!
Гойдають хвилі човен голови.
Прислухайся, – ввіходить неминуче.
Зведись. Гукни. Мовчання розірви.
Воно крізь тьму вдивляється незряче
В оцю одну з найзвичніших подій.
Дружина мовчки скрикне і заплаче.
Ти витягнешся, строгий, негнучкий.
Настане край надії, вірі, тузі.
Залишиться мовчання й тлін землі,
Й вона, кохана, і печальні друзі,
Й покинутий рукопис на столі.
Ще чекати, томлячись так нудно?
Чи в нурт впірнути, скорений судьбі?..
Тут вранці буде гомінко і людно,
Слова й вінки, принесені тобі.
Простертий на хрусткому покривалі,
Простягши руки воскові свої,
Вглядатись будеш пильно й строго в далі,
У непроглядні, мовчазні краї.
Безмежне, передвічне безгоміння.
Невже йому і в цю конечну мить,
В мить остаточного твого прозріння,
Крім небуття, більш нічого явить?

1976

Пильніше й глибше вдуматися в себе...
Ти звівся й стверд у лютій боротьбі,
З кісток і тріщин викладений склепе,
Маленький космос скривши у собі.

Там в'ються смерчі крихітних галактик,
Двигтять рої движких мікроплеяд.
Там кожен образ, світла й світу клаптик,
Вкладається у нерозривний лад.

Чи на космічні сфери справді схожі
Півкулі ці, вражаюче малі?
Чи просто плазми згущення? Чи, може,
Мініатюрна копія Землі,

Де все сплелось в доладнім переході:
Ключі артерій, темні стоки вен,
Живлючий ґрунт клітин, який на споді
Таїть росток – свій незбагнений ген?

Безкрайність барв, речей, понять і тонів,
В тільця клітин впресована, стає
Мільярдами й мільярдами нейронів,
Що в блискавках стрибків і перегонів
Могуття випробовують своє.

Спалахують. Здригаються. Іскряться.
Контакт. Контакт. Б'є блискавиця вмить.
Це їх гроза. Це їх розряд і праця.
Це їх снаги енергетична сіть.

Як струм, тече в перервчастій напрузі
Коротких, гострих імпульсів стяга.
На противенств пекучому курцшлюзі
Тріпоче мислі вольтова дуга.

Безодня мозку – як світів безодня.
Жахаючись, над глибом їх стаєш,
Бо в них така природна й надприродна,
Недосягненна таїна безмеж.

Тремка, драглиста, сіра мішанина
Заліза, сірки, фосфору, води.
Вона і є ота, що звем – людина,
В ній всі людські пориви і труди,

Тріумфи, біди, перемоги, болі,
Піднесення, тривоги, втрати всі,
Любов, і ніжність, і суворість волі,
І все життя у творчості й красі.

Хвилястий трепет корок і підкорок.
Мигтливий код вмикань і вимикань.
Ще глибше в себе, здивувавшись, глянь,
А потім що? А потім... Бідний Йорик!

1976

ПЕРШИЙ СНІГ

...І тільки твій слід на сріблястій поросі,
Відтиснутий синьою тінню слідок,
І серцю так легко від теплої ноші
Нешумних, мов падання снігу, думок, –
Вони облягають покровом хвилястим
Зашерхле, заходжене серце моє,
І чую – під тонко похрустливим настом
Раптово весінній струмок заграє,
І серце пульсує, як брунька бринлива,
В примаренім мною квітневім теплі,
І навстіж розкрилося небо, і злива
Краплинами грати іде по землі, –

Вони, мов іскристі, дзвенючі серіжки,
На біло-рожевому вітті беріз
Ледь-ледь повисять, похитаються трішки
І скотяться бренькотом струнним униз.
І стане весна... І запахнув весною
Цей перший, іще боязкий, снігопад.
Ти – поруч. Ми входимо вдвох із тобою
В напоений мжичкою музики сад.
Співзвуччя колишуться, сплівшись, як трави,
Мелодія в'ється, як світла тропа, –
По ній в білосніжні простори уяви
Повільно й вгамовано серце вступа.
Я бачу крізь тиху, мов шепіт, порошу
Наш день, нашу путь, нашу віру, наш крок.
Схиляюсь і ніжно в долонях підношу
Твій, вибраний з теплого снігу, слідок.

1977

На луг лягло благословіння снігу,
Хитливий переплин і перелив сніжин, –
І я мовчу, немов читаю книгу
Великих, тихих, лагідних таїн.
В п'янивому, сповільненому смерку
Кружіння серця. О солодка млюсть!
Пурпурні снігурі, як змахи фейерверку,
Пронизують сріблисту високость.
Я йду, й мовчу, і тепло марю снами,
Я на долонях тиші розтаю, –
Кристалик, зведений блаженними руками
Над свій приділ і над журбу свою.
Запаморочений, дрімотний, заблукаю,
І ввійду в сон, і вже не вийду з сну,
І мовчазливо добреду до краю
Крізь білу, добру, вічну тишину.

1977

ЛАМПОЧКА ВДАЛИНІ

В безлюдній далині, самотна й одинока,
Жовтіє лампочка. Її слабкий вогонь
Оточує навкольна тьма глибока,
Недобрий, хмурий шир, осіння оболонь,
А по западинах, мов чавуну уламки
Чи брухт безбарвних плит, розкиданих навкруг,
Мигнувши іноді в хитливім світлі лампки,
Сіріють контури розплющених калюж.
Скрізь настороженість. Ріка злобливо змовкла.
Заклякнув чагарник. Застигли береги.
Для кого ж світиться ця лампочка поживкла?
Хто вийде поночі на вимерлі луки?
Хто даль перебрєде, дрягви грузьке покрів'я?
Є тільки пустка тьми, загроза й самота,
Безлуння, і безмежжя, й безчасів'я.
Заціпенівши, ждуть на крик чийсь болота.
Але хто ж тут простяг живлющий струмись дроту?
Хто зміряв відстані нестоптанних безмеж?
Чи не завчасно хтось почав тяжку роботу
Для світла перший стовп вбивати в ґрунт? І все ж,
І все ж хвала тому, хто клав крізь тьму і пустку
Надію і маршрут, орбіти і дроти,
Хто зважився ввійти в пил ядерного згустку,
В космічний вічний шторм наважився ввійти,
Над виром зір звестись, незмірну далеч змірять,
Заглянути в крутіж жадібних чорних дір!
Ти вмєш прагнути, і пізнавать, і вірить?
Не втолюй прагнення, не бійсь незмірних мір!
В незнане вгвинчуй мисль, як вихори спіральні.
То світ чи темний луг? То лампка чи зоря?
Вже менший острах твій, короткий простір дальній, –
Зростає й дужчає світіння ліхтаря.

1977

СПАЛАХ СУЗІР

Осіння ніч. Раптовий зорепад,
Трасуючої зірки рикошети,
Вогнисті бризки з вихора плеяд,
Пекучий прах розбитої комети.
То знищення і виникнення вир
Над нами безконечно кружеляє.
Загрозливо стрясають небокраєм
Страшні, безшумні спалахи сузір.
Це зорепад чи це пересторога?
Велично й плавно зводиться в zenit
Зоря людей, наш неповторний світ
Життя живого й розуму живого!

1978

ТИШИНА

Зважусь у ліс по тропі неширокій
Тихо, як в білий собор, увійти,
В цей величаво простелений спокій.
Снігу, і присмерку, і самоти.
Стежка не скрикне і ліс не застогне.
Сплять нерухомі тіла кучугур.
З-поміж гілля, спалахнувши, як огник,
Вистрибне червоногрудий снігур.
Встало навколо мовчання уроче.
Годен його я відчути сповна?
Млостю солодкою запаморочень
Нишком колише мене тишина.
Споминів, жалоців, роздумів тіні
Деся поза мною проходять услід
В маренні марнім, в безмовному плині
Плавного руху повільних сновид.
Ні, із задуми і стежки своєї
Ти не звертай, тільки глибше зітхни,

Входячи на безкінечні алеї
В вічність простягнутої тишини.

1978

Чебрець, і верес, і вологий мох,
І впертий дрок, і потайний тирлич...
З тобою часто ми ходили вдвох
Під Києвом в мандрівки увсебіч.

І знов ступили на вологий схил,
Який розквітлим вересом заріс.
І звідки видно, як за виднокіл
Пливе й пливе Пуща-Водицький ліс.
Ми згадуем. Минуло тридцять літ,
Як вперше ми навідались сюди,
Де розстеляє вересовий цвіт
Пругкий покров своїх суцвіть блідих.
Ти нахилилась обережно. Ти
Збираєш їх, хрусткі квітки оті,
Щоб, як ліловий вогник, їх нести
Крізь довгі роки, спогади й путі.
Леліє він, він мріє, він не згас,
Цвітіння тихий світ, невитоптаний слід
Перейдених стежок і пережитих літ,
Що пам'яттю тепер освячений для нас.

1978

...Хай спечені уста я ще раз притулю
До живодайного, як молодість, напою,
Настою споминів, і радості, й жалю,
Яким я жадібно зболілу душу гою.
Солодкий біль – цей слід безповоротних літ,
Надій і марень небучний здобуток,
Подій і днів тривожний переліт
І першої любові тайний смуток.
О згадка про мій світ юнацьких таємниць, –
Як лагідно вона звелась і запахла
Духмяним повівом любові, літа, тіла
І гіркуватим запахом суніць,
Оцих розсипаних між теплих трав коралів!
Я ними дихаю. Я нахиляюсь ниць,
Щоб, сповнений спокійної печалі,
Збирати їх. І дбало, до дрібниць,
На все життя, а може, навіть далі
Я пам'ятатиму, негаслий світе мій,
Твоє тепло, і пахощі, і тайни.
Світись, мій світе, променись, теплий
І в час прощання, в час такий звичайний.

1979

Пройшли ми всілякі дороги удвох –
Чого не бувало в житті?
І тропи шукань, і обніжки тривоги,
І світлі, й суворі путі.
По битих шляхах, по вузьких манівцях
Ішли – не завжди навпростець,
Але те усе, що зібрали в серцях, –
Це сутне багатство сердець.
Нічого не будем втрачати звідтіля,
Нічого не кинем на злом,

Бо кожен наш розпач і кожен наш біль,
 Пригаснувши, стане теплом.
 До теплого подиху давніх страждань
 Ми руки простягнем колись,
 І ти мені радісно скажеш: поглянь,
 Як руки й дороги сплелись.
 Ні кліщі відчаю, ні вістря розлук,
 Ніхто розірвати не зміг
 І клятвенно з'єднаних наших рук,
 І пройдених нами доріг.

1979

В собі, як в келії трухлявій, замикатися,
 І уникати стріч, і слів гучних лякатися,
 І ветхі думи слідом за собою,
 Як тінь од тіні, нудно волокти?
 Невже отак брестимеш далі ти
 Дорогою своєю життєвою?
 Невже наснилося? Привиділось? Примарилось?
 Тепер минулося, змарніло і зістарилось.
 Невже безслідно згубиться? Невже
 І не збагнеш тепер, де власне, де чуже?
 Чи тільки мариться? Чи спитьсья? Чи ввижається,
 Що те пройшов, де брів, що бачив те, чим жив?
 Немов німий сліпець, що нишком наближається,
 Спинає забуття мене на схилі днів.
 Жени й клени його, голодного й настирного,
 Візьми його під спогадів бичі,
 Щоб пережитого, і вірного, й невірного,
 Не втратила душа – волай, гукай, кричи!

1979

ШЕПІТ

...До шепоту душевного свого
Прислухайся уважніш і збагни,
Що з пам'яті, з її грузької глибини
Не повергається нічого, анічого,
Крім запізнилої, мінливої луни.
Непевний відгомін давно примовклих гомонів,
Перелетілих тіней тиха тінь,
Мигтливий відблиск перетлілих променів,
Летючий попіл згаслих палахтінь.
Труське й оглухле пустирище старості.
Тікай звідтіль, щоб знов почув і ти,
Як зводяться і протинають парості
На давнім тирлі втоптані ґрунти.
Так мало треба для зростання радості –
Тепла й роси в блакитному ковші.
Напийся, і зведись, і твердо й радо стій
Перед останнім іспитом душі.
У себе вслухайся з увагою пильнішою –
Чи жоден шепіт вже в тобі не шепотить?
Тоді проймешся весь нечуваною тишею,
І стане вічністю цієї тиші мить.

1979

ШИПШИНИ БІЛИЙ ЦВІТ

Пам'яті Всеволода Іванова

І знов засяяв цвіт – куц білої шипшини,
Привезений сюди з околиць Підмосков'я,
І в тихоплинному промінні України,
Радіючи з краси, дивлюсь на нього знов я.
Дарунок друга, – він піднісся, гордовитий,
Пишаючись своїм дорогоцінним віттям
І пахнучи теплом, трояндами й політтям,
Сузір'ями квіток, мов небо, рясно вкритий.

Крут нього бренькіт бджіл лунає, мов кімвал,
І він увесь звучить неголосним хоралом,
Врочистий, як собор. Перед його порталом
Стою замислено, згадавши про портал,
Побачений отам, над синім плесом Нерлі, –
Колись із другом вдвох я милувався ним...
І тіні спогадів, схвильовані, невмерлі,
Мене овіюють сумним крилом своїм.

Ні, не забуду я те диво неповторне,
Ті миротворні дні, луги узорні ті,
Той білостінний храм, те сяєво соборне,
Що зводилось в своїй прекрасній простоті.
Воно було, мов цвіт, мов білий цвіт шипшини.
Пречиста світлість стін. Священний їх віссон.
Стрімкий порив душі сміливої людини
До висоти небес, до їх бездонних лон.
Мій друг – він добре знав жадобу цих поривів,
І біль гірких невдач, і тріумфальний зліт.
Він знав це, й могутнів, і бушував, і сівів
В турботах і трудах несупокійних літ.

То був північний храм, непришний, прохолодний,
Додержаний в простім і точнім ритмі ліній.
Він у достойності, природно благородній,
Світився і яснів на тканці неба синій.
Він сріберно лелів, як блиск на змерхлім перлі,
На давнім перлі цих прозороводих рік.
Ми вдвох прийшли сюди, до нього, звіддалік
І так побачили славетний храм на Нерлі.
Ми скорені були видовищем величним,
Що виникло на честь і на хвалу вікам,
І шанобливо ми вступили в древній храм,
По вінця сповнений мовчанням екстатичним.

Мій друг ввійшов, і змовк, і вразився, й втопив
Свій зір допитливий в закріплені навіки
На аркатурі стін чудні і строгі лики
Суворих воїнів і таємничих дів.
В тимпани втиснуті, сплітались мовчазливо
Масивні контури у камінь вкутих міфів,
Крилата гра орлів, борня кощавих грифів,
М'язистих паростей тяжкі й тужаві звиви.
В могутті образів і гордості високий
Навшир розкрився нам слов'янський світлий світ,
І супокоем став колючий наш неспокій,
І сявав білий храм. Шипшини білий цвіт.

1979

ОДУЖАННЯ

Хрумтливе золото вечірнього морозу
Лягло на вписані в зимове небо віти.
На серці – дзвінко й трохи сумовито,
Як після синього, прозорого наркозу.

Одужання просвітлені симптоми,
Спокійні ритми прагнень і замислень,
Питво від нападів виснажливої втоми, –
Настояний на мерзлій глищі кисень.

Такі вони співучі і цілющі,
Оці алеї вітровію й стужі,
Старі, корчаті монастирські пущі,
Де піст і пісня лікували душі.

Та й зараз ви, пісні мого народу,
Як сяйво й кисень, гоїте недуги,
Зливаючи людину і природу
В гармонію духовної потуги.

І я, йдучи, вас жадібно пригадую,
І знаю, – ні, не похитнусь я, вистою,
Наснажуваний вашою відрадою,
Красою вашою, безсмертною і чистою.

1980

ЗА КРОКОМ КРОК

За кроком крок назад по життєвій путі
Бреду в минулу даль. А що там вдалині?
Я бачу мури міст і грані гір круті,
Провалля й пагорби, світанки і вогні, –
І все пригадане видніє чи вві сні,
Чи в тихім роздумі, чи в марній маячні,
Все заподіяне й примарене мені.
І юрби спогадів, блідих сиріт подій,
За мною сунуться, шепочучи про те,
Що стало й станеться ще на путі моїй,
Жорстоке й лагідне, значуще і пусте.
Беззвучні стогони при згадуванні втрат,
Безплідне порпання у попелі надій, –
Воно пече й кричить у пам'яті чіпкій,
Коли вертаюсь в даль я по життю назад.
По життєвій путі отак в минуле йду.
Крізь мене ринуть дні, як відсвіт блискавиць.
Тоді я бачу даль, буремних літ гряди,
І рух рішучих юрб, і сотні тисяч лиць,
І кожну рису їх, схвильовану й живу,
Мов наяву, отак, як бачив наяву
І вираз їх очей, і їх ходу тверду,
Як чув їх дум і слів тривожно строгий лад.
Це все пригадую, коли назад бреду,
По життєвій путі з трудом бреду назад.
Я мусив би тепер упасти вже без сил,
Втопитися лицем в розтоптуваний пил
І задихатися від надміру зусиль,

І тамувать в собі глухої втоми біль,
Але не падаю, хоч спотикаюсь я,
І струмів внутрішніх невидна течія
Мене підхоплює, і тягне, і несе
Крізь пережите все і крізь віджите все,
Крізь далеч дум і діл, крізь радощі й жалі,
Крізь літ красу і жах, крізь навісні вітри,
Крізь дим, і чад, і жар на спаленій землі.
Крізь вибухів вали, повергнуті згори.
О юрби спогадів, приходьте, не мовчіть!
О очі спогадів, світіть, як блискіт свіч. –
Нехай освітлюють мені бодай на мить
Тумани перепуть і морок межиріч.
О свічі на путях десятиліть,
О рідні риси дорогих облич, –
Світіть мені, не мовкніть, говоріть!
Я вас почую навіть в глухоті,
І в шумі клопотів, і в галасі завад,
Коли бреду по життєвій путі,
По далечі минулих літ назад.
Не заблуджусь, не побоюсь судьби,
Не похилюсь, не повалюся ниць...
О незабутні риси рідних лиць,
О лик надії – строгий лик доби!

1982

НІЧНІ КОНЦЕРТИ
(1977)

I. КРИНИЦЯ ЛЕОНТОВИЧА

...І він серед степу спинився,
вслухаючись в гони і гони,
У луни і луни епохи, в сполохані людські серця.
Вони напливають –
ці шуми, і думи, і гомони, й тони.
Немає для серця і пісні ані тишини, ні кінця.
Гармонія степу хвиляста, колосся співучі поклони,
Хорали могутнього неба, бриньлива гра вітерця.
Хіба їм вмістити у звучні, усталені здавна канони?
Хіба для них стачить
твого маленького серця митця?

Вгамуйся, шукачу пісень сіроокий,
І вслухайся в себе, в свій світлий неспокій,
І шепіт ества тобі скаже, куди
Рушати, щоб рідних джерел таємниці
Пізнати.
Он поруч, в отой переярок зійди, –
Там моряться цямрин дубових ряди.
Одгорни куту і руту,
Запашну розсунь траву
І криницю призабуту,
Ясноводу і живу,
Кимось добрим міцно вкуту
В землю вогку степову,
Там, хвилюючись, знайди.
Сивими, як пил, устами
Ти до неї припади

І щасливо, до нестями
Напийся музики криничної води.

Краплинка музики. І оживуть вуста.
Росинка музики. Бездонна глибина.
Сльозинка музики. Як плач землі, свята.
Криниця музики. Не вичерпать до дна
Її ні генію, ні вітру, ні літам,
І мандрівник жадливо вип'є там
Води, настояної вічністю й життям,
І догори в долонях піднесе
Почерпнуте звідтіль своє найкраще все,
Що в нього вглибилось, власкавилось, врослося,
Як стокоріння або стоголосся.

Струміння музики. Воно піде потоком,
Його не зміряти ані числом, ні строком,
Воно припливами росин, сльозин, краплин
Свій безупинний розливає плин,
Затоплює затоптані лути,
Розламає зчерствілі береги,
Перемяне вилежане ложе
І все-таки, хоч сповнене снаги,
Ніколи напоїть і втамувать не може
Жадоби духу, людської жаги,
За дужість всіх сягань, всіх благ здобутих дужчої,
Ненатлої, упертої, прагнущої
Ще більших злив, ще глибших дум і вод.

І от,
І от, братове, води ті глибокі,
Що в них, як мовить предківська щедрівка,
Краплинка кожна, кожна хвилька й цівка
Таїть в собі пісенність роки й роки,—
Пісенність і веселу, й сумовиту.

Ой, так було із початку світу, –
Немов павутинки, пісні перевито,
З вітрами, з квітами сплетено дзвінко.
Лети ж над степами! Співай над серцями,
Милуй нас, втішай нас, ясна павутинко!
Тоді ми з тобою світ обснуємо,
Світ обснуємо і наситимо,
І наситимо, і наповнимо!

Рушай же, посівальнику краси,
І в світ дарунком щедрим понеси,
Розсіявши, мов добрі зерна з жмені,
І радощів, і смутків голоси,
І гроз густі басы, і гімни піль зелені,
Й пасажі плавних рік, і срібну трель роси.
Нехай у величавій кантилені
Звучать земля, і люди, і часи.

Зведись, мандрівче! Глянь! Яка навкруг краса!
Який живлющий ключ б'є з надр багатих сховища!
І, мов орел, злітає в небеса
Жест регентської длані Леонтовича.
З глибинних дум своїх, з криниці переярку
Він викликає духів. Він чаклун.
З пісень і гомонів, із променів і лун
Над світом ставить світлозвучну арку,
Прозорчасту, розцвічену, тугу
Веселки семибарвної дугу.
Її стовпи, на обрії зіперті,
Небес вологих сяйне опертя.
Світ одмежовують от темряви і смерті
І знаменують вхід у музику й буття.
Під благовістям райдуги цієї
Стоїть він, сіроокий чоловік.
Яка йому хвала? Які його трофеї?
Пісні й життя. Пісні й життя навік.

II. НІЧ НА ІВАНА КУПАЛА

Прослухавши симфонію

Л. Грабовського

...Настала ніч жаська і химородна.
Купальська ніч. Знамення і дива.
Кружляючи зіницями, голодна,
На трухлім дубі ухає сова.
Гризня і виск собачого весілля.
Жаждивий крєкїт любострасних жаб.
Ряхтять світилки між кути й бутилля, –
Підступна путь загрозливих привиба.
Сокира вабить вигостреним лезом.
Схопи! Змахни! Повалиться Івась.
Безодня й зойк. Гопак і регїт. Безум.
Здригнулись багна. Трясця почалась.
Як синій мрець, на фосфоричне пнище
Стрибне, і скрикне, й зникне Басаврюк.
Він десь у хащах ще ричить і рище,
Але до скарбу не простягне рук.
А ти тягнись, зашпортуйся в ожині,
Шипшину шарпай, шаленій, шуми!
Торкнись її, обкованої скрині,
Хапай, витягуй з дряговиння й тьми.
Хай глухо грюпне – відгуки зловісні,
Як змії, розповзуться увсебіч,
І тільки зірка, тільки відблиск пісні
Продзюркотить крізь лихомовну ніч.
Фантомним сяйвом папороті листя
Займеться, й квітка страшно спалахне.
Це пристрасті чи присуду провістя?
Вдивись у нього й не питай мене.
Не відповім. Хилюсь. Мовчу. Вслухаюсь
У лемент флейт і тріпотіння струн,
І з себе чар зігнати намагаюсь,
Та чар владує мною, мов чаклун.

Хай розсвіте. Хай світанкове *lento*
 Почую я й зрадію, бо збагну
 Прадавньої замшілої легенди
 Таку наївну й мудру таїну.

III. БРАЗИЛІАНА ВІЛА ЛОБОСА¹

Як мрево південне, як далеч бездонна,
 Нараз розгорнулась мелодій запона,
 І з перших же тактів і тонів прелюду
 Розкрились, покірні творимому чуду,
 Печалі і сні чужедального люду,
 Його сподівання, легенди, химери, –
 І легко піднісся,

мов чад з-над пригашених вогнищ
 тапери²,

Розколиханий, як деревцё,
 хисткий, як димок срібноперий,
 Тужний звук, марний клич,
 довга скарга посохлих саван.
 Хто ж він, цей зайшлий горлай,
 цей зайда з незнаної ери,
 Будитель савани, мовчання безмежного пан?
 Чи почують його волоцюги цих місць – піонери –
 Або запхнуті тишею вуха наляканих поселян?
 Чи відповідь буде?

Нема і відтуння. Обман.

Один він – самітний під небом пустельним,
 пекельним, смертельним,
 Один – як обчухрана сонцем агава
 на пагорбі скельнім,

¹ Ейтор Віла Лобос (1887–1950) – великий бразильський композитор. Твори його пройняті самобутнім духом народної музики, що ввібрала в себе мотиви й індіанські, й негритянські, й латиноамериканські.

² Тапера – самітна, покинута людьми хижка в степу чи в лісі.

Один між запеклістю серця й кошмаром жари
нерухомим,
Один перед спаленим степом,
перед зловісним прбстором,
Кошавий, брунатний, обтяжений свого бездолля
огромом,
Підпертий лише надією, наче надламаним костуром.
Навкруг вражі зела, як леза,
гранчасті, розлючені, глянцеві,
Скручені, наче спазмами, згризені, наче канцером,
Кактуси, вкуті в колючі, темно-зелені панцирі,
Бредуть по горбах, як убивці, як упири,
як бандейроси¹.
О горе, повірити поруху чи подиху – ошуканцєві!
Нема ніде й тропи. Нема ніде й води.
Нема ніде й роси.
Дарма не вдивляйся в землю. Зітерлись на порох сліди.
Отямся, зведися і в пустку свій виклик, мов кулю,
всади.
Встроми її в зяяння спеки, в скажене розжарене
сяяння
І витисни з горла шершавого свій голос
для пісні розмаяння,
Лише не піддайся розпачу, не підкорися розпаду,
І не вклонися демону, і не довірся Господу.
Облудна минуща полегкість.
Марудне воання розкаяння.

Слово, протни мовчання!
Пристрасте, зринь над покурою!
Пісне, будь ніжною й доброю, розгніваною і суворою,
Встань перед зором людини не хворою фата-морганою,
В серце людини не втискуйся отруйливою ліаною,

¹ Бандейроси – учасники банд, що полюють на людей; работорговці.

Ох, до танцю бубон нам би,
Прудко вбігти на тічок,
В гарячкові ритми самби
Влити тіло, вгнати крок.
Втоптуй, хлопче-скотогонче,
Тупом п'ят червоний пил!
З пліч злітає риже пончо,
Наче кондор, змахом крил.

Та й пішли...

Лунати пішли барабани
Над селищами, над віддалинами.
Вогнем запашіли майдани,
Пахіллям і смолами паленими.
Зімкнутись усім нам гуртом би,
Щоб іскрами злинули високо ми,
Щоб танець могутній кіломбо¹
Став гнівом, став здвигом – не вискоками,
Щоб грізно крізь темні століття
Вогненні сигнали виблискували.
Пильнуй же!

Ломаччя і віття
До ватри, до жару, до приску вали!
Танцюй же кіломбо, хлопче!
Підплескуй кіломбо, дівча!
Хай землю ваш запал завзятіше топче.
Гуртом! Гуртом! Плечем до плеча!
Танцюй, гарцюй, тупцюй, вертись
Вільніш, сміліш, крутіш!
Ще далі в даль,

ще вище в вись

Аж до самих узвищ,–
З галяв, з майданів, з тирл, з узлісь

¹ Кіломбо – народний танець, зображує бій з карателями.

Скликаєш і кричиш..
І враз урвавсь крутіж.
І враз врубавсь рубіж.
І враз удар

на злам,

на зруб.

Рішуче вшестя труб.
Хо́да металу. Мідна путь.
Не шал безвольних орд.
І от в похід, і от в політ
Зове акорд, гряде акорд,
Підвівшись на весь зріст, –
І чую я, і чує світ
Гарчання хмар, циклону свист.
Налялись труби вщертъ.
Зіп'явся звук в zenіт.
Гойднувсь з акордів звитий міст,
Скричав крізь бурю тромбоніст,
Шугнув останній шквал у зал,
Нестерпних круч сягнув фінал.
Обрушився, розсипався обвал,
Кінчилось щось дальне, близьке й дороге
Останнім зітханням прощального вітру..
Врочисто і тихо заккрив диригент
Том партитури на чорних долонях пюпітру.

IV. ГОЛОС ЕДІТ ПІАФ

Себе віддала своїй пісні. Вся віддалась. До кінця.
Перелюбились любові. Переболіли болі.

Перехрипіли крики.

Склепивши, як в шалі оргазму,

тяжкі від безсоння повіки

І чорними змивши сльозами липкий макіяж з лица,

Любов'ю, піснями і смутком лишилась віднині й навіки
Вона, ця бродяча співачка, знедолена жінчина ця.
Віднині лишилась красою, хай вбогою,

хай жалюгідною,

Хай грішницею, на страждання кинутою горілиць,
З одвертістю майже безумною, безжальною

і безстидною,

Співаючи про кохання розпачливих жартівниць.
Хто вона? Сірий горобчик¹, який під дахами Парижа
Про знайдені крихти любові,

про хліба окрушки цвірінькає?

Я бачу її над юрбою – розп'ята, шалена, рижа,
Я бачу її монтаньяркою, французькою гнівною жінкою.
Я знаю: вона не стріляла у груди з залізним хрестом,
Тюремник Петена не краяв лице її влучним хлистом,
Вона не кривавила пальців, іржавий тягаючи злом,
Щоб ставити барикади на Сені за кожним мостом.
Я знаю, що до гільйотини, затята й свята,

як Франс Блок,

Вона не ішла, оголивши тоненької шиї куток,
І радіопередатчиків не клала в солдатський мішок,
Але від своєї Франції не відступила й на крок.
І то Даніель ради неї конала в тифозній жарі,
Для неї про молодість світу

писав перед смертю Пері,

Її своїм тілом прикрили розстріляні пролетарі,
І вкупі із нею вдивлялись Нотр-Даму химери старі
У місто, коли там ступали уздовж Єлісейських Полів
Не тіні мерців-гренадерів,

а рештки півмертвих полків,

Які без надії, без зброї, без друзів, без слави,

без слів,

¹ Піаф – горобчик (на франц. просторіччі).

Повірівши маршалам лживим,
 вертались до журних домів, –
 Тоді і на глум, і на виклик за ними летів її спів.
 Його ми вчуваємо й зараз, і будемо чути навік
 Це тужне жіноче ридання, визивний, озлоблений крик
 Одної з покинутих женщин, дітей, стариків і калік
 У літо падіння Парижа, в страшний сороковий рік,
 Бо жінчиною народу, дитиною злиднів Бельвілля,
 Народженою в жовтім колі вуличного ліхтаря,
 Була вона і на вершинах свого могуття й безсилля,
 Зоря поночілого міста, а може, й досвітня зоря.

Ніколи її я не бачив, але я собі навіуюю
 Цей образ,– худеньку жінку з устами як рваною
 раною.

Без пісні їй ким же бути? Розтоптанною повією?
 Без Франції ким же їй бути?
 Німою жебрачкою п'яною?
 Крізь семеро демонських кругів
 лихого паризького пекла
 Вона перейшла й підвелася, базарних фіглярів дочка,
 Розрадниця людського горя,
 сама від зрадливості стекла,
 Лунка і тремтлива, як флейта,
 як бильце гвоздики, гнучка.
 Мов бильце гвоздики, мов крильце колібрі,
 мов тільце бокалу,
 Вона заіскрилась, заграла вона й замигтіла.
 І стільки в ній пристрасті крилось,
 в ній стільки містилося шалу,
 Що болю було їй вже мало,
 що вже не ставало їй тіла.
 І ось вона знову і знову в ліхтарному жовтому колі,
 Звідтіль, з таємничості сцени,
 хитнувши куліс оксамит,

Виходить, – і падає промінь на плечі
напудрені й голі,
На різко доторкнуте гримом лице хворобливе Едіт.
Вона простягає руки, блакитними жилами скручені,
Кігтистими, гострими пальцями, наче цвяхами,
простромлені,
Над кабаретною ямою скарги свої замучені,
Ридання свої неприховані, ласки й обійми судомлені
Щедро і владно метнувши,
ніжно й нещадно простерши.
Як опівнічна віщунка,
порочна й пречиста пророчиця,
З цього нещасного роду іще не остання й не перша,
Звелася і заспівала, аж розпач у горлі клубочиться,
Аж серце роздряпане корчиться,
аж сльози зафарблені точаться,
Аж в голові морочиться... Чого шансонетці хочеться?
О, як жадібно мариться, о, як багато тиснеться
Смутку, кохання й зненависті
В грудях у вас, бідна віснице
Людяності і ласкавості!
Ви зводитеся перед юрбою найбільше зі всіх людиною,
До стовбура сяйва прикутою,
печально прекрасною жінкою,
Над залом, де гість захмелілий слізьми
захлинається й слиною,
Під'юджений саксофонами, розчулений «катеринкою».
Мілорде, здається, ви плачете?
О, не ридайте, добродію, –
Це я не вам співаю, скаржусь у горі не вам.
Бийте мені свої оплески, вийте мої мелодії..
К чорту!.. Падám, падám!..

V. НЕЗАКІНЧЕНА СИМФОНІЯ ШУБЕРТА

Я звусь Франц Шуберт. Я вам зараз поясню,
Чим марю уночі, чим невсипуще сню,
Хоча запитую себе самого сам:
Чи довіряти снам? Чи звіритись ночам?
Так, я кричу вночі. Так, я мовчу й кричу
Крізь тьму і звуки тьми, крізь тугу й німоту.
Мій крик – подібний він до зашморгу й плачу,
Яким собі горлянку обплету.
Стою над ямою розчахнутого сну,
І риюся в своїм розбурханім естві,
І міряю його незмірну глибину,
Де корені сплелись і мертві, і живі.
І розсуваються улежані шари
Забутих спогадів, зотлілих марень слід,
І розкривається на дні провалля хід
До ще темнішої, ще глибшої нори.
Вслухаючись в її підземний шурхіт, я
Кричу, й жахаюся, й не знаю, що звідтіль
На мене виповзе: чи сумнівів змія,
Чи вистрибне, немов тарантул, біль?
Заворушилося тяжке й кошлате щось, –
Розгорнутий барліг загрозливо двигтить,
Здригнулося ество і рвучко затряслось,
І розпач воружнувся, як збуджений ведмідь.
І я кричу й кричу, не знаючи того,
Що криками не віджену його,
Що він насунеться, повалить і зімне,
Роздряпавши нутро моє, мене...
І тільки зблиск вогню,
І тільки крок навстріч
Іще ледь-ледь просвіченому дню, –
І я пройду крізь тьму, крізь маячню і ніч,
І я, здмухнувши снів задушливий одвій,

Знов піснею дихну.
Немов зоря блаженна,
Немов досвітній світлий смуток мій,
Повисне в небесах мелодія пісенна.
Її не завершив? І завершать не смій,
Бо й незакінчена вона є нескінченна.

VI. ВАЛЬС СІБЕЛІУСА
В ЛЕНІНГРАДІ

Ніні

У запахи й шелести білої ночі,
У світлу, безсонну задуму алеї,
У парки старі на приморському узбоччі
Ми входимо, повні печалі своєї.

Схилися, кохана, вслухайся й печалься, –
Вслухайся і в довгі літа, і в хвилини,
Коли у припливі журливого вальсу
Ми чуем зітхання великого фінна.

Прозорість пригашеної світлотіні,
Прозорість на небі, на плесі, на серці,
Прозорість в сумирнім і журнім кружінні
Прошептаних скрипками вальсових терцій.

Турботність і суетність денна не тьмарить
Прозорої ясності передчування,
Що в нас, як прозріння, і світить, і марить,
І видною робить всю далеч кохання.

Який перламутровий відсвіт затоки,
Як води леліють сріблісті й лілові!
І ночі північні, музичні, високі
Назавше ввіходять у пам'ять любові.

VII. ТРІО № 2
БОРИСА ЛЯТОШИНСЬКОГО

*Композитор написав цей твір,
в основу якого лягла пісня
«Ой вербо, вербо»,
в Саратові в 1942.*

Дзвінка, прозора, синя, як волзький лід, зима,
Нездвижна, широчезна, аж краю їй нема.
Бездонні, довгі ночі, колючі, гострі дні,
Розколоті по гранях на брили крижані.
Суворий сорок другий. Саратовська зима.
Тривоги, думи, смутки і самота сама,
І тільки переливи мелодій і скорбот,
Перебіги нервових чорноголових нот.
Куди пливеш, мелодіє? Несеш мене куди?
Б'еш хвилями бентежними о береги біди,
Закручуєшся вирами при корені верби,
Яка схилилась, плачучи, над струменем води.
Ой вербо, твоє листячко по стріль-воді прудкій,
Немов стрілчастих човників розгойдуваний рій,
Пливе, срібliste граючи, в сумний пристанок мій.
Ой вербо, думно схилена над водами століть, –
Про що тобі мій Тетерів пісенно шепотить?
Як ти змогла крізь яросні, розгуркані fronti
Той шепіт, ніжно мовлений, до мене донести?
Яке ж можуть вкладене в твій тиховійний спів,
Що громовержне ревище він подолать зумів?
Тебе, о вербо, поєно настоєм вод живих,
Яких ніхто ні вичерпать, ні забруднить не міг.
О вербо, пісне, музико! О водо рідних рік, –
Зміцни мене в цій горесті, в цей сорок другий рік,
Щоб чув я пісню завтрашню, щоб крик і біль

затерп,

Щоб прошумів над Волгою шум тетерівських верб.

Як посланці співучої древлянської землі,
Як гордості народної сторожкі патрулі,
Ідуть в ладу потрійному троїсті голоси
У світлий світ гармонії, і доброти, й краси.

VIII. СЬОМА СИМФОНІЯ ШОСТАКОВИЧА

Багровий прах. Румовище будов,
Розчахнутих, розколотих, згорілих,
Де кров'ю стала ржа, де ржею стала кров,
Де жевріє ще жар в розкопах, як в горнилах.
По гиччю й залізяччю поміж стін,
Сахаючись, коли тріщать обабіч мури,
Ішов з юрбою я, ішов я не один,
Переступаючи баюри й кучугури.
Над нами вже не гримали громи,
Прозоро грала просинь вереснева,
Ричали тільки душі і доми
І чорнорукі корчилились дерева.
Це попелище, грище вітру й смерті, –
Воно іще не вигасло дотла,
Серця ще не загоїлись роздерті,
Біда терзала, шарпала, пекла,
Але по-іншому вже формувались мислі,
По-іншому складалися труди,
Хоч гук ще гув з-за львівської гряди
Й розпачливо волали води Вісли.

Так, ми перемогли. Ми, переможці, йшли,
Піднесені, досвідчені, рішучі,
За Німану закровлені вали
І за Карпат сповиті димом кручі.
І по скорботній київській путі
У пропітнілій формі безпогонній,

У кирзовім розтоптанім взутті
Ми вкупі йшли, – ішли і ті, й не ті,
Ввіходячи у зал білоколонний,
Щоб там віддатись думі й красоті.
Чого ми прагли? Зваги чи розваги?
Чи забуття? Чи марення? Чи сну?
Куди ми рушимо, безсонні роботяги,
Від цих руїн в музичну далину?
Так тяжко витягти нас з бушування праху,
З надмірних діл, з неvigаслого жару,
Незмовклого жалю, невижитого страху,
Жахного згару Бабиного яру,
Від свіжих,
 виритих понад Дніпром могил, –
І все ж не тільки біль,
 не тільки прах і пил,
І все ж упевненість нових нежданих сил,
І зладнаних цеглин спокійно рівний крок,
І синювата сталь приварюваних крокв,
І душ спрямованих сміливий перевал...

Такими входимо в білоколонний зал,
Хоча не знаємо, чого від залу хочем,
Тіла на крісла трудно кладемо,
Уламками шершавих слів скрегочем,
Стрясаєм з пліч натруджених ярмо.
Ми всі були і схожі, й багатоликі,
Всі – різних доль, і різних мов, і душ...
Ще не пора, схвильовані музики,
Вам вигравати, нам вчувати туш!
Нам часу ще нема й самих себе продумать
І заглядать безклопітно вперед.
Нам біль і спрага дихання ще тлумить,
Ще щирить зуби в кожнім з нас скелет,
Ще ми не знаємо, чому й навіщо входим
У зал, освітлений конвульсіями люстр,

Набитий сірим, змореним народом,
Защумлений шептанням смаглих уст.
І все змовкає вмить, і все вщухає вмент.
Застигли скрипалі, завмерли трубачі,
І небувало зблідлий диригент
Хитається, по сцені ідучи.
І пристрасть, вибухнувши рвучко в дирижері,
Крізь млявий морок, голубу півтьму
Враз розчиняє нам високі й світлі двері
В світанок, що минув десь років три тому.
Немов поміж колон, поміж його акорди
По гармонійних сходах пропілей
Ввіходить в ранок люд, прекрасний, сильний, гордий,
Насправді годний імені людей.
Зарожевіла рань. Злотисте полудення.
Лілові сутінки. Солодка втома тіл.
Лягає синь, як віть гліщині, на діл,
Розплескавши озер вечірне зеленення.
І гра тонких хмарин. І радість. І натхнення.
І заходу розкішний небосхил.
І на сумирнім мирнім видноколі
Смеркової зорі прощально-мрійна тінь
На хвилях флейт спливає в далечинь
Поволі. Поволі. Поволі.
І тільки б гойдався ласкаво й замислено глиб,
І тільки б стелилася ніжно голублена тиша,
Коли забубнів поза обрієм глухий барабанний дріб.
Бездумна гупня, що ставала зухваліша й лютіша.
Дріб. Ще раз дріб. Ще раз стук. Ще раз зик.
Він простору прагне. Він прагне поширень.
Хрипко вигаркує: «Vorwärts!»¹ Скрикує дико: «Sieg!»²,
«Erste Kolonne marschieren!»

¹ Vorwärts – вперед (нім.).

² Sieg – перемога (нім.).

«Zweite Kolonne marschieren!»,
 «Dritte Kolonne marschieren!»
 Наступ потвор. Впертість убивць. Тупіт чобіт.
 Ближчає. Дужчає. Глибшає. Тяжчає.
 Б'є в світи. Б'є в степи. Б'є в zenіт.
 Суне. Реве. Роззявляється пащею.
 Плющать удари. Плещуть пожари.
 Гуп. Грюк. Крик.
 Машин заброньованих ромби.
 Крізь небо прогвинчені бомби.
 «Sieg! Sieg! Sieg!»

Я, загнаний, стояв над жовтопінним Доном,
 Над неладом і гамом переправ,
 І горлом, стиснутим злобою і прокльоном,
 Ковтками жовчі подих свій глитав.
 На рубежі судьби чапів і мучивсь так,
 Таку нестерпну ніс в естві своєму міць,
 Що краще виповзти з гранатою під трак,
 На всохлу землю впасти горілиць,
 Щоб остаточно в небо зазирнуть,
 А потім – хруск, лахміття, каламутя.

Ні, я не впав. Я брів. Я потерпав на Волзі,
 Коли сталевий шторм гатив об Сталінград.
 Я думав, що тоді звалюсь на брук невдовзі,
 Не вчувши і того, як втне мене снаряд.
 Я смерті не шукав, та, думаю, від неї
 І не тікав, хоч з нею не розставсь,
 Хоч у піщане дно трясучої траншеї
 Влипав, розпластувавсь, втискавсь.

Приволзька, вирвами порита, оболонь.
 Тут суд і пруг життя. Нема путі назад.
 Так стій же, Сталінград!

Так бий же, Сталінград!

Батарея, вогонь! Батарея, вогонь!
Удар за ударом. Дужче і дужче.
Але ще не близько звитяжне грядуще.
Ще згинуть мільйони. Ще стогін і плач.
На штурм і на смерть ще покличе сурмач.
Але вже ясніє. Знов ранок настане.
О зорі досвітні! О зорі світання!
Багато ще буде страждених доріг
До брам тріумфального Дня Перемоги,
Але її вість передчути він зміг,
Художник цей, з болю змарнілий і строгий.
Доми Ленінграда. Розторганий дах.
Нічних вартувань невсипущі пости.
Зубасті закопчені кліщі в руках
Хапати запалки, піском замести.
Пронизливий виск. Стукотня. Гуркотня.
Сліпучістю лінз пересічена даль.
А потім – задума жовтневого дня.
Пуста аудиторія. Ноти. Рояль.
І він, він, примружуючись по-хлопчачому,
Нервово посіпуючи окуляри,
Вдивляється в те, що ми згодом побачимо, –
Завтрашній лик перемоги й покари.
Він бачить виразно, він чує громово
Велике, прекрасне, осяяне слово.
Його проректи.

Не баритися довше.
Воно вже у серці, в акордах воно вже,
Воно вже в народі, воно вже в поході,
В своїй непоборній і радісній вроді.
Воно тут над нами, над зібраним людом
Похмурих киян і печальних киянок,
Воно всіма нами сотвореним чудом
Звелося, як людства невиданий ранок.
Хай морок руїн навкруги ще вирує,
Хай куряву й кров ми з обличчя не стерли,

Та вірим, та знаєм – не марно, не всує
Кривавились, бились, боролись і мерли.

Наш змучений Київ з лиця свого витре
Сліди, що лишила роз'ярена повідь.
Промовили те Ви, товаришу Дмитре,
Що кожен із нас у душі своїй мовить –
Про горя минучість і про життетворність.
Симфонії Сьомої журна мажорність,
Натхненність цього музиканта тривожного,
Худенького, змореного громовержця, –
Вона об'єднала нас, кожного й кожного,
Розпечене серце впаявши до серця.
О музики благословенна соборність!

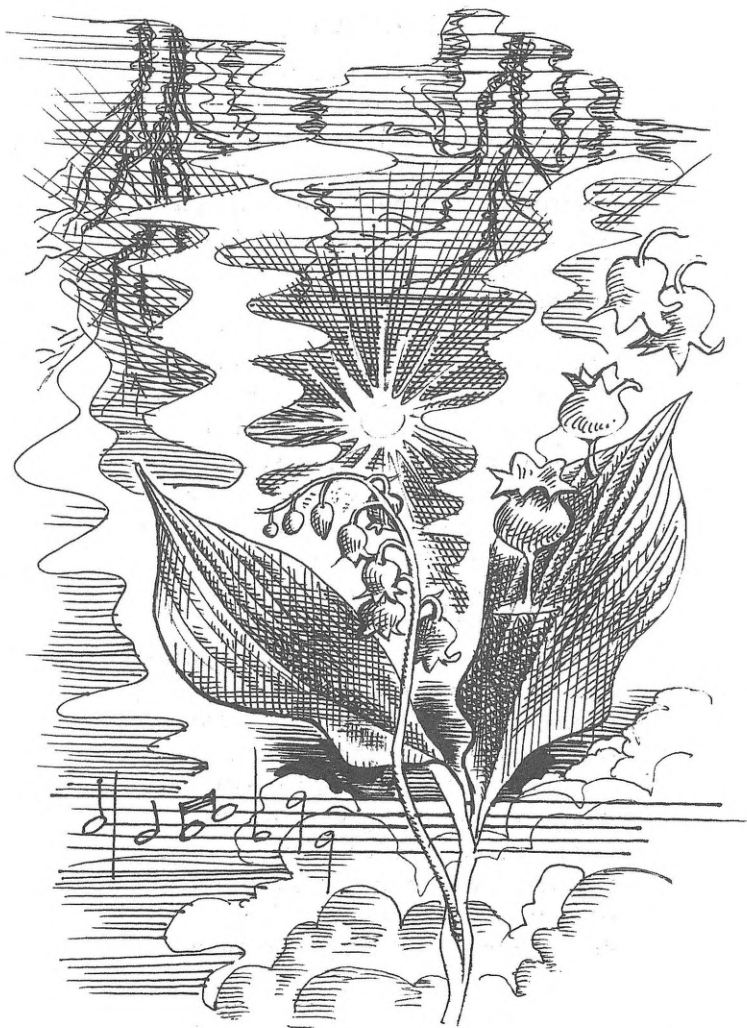

ПОДЗВІН КОНВАЛІЇ

Як плавно і чисто струмує арпеджіо
Ціх білих, маленьких, розгойданих ноток!
Стеблин легко схилених ніжне мереживо,
Тремких порцелянових дзвоників дотик.
Сім ноток – фінальне бриніння конвалії,
Солодке прощання її семизвучне,
Свиріль її пісні, вже трошки прив'ялої,
Цвітіння печалі й весни нерозлучне.
О смутку і радості росяні парості, –
Ви келишки ваші мені нахиліте,
Щоб трунок цілющий від втоми і старості
Я з білої чарки захланно міг спити.
Краплину! Росину! Не треба до ситості.
Хай добрим стражданням жадоба тривожить,
Хай поклик жаданої несамовитості
Відлуння в душі невгамованій множить.
Прощання. Розстання. Зітхання конвалії.
Пролине й розтане. Невже це прощання
Для мене – остання духмяна печаль її,
Весінньої радості ласка остання?

1983

ФОНТАН

Звелась веселка в срібній грі фонтану.
Її я бачу в грі краплин і барв,
Зелену, жовту, голубу, багряну,
Струнку й струмливу, наче струнність арф.
Тремтіння вод, бриніння водограю.
Щедרותно й звучно виплеснутий струм.
Вслухаюсь і, радіючи, вчуваю,
Як віщу вість, його музичний шум.
Мигтливий танець на полянах саду,
Прудких дріад грайливий хоровод.
Я чую музику – це чудо і принаду
Розмаяних, прозоротканих вод.
Ритмічний плюскіт легкокрилих ніжок
По хвильках плеса, по воді дзвінкій.
Обличчя саява в блисканні серіжок
Являє раптом добрий усміх свій,
Свій талісман, свій світик амулета,
Як знак надії, з'явлений з води.
Невже він – справді провісна прикмета?
Невже надійся, і живи, і жди?
Невже під дивне райдужне склепіння
Наважишся незважено ввійти
І з плетива струмінного проміння
Для себе звістку прочитаєш ти?
Повір же їй, довірся саяву й чуду.
Невже нараз загасне знамено?
Ні, я його читати знову буду,
Як був читав колись давно-давно.

1983

ПРОЩАННЯ

Твоя рука привітно і тривожно
Метнулася з вагонного вікна.
Не можна крикнуть і почути не можна,
Що на прощання змовила вона.
Кохана, знаю! На перонах станцій
Багато слів за димом понеслось,
Багато слів, не сказаних коханці,
Яких сказати і – чуть не довелось.
Я знаю це, бо в кожному розстанні
Є неповторний, невгамовний біль,
Немов слова її були останні,
Немов вона не вернеться звідтіля.
Даєш, як птиці, вилетіти згадці.
І мучишся, що їй не допомогти
Ні в клопотах на дальній пересадці,
Ні в роздумах, яких не знаєш ти.
Кохана, слухай! Чуїно, по-жіночи
Ти вмієш слухати далечінь і ніч, –
І ти почуєш серцем серед ночі
Мій стриманий, невикрикнутий клич.
Я не зійду з двоїстих ліній колій,
Де вже згасає мево голубе,
І в самоті, такій одверто голій,
Безмовно й тужно я зову тебе.
Мої долоні пахнуть ще духами,
Які мені на руки ти злила.
І під казенними чужими подушками
Ще знайду я тінь твого тепла,
І житиму я згадкою і тінню,
І житиму чеканням, доки знов
В ніч вересня, в холодну ніч осінню
З вагонних вікон твій почую зов.
І знов побачу рук коханих помах,
Твоєї шляпки строгої ріжок,

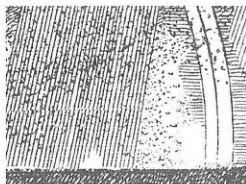

І тувельок, старих моїх знайомих,
Прискорений і звеселілий крок.
Вертайся, люба! Тувельки знайомі
В кімнатах наших знов застукотять,
І от тоді в маленькім нашім домі
Я те скажу, чого не встиг сказати,
Що полетіло за клубками диму,
Що зникло тінню у розливах тьми, –
І почування міру незміриму
Відчуємо і зміряємо ми.

Без дати

ПОЕМИ

БОЄЦЬ 17-го ПАТРУЛЯ
(1926)

I

Прапор подертий. Три літери: «ЧОН». Туманом тужавів порожній перон. А прапор хитався і ляскав у дах, і рельси дзвеніли на путях.

Струмів у кімнаті, де ЧОНу наряд, махри і гасу жовтий чад, дзвеніла в млі рушниця і багнет, де вартовий спочив пікет. Ввесь день прослухав зойки куль частини ЧОН сімнадцятий патруль. Тепер наказ: «Ви – у резерв», та цей патруль не знав перерв, бо знав про смерть, але про сон забув патруль частини ЧОН.

Лягала пилом кіпоть снів, і мозок з втоми горенів, а ніч принишкла, та не стих у грудях серця дикий звих, і в лампі жовтій раз у раз у лихоманці бився гас. І спали всі – не спав ніхто, в шинель вгорнувшись чи в пальго.

II

З п'ятьми прийшли одинадцять годин,
і телефону ударив дзвін.
Начальник трубку притис до вух,
і серця бій, і серця трепіт вщух.
Метнувся в безвість струмок хвилин.
Начальник слухав, і мовив він:
– Наказ до мене із штабу єсть,
не плямувати ЧОНу честь...–
Інакшого не добереш
змісту цих депеш...

Спинився начальник, немов знеміг:
– Наказ про вас, товаришу Сідих...

А той вперед ступив, хитнувся і застиг,
і прірва тьми в очах жахних,
й уста продерлися, півмертві та бліді,
і рушили слова, конали на ході:
– Багато вже минуло літ,
як вмер Сідих, розбійник і бандит,
хоч оповість про нього ще змогли б
згарища поміщицьких садиб...
Не раз жував я з вами хліб,
мішали разом кров і піт...
Хіба за те каратиме Ревтриб,
що був Сідих – розбійник і бандит?..

У відповідь ніхто не звів очей,
і тільки ніч продовжувала рейс.

III

Хилилася ніч до чорнозему лон.
Знов передзвоном здригнувся телефон.
І в льоті зірвались серця стрімголов,
і командир до телефону підійшов...

– Повідомляє штаб: на всіх парах
до станції іде ворожий бронетяг...–
Зломилася голосу кована мідь:
– Ми мусимо станцію залишить.
Її боронити немає в нас сил.
Ми відступатимем далі у тил...
Мовчанням колючим зашчерхли серця.
І кров – із серця, і піт – з лица...

IV

Перша година з півтьми приліта.
Збиралась до відступу ЧОНу чота.
Гноєм жовтавим пружнасто набряк
під чорною стелею лампи чиряк.
І в корчах передсмертних завихрився гас,
до стелі метнувся, хитнувся і згас.
Тьма бризнула з вікон, немов чорний шлак,
тьма до кімнати із вікон прийшла...
І вдарили двері... І хтось побіг...
І лиш луни метнувся плиг.
Вбили тьму до підлоги цвяхами огнів.
І побачив патруль, що куток спорожнів,
що розчинено двері, а далі – тьма
і що Сідих в кутку нема.
– Він зрадив нас. Він втік до них,
непоправний бандит Сідих...
Нічого не сказав патруль.
У полі вітер грав тоскную гру.

V

У полі вітер блукав і вив,
кружляв волоссям хмар і лісів.
Між хмар губами – місяця зуб,
і земля холола, мов чорний труп.

Між хмар губами – місяця дзьоб.
Вночі степами ішов то хто б?..

Із небосхилу, там, де схід,
точивсь туману холодний піт.
Чоловік не втамовував хід,
стискаючи динаміт.

На перехресті трьох доріг
туман лягав, припадав до ніг.
Вип'яло поле ребра сухі, –
то на три сторони йшло три шляхи.

І перший шлях – то шлях принад,
бо перший шлях іде назад.
А друга путь – мов гострений багнет,
бо друга путь лягла вперед.

А третя дорога, мов темна коса,
губилася в нетрях, у чорних лісах.
Три дороги в три боки ведуть,
і чоловік обрав собі другу путь.

Ворушився полем туману мох,
ішла людина із вітром вдвох,
а вітер заборсавсь, заплутавсь в дротах,
і рельси втяли дальший шлях.

Коли в туман гордорослий влітає вітер квийль,
чому до рельс не схилить голови,
чому не слухать, як рельса гуде
далеко десь, далеко десь?

Коли хвилини летять, як дим,
чому не вірить пісням смутним,

що їх тремкий телеграфний дріт
співа навзрид, несе навзліт?

Летіли вночі, клекотіли вночі
хвилин ключі і думок ключі.
Ой, нехай висмокче вітру смок
з серця чорну кров думок!

Враз рейки здригнулися звуком новим,
і звук забринів, мов далекий грім,
і звук коливався, по рейці йдучи,
і чути, як рейка скрегоче й кричить.

Чоловік прислухався, і він зрозумів,
який то рейки видзвонюють спів:
– Гуркоче шлях – летить бронетяг,
наче птах на залізних полях.

Іще гучніше, іще чіткіш
звук торкнувся клавіш шпал,
і звуків громожких важчезний навал
ударив, заграв сталевий хорал.

Під поїздом містки дзвенять,
і стугонить загрозливо броня,
а машиніст рукою не спиня
скажений біг суворого коня.
Струмить повз пánцирні груди ніч,
поля горбами летять навстріч,
а поїзд і вітер віч-на-віч
копитами крешуть клич.
Колесами в насипу б'є плече,
грюком залізним по рейках тече.
З його дороги хто іще,
жахнувшись, не втече?

Там, де кінчалась сто сьома верства,
вийшов на насип хтось темний і став,
шурубом волі скрутив уста,
а полем гуркіт виростав...

VI

Ранок надходив. Світало вгорі,
і хмарами пройшли рожеві косарі,
і косами били в коріння зорі,
і зорі хилились в блакитний моріг.
Був день, мов кристал із блакиті й роси.
Молоком наливались жита і вівси.
Снувались чабанів далекі голоси,
немов прозора, павутинна волосінь.

Степом струміла, лягла на жита
стежок пилюга золота.
Стежками йшла сімнадцята чота,
ховаючись в полі так.

Стежками йшла сімнадцята чота,
та сама йшла, а може, і не та,
бо слід, що лишила нічна сльота,
вітер з облич зміта.

Сліди вітер змітає з облич,
бо хто йому скаже: «Облиш,
коли серце скіпає п'яніш,
п'ючи небо і сонячну тиш?»

Ішов командир, почував під ребром
серце, зав'язане мертвим узлом,
бо серце його – не залізо на злом
і не трухлявий бурелом.

Ішла чота і вийшла на горби,
до рейок дужої габи,
і глянула вперед, і знову – у хліби.
І серце стало на диби.

Рейки на покорчених путях
перегриз в конанні бронетяг,
до небес загрозово протяг
рукою чорною ричаг.
Не лине вже поїзд в провалля нічне,
і повз байраки, повз степи не мине,
і вибухом не трусоне
городу асфальтову панель.

Дивився командир. Нічого не сказав.
Обернувся. Пішов назад.
У землю вдарила нога
туга,
і на жита пилюга
лягла.
Під чобітьми важкими патруля
гуде і репає земля,
а серце думка звеселя:
«Ой хутчій би, ой хутчій би відсіля.
Наша вістка заспокоїти змогла б
стурбований революційний штаб...»

Ішла чота крізь поле напролом.
Пішла чота і зникла за горбом.
Пішла чота, і степ лишився сам,
і тихнув дальній шум, і в'янув дальній гам.
Не зойкне паровоз, що на шляху заляк,
лиш листям зашумить шорсткий,
колючий крак,
і до землі він схилить тінь гілляк
туди, де кроків знак і крові знак.
Никне листя, блискуче і рясне,
і сиплеться із насипу пісок,
і пошепки, і нишком шелесне
паперу синього розірваний листок.
Листки із посвідки червоного бійця –

зоря стоїть печаткою на них;
вручалась ЧОНОм посвідка оця
товаришу Антонові Сідих.

Все гасне в полі у хвилини ті,
коли лягає вечоріння тінь,
тільки тріпочуть куці на путі,
бриніння рейок, шум естакад
і чіткий телеграфу код.

РОЗМОВА СЕРДЕЦЬ
(1928)

I

Трусський, як лихоманка, дощ.
Осіння ніч, їлка та чорна,
І б'ється на квадратах площ
Людина й тінь її потворна.

Ідуть вони. Спокійні. Вдвох.
Плекають впевненість глибоку,
Що десь дано їм аркушик підлог,
Де вільно ставити

крапки сухого кроку

І не боятися

крапок над власним «і»,

Писать собі, читать собі свій вирок,
В брудний конверт

брудних квартирок

Сховавши свідчення свої.

В смердючому, в плескатому конверті
Заховано слова дрібних тремтінь та мук
І пані Вічності, шановній пані Смерті
Заадресовано до їхніх власних рук.

І так лежать листи,

життя малі цидулки,

І труситься над площами сльота,
І розбігаються в усі кінці провулки,
Немов рядки предсмертного листа.

Я теж іду.

І ось уже я вдома:
Хрещатик, № 50.
Я зупинився. Постать невідома
Заходить теж сюди
і не верта назад.

На сходах пахне цвіль і сеча,
І купи тьми гниють в кутку,
А я несучу на утлих плечах,
Як чадну лампу, голову важку,
І серця висаний кавалок,
І тіло втомлене своє, –
І наді мною дім встає,
Мов божевільний катафалок.
На нього мовчки і без руху
Кладеться поверхів труна,
І гостро колеться на скалки тишина,
Струмком тонким снується біля вуха.
Всі двері замкнено.

Опущено фіранки.

У скриню запхнуто злиденну тишу й мир.
І на шнурку метляється пухир
Налитої ріденьким світлом склянки.

По сходах щойно хтось пройшов,
Бо чую астматичний подих,
І шамотню широких підшов,
І як шуршить об стінку одяг.
Якийсь підпилий шалапут,
Бо для відвідин пізно доста!
І раптом зворухнувся,

ожив холодний кут,

І вийшла звідти темна постать.

І бачу я туманний обрис тільця,
Що з закутка ступило наперед,
І через тільце – чорні бильця,
Іржавий сходов парапет.

II

Стоїть, зіпершися на трость,
В старенькім синім віцмундірі...
– Чого вам треба, ваша мосць,
В мойй неприбраній квартирі?..–
І поповзли дві п'явки брів,
І два шматки м'якого м'яса
Проплямкали пробачливу гримасу,
Нужденну посмішку й привітних пару слів.
І то ж не сни химерні сняться, –
Вони відснилися сливе, –
І вир яких галюцинацій
Сухі клітинки мозку рве?
Я запитав:

– Ви хто такий,

Що стурбували супокій?
Чи то не вас на вулиці я стрів?
Чому ви не спите,
і хто вас пробудив?

– Ночі сухі. Сни сухі.
В петлях вулиць заплутався крок.
За які гріхи,
за чий гріхи
Мені серця дано шматок? –
Воно задихнулось,

воно звиса,

І слина тече з язика.
Так кров'яна дешева ковбаса
Шкварчить на блюді кабака.

Великий,
понурий,
імперський кабак
І розжоване серце мое!
Синя габа, від петлі габа
На серці у кожного є.
Кожен серце кричуще своє розіп'яв
На столах кабаків,
на хрестах перехресть,
І ніхто не закрив, і ніхто не сховав
Язви велику честь.
Язва віків,
язва століть,
Благословенна язва та
На тому ж небі процвіта,
Де й п'ятикутний знак горить...
– Ти брешеш, тінь,
ти брешеш, тінь,
І гниль із слів твоїх тече!
Наш день, що знявся у височінь,
Не на твоє зіперсь плече.
І язв твоїх беркі герби
З сердець здирали ми.
Віддали кабаків доми
На самосуд юрби.
Ішла юрба, моя юрба,
Не бруком – по серцях!
Розбито впень, уцент, у прах
Великий твій кабак.
І марно намагався ти
Ховать свої герби.
Ламали людям ми горби,
Щоб вирівнять хребти.
Коли ж зламався, то впади
І серце з рук роняй.
Ми звикли з'єднують ряди,

Бійців лічить щодня
 І нести серце, як трофей,
 Порубаний в боях,
 Як славний стяг,
 почесний стяг,
 Цей знак живих людей,
 Знак вітру, бурі й зненавид,
 Вогню й заліза гордий слід...

III

– Б'єте в громохкий барабан,
 У барабан із людських шкір!
 В людей замало в серці ран.
 Зате багато дір.
 І то не вітер – протяг то
 В грудях людей свистить.
 Не змиє і не змив ніхто
 Клейна з людських лахміть...
 – Клену і рву твое клейно!..
 – Не рви, бо я – то ти,
 Бо ти і я – завжди одно,
 І нам у парі йти.
 І тінь моя країною бреде,
 Столика тінь оця,
 І не зустріла ще ніде
 Зачинені серця...
 Я на бенкет безумства й глумства
 Несу в кишені серце й карт
 Колоду повну.
 Милий жарт,
 Дотепніший за самогубство!
 І в кабаках землі веду одчайну гру,
 Як божевільно п'яний банкомет,
 І трьох партнерів я собі беру:
 То вбивця, шльондра і поет.

І карти кидаю з руки
На лишаї процвілі столика,
І ніч розлазиться в боки,
Мов чорні вени в серці алкоголіка.
І вбивця перший робить знак, –
Затис у руку похололу,
Мов круглу рану, мідяний п'ятак,
І ми згинаємось до столу.
Повія в банк для гри дарунок,
Мов перстень, здерши з губ, дає
Дання невитворне своє:
Смердючий шльондрин поцілунок.
Поет блідий сидить між нами,
За столиком, на самому краю,
І частку сплачує свою.
Дешевими й фальшивими словами.
Зім'явши серце в довгих пальцях,
Найбагатіший я між них...
О серце,
серце,
не печалься,
На ешафот столів брудних
Кладу тебе, нічну офіру,
Серед вселюдського трактиру,
І граю партію свою,
І програю,
і завше програю...
Лишаю серце на столі, –
Нехай лежить у бруді плазма.
Усі вітри землі,
всі подихи землі,
Немов натхнень надлюдських спазма,
Стискають горло, в груди б'ють,
І ніч кінчається,
й мені лисніє путь...
Але не знаю я, куди тепер іти,

Коли у грудях цупко – тиша,
 І бідне серце – бідна миша –
 Не прогриза тупі кути...
 Й не треба знати!

Я пройшов
 Багато кабаків,
 більше і церков,
 І цвинтарів країн.
 Ніде нічого не знайшов,
 Крім серць пощерблених, і збреханих
 розмов,

І зігнутих колін.
 А я шукав (чи то верзеться?)
 І слів, і женщин, і уяв,
 Лише одного не шукав –
 Загубленого серця.
 І під сльоту нічних хвилинок,
 Серед брудного кабака,
 Не простягав, як руку жебрака,
 Незграбний серця втинок.
 Благословенна кішл імла
 І сухоребрих стін осуга!
 Худа печаль і довга туга,
 Мов потопельник, попливла.
 Але приходять рівні ранки,
 Часи уважності,
 години самоти,

І потрясаєш тіло ти,
 Машинко лихоманки!
 І подаєш до герцю знак ти,
 І марширують по мені
 Упевнені, нахабні і нудні
 Твої прокляті такти.
 І я тебе не переможу
 Ніяк, ніколи і ніде...
 І серце в путь мене веде,
 І я не йти – не можу...

IV

Він замовчав,
і губи труться білі,
І очі розкрива, як вікна зачепілі,
І чоловічок, наче чоловік,
Зіперся на лутки закровлені повік.
Як гострий орден в грудь худу,
Вчепилась лампа в тьму.
Я в очі зазирну йому
І одійду.
І зникне час, і буде тиша
Шукати, де лягти...
– То тінь твоя
за тінь хреста святіша?
А що нам хрест
і що нам ти?
Твій лицемірний бог,
цей пристав нищих душ,
Цей злий господь
Распутіна й Малюти
Мене не подола,
за ним я не піду
В його нудний учасок для покути.
Мені не храм –
бордель твій і трактир,
Запльовані столи –
мені не сповідальні,
Ненависні мені
акафісти печальні,
Надсадні молитви
твоїх холопських вір.
Тримай же серця випнуту гилу
Безсилими і хтивими руками.
Як синій жмут кишок,
тягай попід ногами

Потворну тіль свою,
 потворну і гнилу.
 І всі слова твої –
 то шорох тих інерцій,
 Що зсовують серця людей набік.
 Тому влютовуєм ми в ребра кожне серце, –
 Так цвях вганя в будівлю будівник.
 Ти кажеш, що я твій, а я клянусь – готовий
 Дволике серце розламать навіпл
 І дати псам напитися із жил,
 Коли є крапля там
 твоєї злої крові.
 Я знаю – ти живий,
 я знаю – ти не здох,
 Кричу,
 кричу тобі я:
 доки
 Ще шкутильгатимуть лякливо кривобокі
 Серця людські по трьох сажнях підлог,
 В цинкованій труні, в коробочці труни
 Ковтаючи слова горлянками вузькими?
 І дикі, як одчай, припадки тишини,
 Ці діри в вічність ломляться під ними.
 І ключчям котиться із уст і піт, і слизь,
 Із уст, що випнулись глибоким чорним колом...
 І зашморгом шляхи всі заплелись
 Оцим христосикам, хлистам і богомолам.
 Столоначальники, убивці, сутенерики,
 Раби раба і служники слуги,
 Сини російської імперської істерики,
 Самодержавної нещадної нудьги,
 Всесвітнє падло і вселюдська гнущ,
 Здохайте у своїй зачиненій конурі!
 Повстала у вогні, в пожежі, в герці й бурі
 Вкраїна інша й інша Русь...

І що,
і що тепер мені
Твій зойк, твій біль і зненавида?...–
І майво лампи, як сновида,
Пройшло повз мене в тишині.
І стало чути, як парує вільгість,
І випар тьми, мов тінь густа, застиг,
Настирна тінь, де сіпається тільки
Скажений живчик на кістках сухих.
Не заховає хижка тьма
Відблиску глухої муки,
І Достоевський сухорукий
Горбатий лоб, як брилу, підійма.
І мружаться, мов ласі звірі, вилиці,
І рот слова несказані жує...
Серце,
тихе серце моє,—
Той помилився,
хто вдає,
Що він ніколи не помилиться.
Тож хай сьогодні швидше буде вчора,
І в двері хай твої не стука гість нічний...
Як штопор, в горло коридора
Вкрутився протяг довгий і в'юнкий.
Шарпнувшись, тіні стали строго
В чіткі і правильні ряди,
І темний кут...
Вглядаючись туди,
Я не побачив там нікого,
Лиш пліснява полізла по стіні,
Де звикла з року в рік тулитись.
Спинались – не могли спинитись
Дрібненькі хвилі маячні.
Але все стало просте й звичне:
Пошарпана підлога, і стіна,

І лампа на стіні, й простора тишина,
І водогону стукання ритмічне.
І кожен стук – життя міцного знак,
Життя земного, простого, як подих.
І серце так мені сказало: «Так».
І вітер шелестів на сходах...

Післяслово

Чительнику! Вельмишановний мій!
Невже насправді це лише цинічна містика,
Розхристана, без фігового листика,
Симптом моїх психостеній?
О, ні, бо я не гірш од Вас
Сам знаю твердо, аж на диво,
Що бачить привиди в наш час –
Невитримано і шкідливо.
Тому – це так собі, чи вправа, чи прийом,
Бо вчити тут когось я не бажаю зовсім;
Адже не йти ж на тебе напролом,
Гамлете з спілки радслужбовців?

ГОФМАНОВА НІЧ
(1929)

По рубаних шаблях –
в провалля, в яму, в тьму,
По рубаних шаблях, по сходах обважнілих
І по обвислих, вислизаних схилах –
В брухатий льох, в забрьохану корчму.
В корчму без вивіски, без назви і наймення,
В корчму скажених бюргерів, голодних волоцюг,
В корчму фантастів, візників і шлюх,
В корчму огидного й ганебного натхнення.
Роззявилась вона, закопана в землі,
Мов кислий рот п'яниць, де, наче зуби трухлі,
Стирчать свічки, лючи жовтавий лій
На стіл дубовий і дебели кухлі.
Мов кулаки бубняві й круглі,
Мов яблука важкі, плоди добра і зла,
Лежать на випнутих, на кремезних столах
Наляті оливом, вином і лоєм кухлі.
Скриплять, вискрипують, вилискують столи,
Вином закаляні і пальцями залапані.
Смердючий лій шкварчить в окапинах,
Що зі свічок поволі попливли.
Поважно правиться затаєний обряд
Бенкетів виспреніх, замислених п'яतिक,
Де кожен із п'яниць – філософ і фанатик,
Сновида й брат, Серапіонів брат.

Тут тисячі годин, тут тисячі ночей
Регоче й п'є ехидний Амадей,

Поет злих слів і вигадок свавільних,
Король нічних, врочисто божевільних
І похоронних асамблей.
Ось він сидить, цей куций Мефістофель,
Недобрих учт похмурий бенкетар.
Ах, що йому до жінчиних пантофель,
Врядовницьких чинів, і орденів, і чвар!
Ковтає мовчки дим, вино слизьке і слину,
Мовчить, і дивиться, і гне свою живу,
Загострену, мов голий нерв, брову,
Неначе сласний кіт худу і хтиву спину.
То ж він – гігантський кіт, улесливо солодкий,
То ж він – замучений уявою маньяк,
В гурті розпутників, поетів і кривляк
Сидить з лицем диявола й девотки.
То ж він – гігантський кіт, добрячий котик Мур,
То ж він гне спину й випускає кігті
І тут, в сліпій корчмі й в нуднім камергерихті,
У веремії кішл, у млі магістратур.
Театр потвор, театр п'яниць-калік,
Він одкривається для мрійника й фантаста,
Й презирливо брова згинається зубчаста,
І в ясна б'є розбещений язик:
– Не п'яний я! Мов смертник той, я щедрий!
Хазяїне, свічок! Хазяїне, вогню!
Хазяїне, вина! Нам цукру, спирту й цедри...
Віват, поезіє! Так випіймо ж за ню!
Підпалюй спирт! Святе аугодафе,
Де спирт пала, мов християнські душі...
Кричїть, захоплені кликуші,
В берлінському блюзнірському кафе!

Шумує грайний пунш, і майорять огні,
Блакитні язички підплигують утору

В лункім, як черево, блискучім казані.
– Панове, пуншу Теодору!
Натхнення й істина в вині...–
І наче ватра тайних інквізицій –
Холодна заграва гарячого вина.
– Так що ж, черпаймо з казана,
З товстого казана пекельної водиці!

Парують і шумлять отруйні пугарі,
І вогники стоять, як пальці сьайні й сині,
А над людьми кружляють угорі
І діри в тьмі, і дим, і тіні.
Розплившись, пливуть в його уяві хворій
Червоні ліхтарі зашарених облич;
Підносяться шляхетні шпаги свіч;
Рушає карнавал нічних фантазмагорій.
Лютують блискавки страшної тишини,
Роти провалюють, розтявши губи лезом
І котячи слова по кручах фрази в безум,
Неначе в прірву круглі валуни.
Встає огонь, як стовп, встає, як стовп, гармидер,
Як стовп і стогін, – над старим столом.
– Я в смерті ще раз хитро видер
Кипучу ніч з натхненням і вином.
Кладу на плечі ніч кипучу,
Як хрест ганьби, як чорний слуп.
І труп, свій власний, бідний труп,
Мов некрофіл, гвалтую й мучу.
В ганьбі, огиді, шалі й трясці
Наказую я привидам-словам:
Із прірв свідомості, з найглибших людських ям
Ви павуками тихими вилазьте!
Мов павуки пухкі й ослизлі,
У тільці несучи отрут скупий пухир,
Повзіть з шпарин проламаної мислі,
Щоб я, поет, святоха і блюзнір,

Поклав вас трупами на зляканий папір,
Щоб череп репнув й звідти, з чорних дір,
Потворні мрії вистромляли ссальця.
Тоді перо, як крик, накидується в пальцях
На плеканий, заплаканий папір...
Так хорони ж, скрипучий манускрипте,
Пекучу порошок з сандалів сатани!..
Брати! Вина! Вина мені насипте!
Нехай киплять ізнов бурхливі казани!
Хай гугонять ключі напружено і густо,
Прозбрислі бурштинові ключі...
Приходь! Чекаю уночі
На тебе, творча зганьблена розпусто!
Сердите серце рве на ланцюгу,—
На ланцюгу проклятий волоцюга!..
І келиха бере із рук старого друга,
Щоб загасить суху свою жагу.
Кричать розмовники. А він стоїть і слуха,
Стоїть і давиться скажений Амадей.
Мов краб, чіпляється ущиплива ядуха
У голе горло втомлених людей.
Наважившись бенкету край покласти,
Знесилівши від слів і від вина,
Просмолений, тягучий, чорний кнастер
Уважно в жмені мокрій розмина.
Ще в казані хвилюється заграва,
Та тиха тьма росте й шепоче круг стола.
Служниця заспана недбало принесла
У картузах тютюн масний і кучерявий.
Пливе вихлястий дим з фаянсових люльок,
І довгі цибухи гарчать, уже захрипши.
Хвилини мовчазні, найлюбші і найліпші,
Хвилини м'явих мрій, поплутаних думок!
Приклавши до ротів люльки, немов кларнети,
Струю із цибухів висмоктують смачну

Утихомирени, замислені поети.
 О музико люльок, кантати тютюну,
 Злетілих вгору струй блакитні піруети!
 – Ах, ах! Доволі слів, натхнень, верзінь і смерті!
 Він не страшний – німецький добрий чорт.
 Де ноти, Гофмане? Де Гайднові концерти?
 Музикусе, на вас чекає клавикорд...–
 Акорд би стиснути оцим рукам блідим,
 Щоб наливався звук й стенався композитор!
 І він підводиться, і стеле вірний вітер
 Йому під ноги, наче стяги, дим.
 Кладе свою правицю волохату
 На білі щелепи приборканих клавіш.
 Та б'є дванадцять раз. Стискаються щільніш
 Два чорні пальці циферблату,
 Мов діючи нічну посвяту
 Серапіоновому брату,
 Вмочивши пучки в час, в свячений час і тиш.
 – Панове, час іти. Подайте-но плащі!
 Не будьмо, друзі, надто романтичні...
 – Надворі дощ...–

Скриплять ізнов дощі,
 Мов над папером пера педантичні.
 Старий Берлін розписують дощі
 Готичним почерком, рясою крапель гострих...
 І крізь колючий дощ, мов крізь густі кущі,
 Хто продереться, подолавши острах?
 То радник Гофман по калюжах човга,
 Підплигуючи, йде і марить у півсні,
 А вулиця за ним, як гама рівна й довга,
 Пливе, кружляючи, і тихне вдалині.
 Плескати площі заросли дощем,
 Стрімким кущем дощів глухих і нерухомих,
 І над п'яницею, безумцем та митцем
 Хитається, як звук, їх вимірний помах.
 Ах, колони тонкостеблих струй,

Ах, дощ химерний – в прорізах і стрілках,
Хитайся і злітай, хитайся і лютой,
Трощи в трикутничок знайомого причілка!
Знайомий дім, де жінка й тепла грілка,
Знайомий дім, з шухлядами кімнат,
Ковпак нічний, бавовняний халат,
Огрядна пічка і приемний чад
Із мідного прокислого кадилка...
– Амеліє, ти спиш? Амеліє, та де ж ти?
Йди двері відчини, бо тричі стукав хтось!..
– Це ти, Амадею, ти? Приплентався нарешті?
Скидай-но туфлі, бруду не нанось... –
І, туфлі кладучи до груби, щоб протряхли,
Сміється Амадей замислено собі,
І посміхаються з полив'яної кахлі
Рожеволиці лицарі й дівичі голубі,
І черевань, розцвічений у блейвас та цинобру
(Полив'яна ідилія голландських мулярів),
До себе пригортаючи свою коханку добру,
Теж посміхнувся ввічливо й замріяно зомлів.
Фламандська піч, розпарена, в квітках,
пташках та бантах,
Мов дівка угодована, паруючи, стоїть,
Полива жирна топиться, гладкі блищать драбанти,
Червець на них вилискує, зелінка і блакить.
Рипить підлога повагом, скриплять кульгаві двері,
І Гофман – у притулкові своїх буденних чар,
Де на пузатому старому секретері –
Перо крилате й ситий каламар...

ГЕТТО В УМАНІ

(1929)

Жахтить земля, жахтить іржа і пил,
Як жар фурункулу чи виразка трахоми,
І сонце над усім – як вибух плям і стріл,
Як вибух мовчазний і тяжко нерухомий,
Цей маньякальний круг, що випливає в зеніт,
Це коло, зроджене в огні галюцинацій,
І семисвічники розлучених акацій –
Підносять перед ним свічки убогих віт.
При корені дерев вирує й пламеніє
Плескатих одблисків рябий калейдоскоп,
І вкручуються так маленькі чорторії
У монотонний сонячний потоп.

Самум небесного страшного Ханаану,
Бездні жару, хлані мовчазні,
То перекинулись, мов мідні казани,
На землю спалену, розпадену та пряну.
І в пил пролято, втоптано й прибито
Мозаїку з движких червоножовтих кіл –
Плямистий тиф розпачливого літа.
То жовч живу калюжками у пил
Пролято витворно.

І звівся над землею,
Як вихор, ореол палаючих корон,
Що коронують ветху Іудею,
Цей одногорбий, цей старий Сіон.

Сіон у полум'ї, – і так стоїть віки
Над ним огонь без трепоту й пощади,

Чи то огонь кривого Торквемади,
Чи райнських огнищ гострі язики,
Чи віхола пожеж, розхристана й крута,
Залізнякової порвистої ватаги...
О, пагорбе жалю, і розпачу, і згаги,
Голгото нації, з огнем замість хреста!
Жорстоким полум'ям Сіон себе вінча –
В'язниця й царство,

ватра і химера
Оскаженілого у мандрах Агасфера,
Безумця, мрійника, раба і шукача.

На лобі пагорба, як віра прирекла,
Вчепивсь обшарпаний, обсмалений і строгий
Ковчег квадратної рудої синагоги, –
Ковчежець з Торою, прип'ятий до чола.
Зачумлений мокрець – огидний сірий мох,
Що дхне гнилям і склизею на трупах,
Повзе по каменях, по ребрах і по слупах
Худих і лютих синагог.

Стовп сонця вковано чи вкопано стовма
У жовтий щовб плундрованого гетто...
Не спи, Ізраїлю!

О, шма Ісроель, шма!
Ізраїль твердо спить, – і серць, і сонця летарг
Сліпучий свій туман над гетто підійма.
Не спи, Ізраїлю!

Не спи і проклинай
Туман огню і погар синагоги!
Твої, Ізраїлю, не всі ідуть дороги
На згانبлений Сіон, на страту і одчай!
Не спи, Ізраїлю!

Не спи і проклени,
Як чорну неміч, молитов судому,
Тих молитов хасидського Содому,
Що спалюють роти, що рвуть серця і сни!

В ротах розпечених, шаршавих і кривих,
Горить язик безумного хасида.
О, рот роззявлений – благань глухий барліг,
Де віра – як ганьба,

де плач – як зненавида!

Діра розбещена, –

і бовтається в ній

Та шарудить язик, скрегочуть чорні зуби.
Правець релігії, трясущий та жажний,
Хижацтво віри,

радість самозгуби,

Оргазм безумства,

апогей і шал,

Шал тріумфальної надсади

Гримить, немов органні колонади,

Що з циклопічних нот споруджують хорал.

О, темні сховища на людському шляху –

Святебні урвища, судоми пишні ями!

Всіх рас і натовпів розкриті навстіж храми

Ревуть тим голосом хітливості й жаху.

О, душе людська, зморена й жива!

Ще не закрилася, мов язва, під тобою

Оргазму віри яма трупова,

Смердюче й пишне лігво супокою.

Прадавні молитви, знесилені жалі,

Тисячолітні привиди одчаю –

Вас, лементуючи, ще часто зустрічають,

Немов володарів недужої землі.

І, впавши ниць, з печер порожніх душ

Виводять, як мерця, зламавши кустодії,

Словиту у сувій,

завжди одну і ту ж

Молитву-плач сліпого Єремії.

Її ведуть, як речника скорбот,

Її ведуть, як воїна й пророка, –

Кричить юрба сторота і стоока,

Немов один епілептичний рот.
На згарищах Каббал і на руїнах Біблій,
Між трошених колон,
повержених метоп
Своїй могилі й вірі вже загиблій
Вклоняється скажений гробокоп.
І, щоб в останній раз покласти в землю сів,
Рука стареча, хижа й ненажерна,
Збирає слів тверді і чорні зерна
З рядків талмудових, як з лучених стручків.
На землю ятрону,
на рани і на близни
Впаде зерно зловіщої сівби,
І родять висохлі Сіонові горби
Іржаві трави розпачу й гнилизни.
Та жнець уважний нивами не ходе, —
Проклятий урожай на корені гние.
На інших нивах родиться твое
Прийдешне,
змучений, знеславлений народе!
Сіон у полум'ї —
огню важкі корони.
Сіон у полум'ї —
огонь, і тлін, і твань.
Сіон у полум'ї —
нехай горять Сіони,
Катівні нації і плахи мордувань!

СЛІПЦІ

Поема історична

(1929)

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Як бранка, до ніг припадає,
Як тіло солодке,
ляга
І зіля татарськее – аер,
Й холодна, скрипуча куга.
Хрумтить на долівці вертепу,
Як гість чобітьми розімне,
Цей поріст татарського степу –
Клечання запашне.
Шумить над лавками, над піччю,
І, раптом гойднувшись, майне
Странному гостю в обличчя
Клечання маю майне.
Гість стрепенеться і стане,
Буде прислухатися мить,
Як клечання дзвонить духмяне,
Як муха на шибці дзижчить...
Приглушених звуків висока ігра,
Піднесшися, б'ється об сволок,
Де в'ється ритмічно різьба тесляра,
Оздоба хрищата, карбівка стара
З різьбленого листя та голок.
Суворої хати похмурий узор –
Ця бинда дубова, ця камка,
Вмурована в плечі рогатих підпор,
У в'язи стовбатого вламка,
Що, лігши на нього, підпершися ним,
Мов скриню яку найдорожчу,

Зав'язує сволок мотуззям міцним
Увесь перехняблений ощеп.
Розпарену скриню сопух розіпхав,
Випар цвілі,
 вологого шмаття,
Сморід жирних ротів,
 ще жирніших страв
І пах солощавий латаття.
Здається,
 от-от, закипівши у ключ,
Пролетється, за келих повніша,
Прилюдних бенкетів, розбещених учт,
Як чара, піднесена тиша.
Та владно уз гостя, побіля чола
Тишина зупиняється строга.
Навколо всіх звуків, замкнувшись, лягла
Мовчазна, нерухома облога.
Пальцями ловлячи тишину,
Тишу хвилясту й налляту,
Рукою обмацуючи стіну,
Як в слово, вслухаючись в хату,
Йде гість під стіною, де вбито гака
І вчеплено кобзу знехаяну,
І торбу,
 й лахміття кобеняка
Старого гуляки-хазяїна.
Хазяїн недбалий – гуляка старий,
З розважністю можновладця,
Сидить за столом у господі своїй
І гостей поруч нього – двадцять.
Хазяїн і двадцять голодних сіром,
Неборак та гуляк пропацих,
Схилились понуро над голим столом,
Над полем розваг непутящих.
Мовчать і готуються, сівши уряд,
До лютих своїх колобродин,

Занедбані тайни торбана¹.
Прийшов одклонитись громаді², узять
Заслужчину рівності й дружби –
Тяжку, невідрадную оту благодать
Сліпецької блудної служби.
За давнім звичаєм старих сліпаків
Мені вже кінчилися строки:
За майстром, як джура покірний, ходив
Три місяці і три роки...³

Поволі підвівся із тесаних лав
Хазяїн похмурий жебрацького кішла.
– Юначе збентежений, душе недішла! –
До зайти принишколого слово сказав.
– Хочеш кобзарські одклинщини справить?
Прийшов, щоб узяти тут визвілок наш?
Та, може, прийшов, не подумавши навіть?
Юначе, скажи мені!

Слухай і зваж!

Береш бо бандуру –
не панциря й тарча⁴,
Не на двобої –
на жебри ідеш!..

І мовив юнак:

– Я наважився, старче.

Наваживсь на все... І на зганьблення теж..

¹ Т о р б а н – музичний інструмент, схожий на кобзу, але складніший.

² Одклонитися – справити одклинщини – звичай сліпецький. Молодий сліпець-кобзар набуває права самому вже, без «пан-майстра» – учителя, ходити старцювати й кобзарювати, як одбуде «одклинщини», візьме визволок.

³ За звичаєм сліпецьким молодий кобзар мав учитися в пан-майстра три роки і три місяці.

⁴ Т а р ч – щит.

Старий Перебендя – хазяїн завзятий

Вперед нахилився всім тілом своїм:

– А, може, ти брешеш, як зрадник проклятий?

А, може, ти – зрадник, а не побратим?

Юначе!

Скажи мені правду попросту:

Чи не втомлює рук,

чи не муля плеча

Співоцький риштунок, добро лірача –

І торба,

і кобза,

і костур?

– Вірте, громадо, мені,

і узять

Дозвольте торбана у руки несмілі!

Сиділи діди, хай онуки сидять

На Савурі,

на славній могилі!

– Починаймо одклинщини, друзі святі,

Середульші,

і старші,

й молодші!

Питатиму я.

На запитання ті

Відповідай нам, пан-отче!..

І от Перебенді стає на одвіт

Найстарший з лебіїв¹ дорослих.

– Запам'ятай же, –

промовив цей дід,–

Ми кием караємо ослух.

Киями карається ослух у нас

Чи вдаром гінджала улучним...

¹ Лебії – слово сліпецької таємної мови: старець, кобзар, лірник.

Ти щось ворохобився, бувши весь час
Невірним й непевним учнем.
Та хай!

Але тута наважся лишень,
Спробуй лишень –

зворохобся!

Незрушних законів і вірних пісень
Від посвячених требує кобза!..

– Братчику чесний козацьких сліпців!
Чи слухняного й вірного джуру
В три лади настроювать кобзу навчив,
І ліру, й торбана, й бандуру.
В три лади, в три строї, на три голоси,
Що кожен із них –

стоголосий,

В три лади, що названі в давні часи
Бандуристський, скрипошний та косий¹.

– Як відав, як знав, як умів, так учив
Ремесства потайного лебіїв.

Три роки учив, і три роки ходив
З Почаева з ним аж на Київ!..

– Чи навчився

від нас тобі даний юнак,

Як майстер струни і приструнку,
Набирать в деревляний священний коряк²
Тяжкого пісенного трунку,
Де зварено добре,

на трое ключів

Троїстого ладу тройзілля,
Щоб напувати німих слухачів
Для розмислу, стуми й весілля?

¹ Три строї ліри: бандуристський, скрипошний, косий.

² К о р я к о м кобзарі звали бандуру.

Проклята отрута,
 проклята вода,
В струну, як в броню, закута!
Невже завмирає,
 невже пропада
Пісенна підземна Славута?!.
Нестерпну вагу притамованих вод
Співці схороняють одлюдні
В співучому тілі торбанних колод,
Немов у мурованій студні.
Вгинаючи цямуру,
 ламаючи кліть,
По кліті з чорного дуба
Вода, як руда, цебенить і гримить,
Водиця землиста й груба.
Гримить,
 припадає,
 влипає на спід
І світиться потаємцем,
Неначе лицарства розбитого щит,
Шаблями й вітрами шліхований щит,
Відкинутий спадкоекцем.
І наші криниці, як сурми, ростуть
В землі гайдамацької пущі.
В колодязях трубних гримлять і ревуть
Води Славути клятущі.
В міцній облямівці,
 в лункім джерелі,
До дна прикипівши зненацька,
Розкривається око глухої землі –
Мертва вода вовкулацька.
І світяться зорі,
 і тліють жалі,
Стенаються грози,
 схиляються люди
Над оком уважним і мертвим землі,
Однаково й рівно усі віддалі

Відбившись на плівці полуди.
І відблиски гроз, і людей, і подій,
Переламлені та розпухлі,
Лежать, як осуга, в безодні сліпій,
В земному, бездонному кухлі.
Всі води країни,

всі тіні віків

Ховає в безодню неситу
Око роззявлене сліпаків,
Всевибуханий колодязь світу...
Дві краплі страшної тієї води –
Прикраса сліпецтва двоїста,
Ознака,

і велич,

і карб сліпоти,

Тяжкий талісман бандуриста.
Вмуруй же, жахнувшись,

між лобних кісток

Дві грудки залятого змроку,
Щоб тік,

щоб спливав

аж до мозку із скла

Смертельний його холодок!
Не князівської пишної прагни тропи.
Вищий над князі підніжок!
Гидує пишнотою, й достойно ступи
На сліпецький лукавий обніжок.
На людських дорогах і тропях сиди,
Прийнявши посвяченість чорну.
І кобзу проходимо під ноги клади,
Як голову мудру й покорну.
Проходь же крізь села,

поля

і сади

В всевидячій сліпості й тиші.

Незрячий водію,
вдивляйся і веди
Юрби, за тебе сліпіші!..
– Я чую вас, юрби сліпі й навісні,
Я чую вас,
герці і учти!
Пісні,
о, стороті прокляті пісні!
Вас мучу я,
й ви мене мучте!
.....
– Хтось мучить тебе,
а ти мучиш всіх нас..
– Тягти теревені ці доки?!
– Чекатимеш знову, як в’гавиш цей час,
Три місяці і три роки...

Над кодлом замовклим висить тишина –
Дзвону чоло без’язике,
Перекинута вінцями вниз глибина,
Велике,
нестерпно велике
Піднесення звуків, і рухів, і душ..
Так бий же в бездонного дзвона,
Дзвонарю поглухлий!
Хитаючи, зруш
Тишини громової колону!..
Бий же, дзвонарю,
бий же наобдліг
Не в дзвони,
а в морди й серця!
В замовклім, засмердженім кодлі
Роззявилась тиша –
рот мерця.

Рот –
зашкалубина хмура,
Сурма товста живота,
Волога й липуча рура,

Що блює, ремига і ковта.
Волоцюгам сліпим, крім рота,
Нічого не треба.

І от
Розкривсь, як діра ешафота,
Двадцять один рот:
– Віками ішли ми
Дорогами злими,
Землями злими, роками злови.
Мов на катівні, на площі й майдани,
Як голови, клали сакви і торбани,
Мов бунчуки, простеляли чуби.
В баюрі, у куряві, в тузі і лжі,
Карка зломивши, мовчки лежи
І в землю, як в жертву, вгризайся!

Землю і руки свої гризучи,
На всіх перехрестях лежать стогначі,
Лірники – жальники й здрайці!¹
Здобич розпачлива – пил й пироги,
Зелені сирітські нужденні шаги
І вдовині чорні окрайці!
На всіх перехрестях сліпа голова,
Як пастку смертельну, своє розкрива
Піднебіння страшне труподства,
Скелепіння облудних жалів і скорбот,
Огидою й порохом напханий рот,
Зморхлий капшук безстидства.
Капшука не зашморгуй –
всихає нехай!

Хай!
Дай, Боже, дай
За ганьбу,
За злобу

¹ З д р а й ц я – ворохобник, грабіжник, лиха людина.

Твоєму рабу,
Щоб смиренні були і мудрі,
Во ім'я Отця
Трішки м'ясця;
Трішки винця,
Й кожному – хоч по лахудрі!..

Сопіли,
 крехтіли,
 гарчали,
 ревли,
Смерділи,
 змокрілі та голі.
Над черевом мокрим бундючно трясли
Бородою на в'ялому волі.
І воло трусилось,
 спадаючи з ший
Схвильованими обручами.
І сказав Перебендя:
 – Брате мій!
Ти побратався із нами!
Слухай, кобзарю,
 жахайсь і мовчи,
І тайни почувеш многі:
На всіх перехрестях лежать лірачі,
А зводяться тут лиш на ноги!
То ж м'ясо жіноче й волів'яче –
 нам!

Голод і пісня –
 для бидла!
Нарід наготує своїм сліпакам
Гори жінок та їдла.
Братія лірницька,
 віщий нарід,
По усюдах блукаючи,
 швендя,

Не перший кобзар я, що тут проклина
Музику таку й ці свячені!

– Годі! –

кричить Перебендя.

– Послухай!

Розум пропий, а сумління лиши
Там,

де шумує сивезна сивуха –

У міддю окутім, дубовім ковші.

М'ясо й сивуха – причастій окраса.

Таїна причастій відома для нас:

Хто служить духу – той просить м'яса,

Багато м'яса,

досхочу м'яс!

Христимся ж розп'ятим жовтим маслаччам

І плоттю свою причащаймо же плоть!

Сором видющим лишає Господь;

Сліпі, –

отже, й сраму не бачим!

– Що ж бачите,

люті й сліпі водії?

Що в піснях зберігаєте

й в серці?

Несуть животи, наче кобзи свої,

Розбецнені страсотерпці!..

Хоч людськеє слово почути!

Не чуть!..

– Жерти давай Перебенді!..

– Добре тим жерти, у кого, мабуть,

Кендюх –

за серце,

й за кендюх –

Серце,

де істина, розум і суть...

– Несуть, вже несуть

Манашки нам кашки

І борщику в горщику...
 Доброго, Боже, пошли борщу!
 Грудей у кошулі,
 Сала й цибулі
 На серце тще й на душу тщу!
 І на полумисках, в макітрах, на тарелях,
 Де опухами жир позастигав,
 Несуть, в руках тримаючи дебелих,
 Врочисті кучугури страв.
 Воно розпарилось, розбухло і розквітло
 І пишні випари, як стяги, простеля,
 Оце гливке й волокнувате їдло,
 Тяжке, немов земля, і владне, як земля.
 Пливають на плеса нерухомі столу
 У пахноті плавкій, як в голубій імлі,
 Ковбаси згорнуті, немов кадні¹ кодоли,
 І часником напахчені драглі,
 Міцні шари просолоного сала,
 Сметани холодок у глечиках дзвінких,
 Шльопки вареників, що плямами на них
 Прозоро-жовте масло поспливало,
 Засмоктане в трясовину підлив
 Качаче гузно, гуся гола шийка,
 Міцний, немов з кори дубової настійка,
 Узвар із груш рудих і глянсуватих слив,
 Борщу густі, зелено-темні верстви
 В мисках мальованих, ясних, немов бурштин..
 О, він поглине все,

він змиє все, – цей плин
 Бучного й лютого, як розпач, ненажерства!
 – Сала накришено, м'яса нарубано,
 Всипано в миску по вінце борщу!

¹ К а д н и й – закопчений, прокопчений.

Ковтаю, вминаю, жеру і трощу,
Щоб кавдуни задзвеніли, як бубони,
Щоб... –

І замовкли ураз сліпаки,
Мову ввірвавши одверту й нехитру.
І поповзли по столі п'ястуки,
Наче раки слизькі, обчепивши макітру.
І чує сліпець –

в шарудінні, в імлі
Череватою сунуть горою
Двоногі потвори по вгнутім столі,
Трясучи над столом бородою.
Обсмоктують лодви¹,

облизують стіл
Голодні розкошелюби,
Звісивши клопоті слини і жил –
Прищуваті й ослизлі губи.
Губатого м'яса зчорнійий шмат –
Розпатлана мертво корбгва
Сліпецьких утіх, насолод і розрад
Кобзарського тайного логва.
Слина бучавіє на губах
Із салом розтопленим вкупі.
Плямкає стяг,

недочавлений стяг
Учти пророків і трупів.

Кинувсь кобзар, щоб не чуть, щоб втекти,
Кинувсь наосліп праворуч –
Репаяють рти, гугонять животи,
Глухо блює хтось поруч.
Ліворуч метнувся,

крутнувся навкруг –
Глуха, нездоланна задуха огиди!

¹ Л о д в а – дошка, в даному разі – дошка столу, верх.

Череву репає в твого сусіди,
З насолоди конаючи, стогне смердюх.
Стогни, захлинайся,
страшна салотопне,
Ротами людей і ротами бандур!
Як опух зчорнілий,
роздувшись, лопне
Серця розбовтаного міхур!..

Реве Перебендя, підспівують інші,
І звуки приглушує смороду повсть.
Зайшлись, збожеволівши, співи одклинщин
І одклоненний надсадно зайшовсь.
Тіла посудомила чорна хвороба,
Потрясає ротами падуча бола¹,
І піт прикипає до чорного лоба,
До чорного лоба, важкого чола.
Голови людські – болючі, як чирій,
Що вгвинчений довгим і впертим нуртом.
Поволі підноситься млілий трикирій²
Трьох пальців старечих над мокрим чолом.
Старий Перебендя перехристився:
– Ну, що ж, одклоненний юначе,
у путь!

Одклинщини справили. Ти помолився,
Та й кожен із нас помолився, мабуть...
– Годі, святобливі!

Я зрозумів
Із пишних літаній,
з напучувань кожних
Службу лукаву сліпих кобзарів –
Щоб не тривожити ясновельможних,
Шляхти, підшляхти, панів, підпанів,

¹ Бола – тяжка хвороба, пощесь.

² Трикирій – трисвічник, річ релігійної відправи.

В холодну колоду навіки закута
Ваша прокисла, проклята Славуга,
Баюра глухих і сліпих хуторів!
Ваших колодязів заспані води –
Принада й загибель у ніч глуху!
Ревіте, народи,

конайте, народи!

Із піснею легше вмирати на шляху!
А я умирати не можу,

не хочу!

Смерду й рабу не зламаєте карк!
Вам не фортеця –

ваш хутір,

фільварк.

Вам не сховатись за пісню пророчу!
У ваші пророцтва й дороги не вірую!
Убийте! Розіпніть!

Не вірую я в «Отче наш» і «Вірую»,
В рабську покору століть!

Вірую –

не кобзою,

вірую –

не лірою,

Вірую –

полум'я серця і гнів

Моею напишною буде офірою

Для смердів,

для хлопів,

для хропаків!

Малою офірою,

нікчемною жертвою,

Бо десь аж на всохлому, бідному дні

Водою сліпою,

водою мертвою

Забризкано очі і серце мені!
Бунти і народи!
 Пожежі і воля!
Як зраниений пес, по дорогах повзу!
Голодні роти серед голого поля
Кричать про повстання, ревуть про грозу!
Ноги зламаю,
 серце розчавлю,
Таки дожену вас,
 таки дожену,
Юрмища мужні!
 Конаючи, славлю
Бунти і бої,
 пожарища й війну!..

.....
Я в очі заглянув сліпцю-ненажері,
Сліпий, я побачив сліпецькі серця!
Кінчайся, кумедіе зганьблена ця!
Ведіть до дверей мене! Двері! Де двері?!.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

На сухому току,
 посеред пилюги,
Каправі й худі міхonoші,
Вмостившись, сваряться за гроші,
За мідні, щербаті шаги.
Сваряться,
 соплять
 і потроху
Вминають поцвілі свої
Тяжкі пироги та беркі малаї,
Ковтюхи крупкуваті гороху.
І тліють їх очі, як в тихім огні,
У ніжній сухій золотусі,

І сиплються,
 сиплються вії кальні
На щоки при кожному русі.
На теплі й змокрілі повіки ляга
Дрібною, летючою рінню
Золотушна перга¹,
 сухозлотна перга,
Сліпоти передчасне цвітіння.

Обсипається око, як пух із кульбаб,
Обскубана кулька квітчана.
А рана цвіте –
 бо коли не змогла б
Квітнути плекана рана?
Щоб квітнула рана,
 щоб око, померши
Не оживало, –
 сліпцям оддає,
Як першу сльозу,
 як засмученість першу,
Зморене око й дитинство своє
Сліпецький водир,²
 поводир, міхоноша,
Що торбу і руку кобзарську несе,
Що стає найдорожча йому над усе
Лебійська, засмерджена ноша.
Звикає приймати на гостре плече,
Приречене схнути й хилиться,
Правицю, що душить, лама і пече,
Врочисту кобзарську правицю.
Стенувшись і зблідши, зведеться хлопча
І руки сліпої примари
Покірливо візьме
 й не скине з плеча

¹ Перга – пил квітчаний.

Того п'ятиперстого він пернача,
Тієї руки-костомари.
Обтяжений мудрістю, злом і жалем,
Із серцем голодним і голим,
Стає перед кожним народженим днем,
Перед кожним новим видноколом,
Стає й, тремтячи, прислухається він,
Як за сотні верстов і за тисячі гін,
Минущі і неминучі,
Надходять події прийдешніх годин,
Зустрічі, люди та бучі.
Гогочуть далеко страшні ярмарки
В голашній, безумній хурделі,
Стлівають дороги,
 вщухають стежки,
Розпадаються прахом оселі,
Пробігають і зойки, й огні по юрбі,
Що шляхами,
 здригаючись, лізе.
І багато вогнів заховає в собі
Око каправе та зизе,
Доки закриється в сліпоті,
Наповнившись грузом доценту,
І доки не стануть видющими ті,
Дерев'яні орбіти струменту.
...І вкручуй у пісню,
 як в плесо,
 як в змрок,
Чорторії заюрені мозку!
Співай, як причинний,
 крутись, як пророк,
Смердючий і злий недоноску!
Не слухай, як глухо скавчать уночі,
Дощату постелю рвучи й гризучи,
Голодні, обкрадені суки,
Віддавши щенята свої в лірачі

Учитись пісенної штуки.
Не слухай, як виють хурделі і пси,
Що вили і витимуть завше.
Пильнуй патериці,
торбину неси,
Бандуру від гроз заховавши.
Око, як близну свербливу, віддай,
І котре сліпе й недосліплене котре,
Потовчений в гамуз,
покручений вкрай
Безбатченку,
байстре
і лотре!¹

– Ви, дядьку, до мене? –

озвався один.

– Кінчили?

– Рушаємо звідціль?

– Зі всіх пирогів – тільки жменька крихтин,
Бач бо, які ненаситці!

– Пан-отче!.. Рушаймо!

Доріг не боюся!

Що я молодий і недужий?

Так що ж!..

Спитайте, пан-майстре, в оцих міхонош,
Чи вартий чого я й на що пригоджуся.

Ми геть позмітаємо порох з шляхів

І пустимо наші дороги, як змії!..

Промовив якийся і вії склепив,

Недоброю вільгістю зрошені вії.

– Ти прагнеш, водирю, доріг лірача?

Іч, спрага яка невиситима,

¹ Лотре (полонізм) – хлоп.

Голодом вишкрябане з живота?!.
А був би з тобою,
 як матір із сином,
З загнилим ще в матернім лоні синком...
Постояв хвилину,
 й пішов попід тином,
І зник вдалині,
 вдалині за горбком...

Скриплять, розриваючи пута з лози,
Насаджені задом на випнуті шкворні,
Рипучі й робучі, чолаті вози,
Неначе скарбівні гонорні.
Роздувши драбки,
 мов огвари¹, стоять,
Віддавши на гендлі веселі,
Пахнющу й барвисту, мов райдуга, кладь,
Соки, плоди і зела.
Купи травних і коштовних скарбів
Вивалює, репнувши, бесаг²,
Заради пихи
 і для гендлю розкрив
Господар, привівши для славних боїв,
Вельможну твердиню на дужих колесах,
Природні клейноди володаря нив,
Державця на луках та плесах.
Стоїть коло воза,
 в брилі набакир
Величаючись, як в авреолі,
Воевода з левад,
 хуторський багатир,
Князь на стожаллі³ й в стодолі.
Розвертає він груди, як браму, насилу,
Бо м'язень на м'язня берем'я ляга.

¹О г в а р а – здоровило, кремезний чоловік.

²Б е с а г – сакви, лантух.

³С т о ж а л л я – місце, де становлять стоги.

Просторо та повно гуляє по тілу
 Устояна добре
 хазяйська юха¹.
 Розсунувши жили,
 беруча гамула²
 Патьоками м'язні гарячі вгорта, –
 По шії спливає,
 на груди звернула,
 На клубах зачовгала, жирна й товста.
 Хазяїн вслухається:

 тепло лоскоче
 У м'ясо, у сало зав'язаний плин.
 Хазяїн м'якого й штудерного хоче –
 Чи баби, чи пісні.
 Вслухається він –
 Стогоном вовчим і клекотом орлим
 Сурмить над майданом владуший хосен
 У кожне зчорніле, роззявлене горло,
 Роз'ятрене з мляви, горілки й пісень.

Ось вона – пісня трактирів і лазень,
 Смугастих абахт і товарячих тирл!
 Горлай чи лупежник? Лабазник чи блазень?
 Мандрьоха базарна чи багатир?
 Щоб пісню, як бабу, обм'ять і обсмикать,
 Щоб висмоктать пісню, мов пляшку, мов хіть,
 Вже рта ворухнуться скоцюрблений кікоть,
 Що вміє вчепитись, і ссати, і пить.

– А йди-но сюди, галайдацька псявіро!
 Заробиш чи гріш, чи з товчеником книш.
 Музику крути нам,
 рипи нам на ліру,
 Співай, чортів старче, гучніш і бучніш!

¹ Ю х а (*вulgarno*) – кров.

² Г а м у л а – густа рідина, густа юшка.

– Та ось вам і пісня, сліпецька зароба!
Гукнули – й почула музика сліпа...

І напнувся старий,
 аж тече з-попід лоба,
З повік, вкритих вразами, жовта ропа.
Заверещала розхитана корба,
І знявся, мов хмарка, над лірою пил,
І смик вересливо поскубує,

 корпа
Мотуззя костричене й кручево жил.
Ящик дощатий виляскує глухо.
Гунких дощечок верещання і стук.
Ліра рипить – ярмаркова рипуха,
З вереття висмикує зніділий звук.
Ліра рипить – ярмаркова жебрачка,
Жебруча тужільниця,

 вірниця скрух.
Бреде, затинається, стогне заплачка¹,
Стогнеш, заплачко? –
– Ух, ух!

Горілчаний дух
Оковити, варенух, запридух!

Закривайте ярмарки,
Наливайте нам чарки!
Чарко моя, чепурушко,
Тебе вип'ю я, моя душко,
Тебе вип'ю я та не вилю,
Люба чарка мені на похмілля.
Я з тобою, чарочко, погуляю,
Наче біла рибонька по Дунаю,
Бо я хлопець – чарці друг,
Добрий зух,
Ух!
Добрий зух,

¹ Заплачка – пригравання, музичний вступ до пісні.

І п'янюга, й волоцюга з волоцюг!
 Шинкарочки, шинкарки,
 Наливайте нам чарки!
 Сало смажте, сало шкварте,
 Виставляйте калачі,
 І горілки повні кварта
 Наточи, наточи!
 Дай книшів, дай книшів,
 Розбивай барила
 Для хазяйської душі,
 Хазяйського тіла!
 Усі враз, усі враз!
 Розгулялись дуки.
 Б'ють в підкову, б'ють в обцас,
 Садять в закаблуки.
 Витинають гопака,
 Розривають шати.
 Моя ж доля вже така –
 Піти й пригравати.
 Ух, ух!
 Лець не спух
 З тих бенкетів та наруг.
 Клята доля, ой недоля, у старцюг!
 Доля – злигодні мої,
 Чом я десь не дів її!
 Доброточки-хазяї,
 Люди праведнії, милостивії.
 Та простріть же ви руку даящу,
 Та згляньтесь на душу пропащу,
 Подайте на отченаш, на обмоленіє,
 На своє спасеніє.
 Ой, майте ж, моя мамцю, жалість наді мною,
 Над моєю нищотою,
 Над моїм то каліцтвом довічним..
 Не бачу ж я, мамцю, як праведне сонечко сяє,
 Не бачу ж, моя квітю, як день Божий минає,

Не бачу, мамцю, як вечерок, моя квітю, примеркає.
А заслонило ж мені оченьки, заслонило,
Як кленовим листочком застелило.
Волів би я, мамцю, заробить,
Волів би я, квітю, заслужить,
Гірка моя, мамцю, зароба-заслуга..
І крутиться корба,

і ліра рипить,
Ліра рипить – ярмаркова рипуха.
Навколо припишкли, –
той мріє,
той слуха,

А той, обіпершись об воза, стоїть
Та й засинає поволі.

І близько
Присунулась тиша,
і чує сліпак,
Як гупає, впавши кудись на билицько,
Царициним іменем битий п'ятак.
Похнюпився дід, і припав до струмента,
Та й слуха, як струни бринять,
як із тьми

Спотикаючись, човгаючи чобітьми,
Хтось-то до нього задумливо плента.
Підійшов.

Зупинився.

Ступив ще на п'ядь.

Поволі схилився,
й долоня волога
Торкнулась лица, як уміють торкати
Тільки допитливі руки сліпого.
– Хто це, питаю?..

Та хто це, питаю?

Товариш?..

На біса товариш мені!

Нехай він деінде...

Бо тут назитаю

І сам на гертиху та кунсо хобні...¹

– Я не товариш вам, діду,

й не недрут,

Хоч і приبلуда сліпий між людей...

Ні датку собі, ні дівчат товстобедрих

Я не шукаю...

Ви, діду, ачей

Не перший десяток вакуєте з лірою

І знаєте добре сліпецькі путі,

Що їх я ніколи не визнаю,

не зміряю...

Діду! Скажи – чи дороги оті,

Замучивши згагою душі,

виводять,

Співців та їх вірних в ясний вертоград?

Чи певність та звагу,

чи просто – байстрят,

Блукаючи світом, бандурники родять?

Чи всохла остання краплина води

В бандурній, лункій та сухій шкаралуці?

Чи, може, вже води могутніші й дужчі

Гримлять об пороги мужицьких твердинь?!

Ти ходиш по світі не перший десяток,

Не на першому стовквиці ницьма лежиш,

І ліра стара та посвячений ніж,

Та, може, ще мудрість і скруха – твій статок..

Запльований,

зганьблений більш над усіх,

Це ж ти –

найнещасніший з відданих лірі,

І розпач холоне на більмах твоїх,

Одчай, що зневажливу зроджує щирість...

¹ Сліпецькою «тайною» мовою: бо тут нажебраю і сам на горілку та хліб грошей.

А лірник мовчить,
і пливають,
і пливають,
Нерухомо спливають два ока підласі,
Несучи білий мул і гнилу каламуть
З продавлених ям в зашкарублому м'ясі.
А лірник мовчить,
наче він не зловив
Глухого, мов скрип, шепотіння прибудуи.
Навколо сліпців порозходились люди,
Не добравши в тій бесіді глузду і слів.
А лірник мовчить,
і видзвонює муха,
Принаджена соком м'ясистих повік.
Він спить?
Десь ширяє думками?
Чи слуха?
І, поруч, присівши,
веде чоловік
Все далі своєї:
– Я вчився три роки,
І очі склепились, зогнивши.
Отак
Пішов придивлятись до світу,
безокий
Мандрований лірник, незрячий жебрак.
Я бачив багато, й питаю не вперше.
Востанне?
Не знаю.
Знаю – не вперш.
Ти відаєш, діду, –
є всякі тверджі¹,
А сумнів, певне, найбільша з твердж.

¹ Тверджа – твердиня.

Ламаюся в сумнів, як в браму обвалену,
Розкопую,
б'ю,

вивертаю її.

У кожному шпарину,

у кожному прогалину

Встромляю заюшені пальці свої.

Ти думаєш – так,

засурмивши у сурми

Пройдеш крізь облоги, крізь мури й рови?

Ні!

Треба в страшні і розпачливі штурми

Кидати чорне ядро голови.

Маячня повсякденна,

шугання думок, наче струмнів,

Що дзвонять у скроні

та геть одлітають умиць.

Легко зломити голову –

важко зломити сумнів,

Здолати його і на горло йому наступить.

Порожнеча вирує так боляче й глухо.

Шалій ти!

Кругойдуче вагання засмоктує трупики душ!

Здолати! Продертись! Пробитися! Вийти!

Як муж, а не мученик...

Чуєш? –

Як муж!

Відповідай, перехожий!..

Невже безсоромно й довічно

По торжищу людському сумнів тягтиму я свій?!

І чоло скривавлено біле, –

тільки око, кричить дихавично,

Наче здавлений розпачем рот, закам'яніло блідий.

– Що для тебе ганьба?

Призвичаївся ти до потали!

Чекаю я, діду, – скажи мені правду на це!

Ти вже так натягавсь
і так вже тебе заплювали,
Що плюнути легко й самому собі у лице.
Неважко тобі відказать,
спаплюженому жебракові,
Чий строк уже вийшов,
чий біль і затих, і засох!..
Скажи, не лякайся –
на площі лишилися вдвох.
Скажи,
що пророчі сліпці –
махлярі й горлаї ярмаркові.
Скажи,
що козацький співець –
кумедний тепер скоморох...
Я знаю, –
зміняється світ,
і прадавні криваві пожари
На заграву іншу змінились –
то смалить кабанник свиней...
Гей, діду, гей,
Не татарський ясир, а смердючі отари
Поганяє козак для торгових гостей.
І вовну овечу, ба хвіст навіть песій
Запакувавши в беремища пак,
Везе до вальош¹, до крамниць, до посесій
Хазяїн уважний, хаптурний козак.
Стинають діброви столітні, прегарні,
Рубають гетьманський освячений дуб,
Корягу дубову везе до чинбарні,
Щоб ремінь чинили, козак-живолуп.
Шкуру на ремінь, на юхт і сап'яни
З лицарського друга, коня-румака²,
З волів круторогих, чумацької шани,

¹ В а л ь о ш а – сукновальня.

² Р у м а к – аргмак.

Здирає і лупить козацька рука.
Щоб скло для карафок топити, на гути
Предковецькою кров'ю залятий пісок
З боїща старого, зі схова кісток
Козацтво взялося возами тягнути.
Вивозять і праху дідівського корх,
І тіло внучаче, слабе та неукріпле!
Він землю дідів, як пісок, пересипле,
Отой всевладущий, ненайдний торг!
Я чую –

 реве, роззявляючись, черес
І кожен ячить перепроданий морг!
Я чую –

 заходиться лірницький вереск, –
То гонять пісні, наче вівці, на торг..

.....

– Бодай би не згадувать скрухи і туги,
Бодай би не згадувать муки й гріхи,
Бодай би не згадувать темні шляхи
Великого світу й Великого Лугу!
Путі твої куряні відаю я,
Великий мій Луже,

 дикий мій Луже,
І вітром твоїм виповнялось недуже
Серце базарного горлопая.

Ще був водирем,

 і з дідком голомозим
На жебри ходив, на кобзарське вчення,
Коли величався у Глухові Розум,
Оте нерозумне й бучне гетьманя.
Розбито Батурин,

 занедбано Глухів,
Ще куряться кровки сплюндрованих гард¹...

¹ Гарда – козацьке селище.

Я чув брязкотіння рушниць,
алебард,
Тупіт невгавний муштрованих рухів.
Я чув, як ридав недолугий Калниш,
Рвучи на кибитці суху рогожину,
Щоб глянуть востанне
й проклясть Україну,
Й простить Україну, де порох і тиш...
Я чув, як молився про помсту і звагу,
Над лезом склонившись, Мельхиседек¹,
Благословивши похмуру звитягу
Залізнякових завзятих дейнек.
Я чув, як багаття гриміли у Кодні,
Як репало тіло, узяте в бичі...
Сьогодні ж...

Наслухався добре сьогодні...
Мовчи, юродива примаро, мовчи!..
Ти, ж, серце нікчемне, старого не згадуй,
Лягай у свій мудрий і зважений лад,
Не втягуй збентежені мислі у зваду²,
Вони бо пройшли через тисячі звад.
Мені недалечко лишилось до гробу,
Та мовлю, вмираючи:

благословен
Більший над чвари козацький хосен³,
Господаря чесного чесна зароба!
Бо й справді міняється світ і діла,
Й пасуться отари на вигонах Кодні.
Збирай же, козаче, дари ті природні,
Що їх Україна тобі віддала!
Солодку пшеницю,
пекучу селітру,

¹ М е л ь х и с е д е к – Мельхиседек (Михайло)
Значко-Яворський, що, за переказом, благославляв
гайдамацьку зброю.

² З в а д а – суперечка, пря.

³ Х о с е н – користь, вигода.

Розсипчасту рибу

і мед-липовець!

Розкрито країну для доброго вітру,

Що зела заплоджує, втіху сердець!

І радісний вітер, свиріль трудолюбства,

І дощ-теплодай, танцюристий моцар¹,

Розміє криваві сліди братогубства,

Розвіє ману недокінчених чвар.

Дивись –

козаки, трудолюбці смиренні,

Виходять, забувши про чвари й сварки...

– На торжища йдуть!

А хіба ярмарки

Не чесніші за підступи й зради воєнні?..

Тишина.

І принишки сидухи.

Ятки ярмаркові

Загрюкали лядами.

Втишився торг.

– Який то солодкий буде козакові

Зароблений спокій, не взятий на борг!

Незрячий, а бачу –

імла на покрівлі

Спадає, мов курява з неба тонка.

Щаслива утома,

догода торгівлі,

Вгамує стурбований сон козака!

Утишились рухи земні,

а натомість

Схвильованим мислям являє свій вид

Єдина справдешня, німа нерухомість,

Ця істина світу,

цей істинний світ.

Всі рухи безкрайності прагнуть завершень

¹ М о ц а р – міцний хлопець.

І, взявшись тільки,
в собі вже несуть
Передвічний непорух – останнє і перше
Начало всіх рухів, їх міру і суть.
Бо рух –
як струна, що найвищим тремтінням
Пройнявшись,
не зносить його й застига.
Так мудрість приходить,
знаючість нага,
Народжена безуму лютим кипінням.
Так думка, що в льоті нестерпнім шаліє,
Стає, досягаючи мудрості.

Так

В останнє майбутнє вступає козак,
Здолавши минулого злу веремію.
Подоланий

вихор минулого

вщух,

І я на дорозі вселюдській співаю
Про ярмарок світу, про діло і рух,
Що вічності силою свою сягає...
Я бачу –

сіяє огнем супокою й труда

Козацька гуральня,

чумацька ночівля,

Чабанський нічліг, де шумить череда.

Оце переможна й велебна торгівля

Стяги побідні свої викида!

Спокійний спочинок, досягнення борзі

Достойному торжище людське дає.

Аби не забув про козацтво своє

Козак, стоячи на вселюдському торзі,

Хоч він і потрапив у владний полон

Орлових рублів та схизматських корон...

Капністе!

Полетико!

Знаєте –

хто ви?

І ти, Кочубею!

Ревухо¹ – і ти!

Ви ж нашого роду, черкаської крові,
В князях та графах, в орденах золотих.
В Петербургах, Варшавах сидять одуковані
Козацькі краяни, кість наших кісток.
А ти репетуєш – забиті, запльовані!
Та це ж із братерського рота плювок!
Він чесний, бо ситий,

він добрий, бо рідний, –

Плюне земляк, дак і дасть п'ятака...

А те, що я – лірник мізерний і бідний?!..

Ну що ж!

Не доскочив!

Вже доля така!..

Та сумнів старого каліку не змарче²,

Бо я продаюсь,

коли сам продаю...

І він увірвав ту розмову свою,

І озвався молодший, промовивши:

– Старче!

Стоїть над нами вік, як чорний частокіл,

І тінь його лягає на дороги,

І тінь, як меч пощерблений і строгий,

Рубає кожен шлях навідмаш і навпіл.

Чудні і трудні ходять оболоки,

Як постріл, пахне порох, дощ і тлінь.

¹ Капніст, Полетика, Кочубей, Ржевуський (Ревуха) – магнати українського походження, царські челядники (окрім Ржевуського – поляка; про цього докладніша мова буде в третьому розділі).

² З м а р ч и т и – змарнувати.

І клоняться ліси – вітри ідуть високі,
І кругами втинають височінь.
Високий вітер править вищий лет,
Він заверта з перейденого кругу,
Накреслює собі свою дорогу другу
І прагне інших, нам незнаних, мет.
І, може, я вернусь, щоб твій зганьбити зір,
Те око виссане, уразище зловище,
І, може, поведе тебе твій поводитир
На голе і глухе, як розпач, гробовище.
І стане дід, і скаже внук: – Дивись:
Глибоку вкопано у землю домовину...
І дід в онуці не впізнає сина,
Бо й сина був не упізнав колись.
І ляжуть мертвяки, і встануть інші люди,
Бо прийде час новий, і прийде люд новий,
Що в творчій та чудній зненависті своїй
Назве мене – підніжок і заблуда,
А, може, скаже ще – сліпий і тощий скній.
Що людям відповім?
Що темні й упокорені
Були супутники моїх блуденних літ?
Що всі живі шматки,
 всі найдрібніші корені
Мені виривано з моїх пустих орбіт?
Що в зазубнях блукав, коли наскрізь проходив
Дорогами всіма і землями всіма?
Що весь видимий світ,
 земні вагання й подив
Не билися, як птах, на поверхні більма?
Неправда це!
 Бо вишкрябок очей,
Немов жадне зерно, збирає вільгіть світу,
Росу усіх доріг
 і зори всіх людей,
І не вгамовує жагу свою неситу!

Неправда це!

Нема кінця дорозі!
Останнього майбутнього нема!
Невже ж всі ми проходимо сліпма,
Чужі для нас невидимій тривозі?!
Тривого! Земна тривого!
Як не бачить тебе –

хай почуть,

Слухаючи дороги,
Що перед мене падуть!
Невже ж ти проходиш мимо?
Мої тропи минаєш невже?
Невже ж мені сонно і німо
Лежать на дорогах крижем?
Погнити в баюрищах серцю сліпого!
Блукає звалашена й темна земля.
А, може, могили – колиски живого,
Де б'ється в тривозі живе немовля?
А, може, в минулім прийдешне, дияволе?!
А, може, проклятий, – і це вже повік –
Всі вуха поглухли, всі вуха прогавили,
В могилі заритий, майбутнього крик?
Невже збожеволіло наше минуле,
Невже ж всі поглухли, посліпли, поснули?
Невже тільки вічно незрячий блажен?
Й ніхто не вчитає його письмен?
Читати могили, чи гинути в бурях –
Ідем, чортів діду, ідем!
Сліпці умирають на гордих Савурах
Чи під парканами корчем?!
– Помреш, як собака, як вигнаний зайда.
Догравай, юродивий, спотворену гру!
Чого тут розсівся?

Підводься і гайда!

А я на базарі своєму помру...

Молодший підвівся,

і одягу помах

Війнув у лице сліпакові здаля
Тим дмуханням запахів, ланцю знайомих
Плісені, поту, цибулі й гнилля.
Не ворухнувся старий,

не поглянув,

І гладила корбу рука лірача,
І десь недалечко водир дідуганів
Сопів, догризаючи шмат калача.
Приблуда руками намацував тропи,
Хитався,

ставав,

спотикався,

ішов.

Зашпортувавсь, падав у грузні сугроби¹,
В ядучі баюри,

і зводився знов.

Все далі і далі,

все тихше і тихше,

Й уцухло глухе шарудіння ходи.

І озвався старий, тишину перемігши:

– Вставай, поводитрю!

А йди-но сюди!

Блукають базаром примари непевні,

Пахощі, спогаду й тіні самі..

Чекають на нас у базарній харчевні,

У тихій і теплій, веселій корчмі.

Послухай мене,

нерозумний нетяго,

Послухай, дитино, старого сліпця:

Людині дано найутішніше благо –

Вслухатися в людські спокійні серця...

Ходім, поводитрю!..

Кінець другої частини.

¹ Сугроб – глибока колія, яма на дорозі.

ЧИСЛО

[Фрагменти]

(1931)

Коли межа, як парость, проросла,
Коли вже інша грань нову межу затисла,
Тоді числом не зміряти числа,
Й стоять пусті, розкриті навстіж числа.
Стоять, мов згарища.

І куриться труха,
На них, як фіміам руїни і розору, –
Жертовники німотні Піфагору,
Порожніх капищ стоптана пиha.

В безбарвному осяєнні і блиску,
У вічнім холоді містичних сповивал
Чисельного скупого обеліска
Підносився насичений кристал,
Коли монархія над світом розпростерла
Свій сят, і мудрість, і важучі берла,
Коли на владний трон, як рій грізних примар,
Здіймались числа у вінцях тіар,
Коли на вогнищах аутодафе потворних,
На смолоскипах паліївських орд,
В печах катівень, в алхімічних горнах,
В розжарюваних пухирях реторт
Кипіла лють, мов кість холопська, чорна,
І чорний голод, чорна кров і чорт.
Шугали випари і кидалися врѳзпаш,
Злітав язик огню, мов готики язик;
Підносився кристал, ясний, як смертний крик,
І падав знов на дно, страшний, неначе розпач.

Важким кристалом осідав на спід
У колби в череві, в її скляному шлунку,
І філософський камінь, і гомункул
Числа, як штучно вирощений плід.
І мудрість йшла, як хвора породілля,
З сухим, як гостія, й гарячим животом,
Отруена чаклунським соком зілля,
Ядучим соком і містичним сном.
І мудрість йшла, як сон і паранойя,
Сновида лжива між живих сновид,
Підносячи число, як деспота, на щит
Поміж зачумлених, замучуваних стоя.
Число – монарх, що зводиться на трони,
На книги й вежі міст являти чудо й суд.
І замкнуто міста, і замкнуто закони,
І в знаки чисел входить абсолют.
Число – як обеліск володарів нездвигних.
Але вже куриться смертельна порохня
І вже в розколини на обелісках їхніх
Нове зерно свою стрілу вганя.

Відкупщик ходить при дворі монаршім,
Купцю в заставу меч приносить феодал,
І шал володаря – гендлярства хижий шал,
І наливається купецька сурма маршем,
І дзвонять щогли кораблів товстих,
І плинуть кораблі, і пера линуть гусячі
За ними вслід по шпальтах жовтих книг,
Число виводячи, збиваючи, вовтузячи,
Нездвижне й сонне ганьблячи число,
Шануючи оте, що бралось і росло,
Пускало парості і виганяло ссальця,
І пульсувало в шпальті й капшучі,
Як серце, зважене й обмацане у пальцях,
Як золотий дукат в торгашеській руці.

Число росте під алчними руками
І щодоби зростає.

Щодоби

Приплив-одплив невгавної лічби
Шумить над теплими й холодними морями.
Перегоргаються і книги, і моря,
У далеч тягнуться, мов сині рейси, шпальти.
Немов флотилія, рахунку довгий ряд
Йде з Генту й Генуї до Корсіки та Мальти.
Крізь Зунд, Ламанш, Біскайю, Гібралтар
Веде рахунок свій стурбований гендляр,
І бачить він в прозірливості трансу,
Як повз екватори суворого балансу
Бредуть хисткі, уперті кораблі,
В меридіанах шпальт, як в темнім лабіринті,
В нестерпних штормах, в непрозірній млі
Шукаючи шляхів до двох прекрасних Індій.

Ось вправним почерком накреслено нулі –
Гендляр вдивляється і бачить за нулями
На багнах Африки золотоносні ями,
Пробоїни товсті в уярмленій землі.
І далі вписує конторський почерк звиклий
Фігури одиниць, цей частокіл лічби.
Так в караван лаштуються раби,
На спинах несучи криві, як двійки, ікла.
У кожну вісімку, чи сімку, чи дев'ятку,
У кожен з десяти невитворних значків
Вдивляється гендляр, як в радість і в загадку.
І конквістадорських завзятих кораблів
Законний власник, певний владноможець,
Чи імператорський католик-мореход,
Чи амстердамський вільний гугенот,
Лихвар, пірат і святобожець,
Вславляє цифр своїх широкий розворот
І, гримлячи дзвенючим тілом ножиць,
Хребцями рахівниць, немов кістками нот,

Пишається з числа, що йде, як переможець,
В свій перший банк, на перший свій банкнот.

Скарби і дії, визначені в числах,
Звикають цифри зважити й поінять,
Як здобич панову, де вдавнено печать
Купецьких статків і торгових вислуг.
Вони служили, служать знов не згірш
Базарному бундючному монарху
За совість чи за карб, за виграш чи за скаргу,
Чи за звідомлення несамовитих бірж.
І буря перших бірж, і вітер перших акцій
Їх відриває й гонить од землі,
Як душі виссаних і висохлих абстракцій,
Зароджених у підступі і злі.
І знов підноситься надземних чисел замах,
І знов підводиться, хоч в інших фіміамах,
В борні і течії мінливого ества
Абстракція числа, як привид божества,
Абстракція, що смертю пахне трохи,
Коли мертвіє рух і кам'яніє час
У формулах великого святохи,
У кафедральній замкнутості фраз.
І дійсність мислею була відбита й зранена,
І влучена, і випущена знов.
Дух бунтівничого купця і лютеранина
В собі свого купецтва не зборов.

І мисль стає дедалі все гугнявіш,—
Старіє Фауст, в'яне думки рух,
І перед тьмою незбагнених явиш
Лякливо клякне невсипущий дух,
Цей дух, що йшов проз течію сторіч
І розверзавсь могутніше та дужче
У життедайних грозах протиріч,
Що розгортали й потрясали суще;

І розвертається движима та страшна,
Безмежна й вічна кругодучість циклу,
Що вже перейдену, утворену та звиклу
Свою межу сама в зростанні поглина.
Стрибок зростань, і катастрофа, й натиск,
Могутнє скупчення шаленої снаги –
І рве ріка, як шкіру, береги,
Щоб берегом новим в новому плині гнатись,
Де мільярд краплин вив'язує струю,
Де сотні струй ріку прядуть єдину,
Щомить міняючи пов'язаність свою,
Хитаючи й бунтуючи пучину.
Як пульс і плин, число росте й живе,
Собі само ламає серце й мозок,
Щоб з муки й боротьби, з великих гроз і грозок
Повстати знов, як значення нове.
У вічність вгвинчує свою снагу самум,
Жорстокий смерч, що виведений строго
З сухого серця і живущих дум, –
Знаючість Гегеля, ця тінь буття живого,
Цей правди темний відгомінний шум.
Бундючність Гегеля –
ікона і канон,
Професорські косноязычні клекоти,
Що, як у кут глухий,
женуть у свій закон
Живий неспокій,
душу діалектики.
Бундючність Гегеля –
пожива словоблудства
І нерухомий марш муштрованих ідей.
Живий неспокій –
у живих людей,
Цих перших на землі, що починають людство. [...]

Засмаглий залізник, доробок рудокопа,
Ядучий пил хімічних речовин,
І, як мороз, різкий, прозорий газолін,
І синя глибина дзвінкого феростопа;
Це істина – цей впертий труд ідей,
Узяте цифрами знання і воля класу,
Що водить думку свою на площі і в каркаси
Будов, піднесених людьми для людей,
Немов господаря, –

господар і диктатор,

Що скаже – так, і буде дійсно так,
Що думка і труд для наступу й атак
Кладає, мов кораблі, у бойовий кильватер.
Робота й думка, сполучені в єдине,
Знання, і прагнення,

і розгортання сил,

Коли, у наступі розтоптаний, загине,
Глухий, немов пила, нудний, неначе пил,
І гегелівський дух, натхненник пустосвятам,
І лживий, як спирт,

розлучений, як бог,

Приреченості лицемірний фатум –
Безрадісність і розпач обидвох. [...]

СМЕРТЬ ГАМЛЕТА

[Фрагменти]

(1932)

Я знаю вас, Гамлете, снобе дволичності,
Я знаю ваш звичний і змучений грим,
І ваші гримаси та риси трагічності,
І весь ваш нехитрий, буденний режим:
Живете на мансарді,
 гуляєте в дворіку,
Вночі ж –
 сопете над писемним бюро,
На жовтому черепі бідного Йорика
Рисуючи вензелі млявим пером;
Про мудрість незнану говорите, бродячи,
І дім свій звете – Ельсінорська земля,
Й п'єте,
 щоб духовно зв'язатись з прародичем,
Краплі датського короля.
Це, може, єдине, що в вас королевського,
Бо не розкошуєте, в борг живучи,
І часто
 приходить
 мара Достоевського
До Гамлета в гості
 лякати вночі, –
Лякати і загрожувати, мучити і кликати,
Дарма не розводитись: будь чи не будь?..
А Гамлету легше вкусити свій лікоть,
Ніж стати на гостем накреслену путь...
Стоїш у ваганні,
 двоїшся,
 і мариш
У трансі проблем, і дилем, і оман,

І чуєш, як хтось промовляє –
товариш!

І чуєш, як інший нашіптує –
пан!

І Гамлет очунює,
пробує жваво

Озватись на те і на це.

Мовляв, придивіться –
ось моє праве,

Це ліве у мене лице.
Не вірте!

Не дайте блідому Гамлетику
Сховати між фраз і між поз
Двоязику його гомілетику,
Його роздвоєнський психоз.
Двійник!

Роздвоєнство!
Примари романтики!
Блудливі блукання роздвоєних душ!
Такий романтичний, надземний туман такий
Смердить труповинням чому ж?
З'ясовано: всякі божественні Януси
Насправді вдивляються тільки назад,
І манна надземності,

манна гуманності
Змінила хімічний свій склад.
Та й прізвище інше учені їй видали,
Як дару сучасного неба і слід, –
Звучить голосніше за герцогські титули:
Дихлордіетилсульфід.

Пожива Месії, Мойсеєва манна,
Де хлор – за підливу,
за соус – миш'як.

Мойсей!

І Месія!

І Цезар!

Осанна!

І чорним хрестом з-попід неба літак.

Прибрала романтика вигляд і хватку,
Як вахмістр і унтер,
і дивно, –
невже
Хтось в шафі, неначе дідівську крилатку,
Двійника старомодного ще береже? [...]

А Гамлет вагається.

Ці церемонії

Часи відкидають такі.

Принце Данії!

Чуєте?

Принц Солдафонії

Вам дозволить піти в денщики!

На башти надземні ховаєтесь, Гамлете?

Ви вперлись у кут,

ви не сунете вспять.

Розв'язання справжнє теперішніх драм не те,

Де звикли ви руки ламать і стогнать,

Бо снайпери чорні – залага у башті,

У башті із кості слонової рим.

І рими уміють стріляти.

І зважте –

На кого стріляють, змагаються з ким! [...]

Між новим і старим –

не лягли мости.

На два стани розпався вік.

Вмирай, чорний Гамлете,

принце лякливості,

Щоб в боях народивсь чоловік!

Місце в бою розшукать не з ласкавості,

А твердо прийти і стать.

І клас навчить і любові, й зненависті,

І клас навчить зростать.

І станете в лави, де кожен робочий,

Де кожен засмаглий в боях рудокоп

Навчить вас дивитися ворогу в очі,

Навчить вас застрелити ворога в лоб.

ТРИЛОГІЯ ПРИСТРАСТІ
(1933)

Захворіло серце. З усяких хвороб
Найтяжча й найдужча – разюча ця хворість,
Що прорізає, мов корінь, мов прорість,
Засмоктану ягоду людських утроб.
Захворіло серце, і точна свідомість
Про стан свій, про біль свій, малий і страшний.
І крику немає у нього – натомість
Нема і сподіваної тишини.
Натомість навколо гармидер відвідин,
І радники, й гості, і свідки кругом.
А серце вже знає:

ніхто з них не гіден

Почути останній розпачливий подих його.
Сидять приживалки. Ревуть домочадці.
Приходять розрадники й опікуни
Сваритись при першій, непевній ще, згадці,
Що мають на спадок права і вони.

Чистоплюйці душі і сердець приживалці,
Більше тобі, с п і в ч у т т я, не дано,
Як тільки сидіти й поламані пальці
Зав'язувать бантом навколо долонь.
Сидить і чеснотами пахне, як милом.
Сидить і скорботою пахне, як злом.
Сидить, поправляючи рухом несмілим
Гримаски своєї трагічний залом.
Чи кінчиком пальців, чи вінчиком губок
Торкнеться гарячого м'яса проблем

Ти – заздрість, що б'ється
й звивається в звої,
Як змій, свої кільця слизькі простеля,
Хльостка какофонія ноти одної
Маніакального скрипаля.
Струна верещить і смердить каніфоллю –
Скрипаль промовля, мов король, до юрби.
Королю! Ти голий, королю,
Сухорукий музико злоби!
Ти впевнено входиш.

В напруженні дикім
Чарієш, і гнешся, і падаєш ниць.
І пальці загострених рук
наливаються люттю і
криком, –
Так набирається злою вакциною шприц.
І ти –
вже не мука.

Ти – поклик, натхнення й чеснота, –
Солодка, як серця берка, ненажерлива падь,
Велична, як блазень,
гордлива, як вись ешафота,
Куди зводяться, щоб не вмирать.
Мов заплоду вузлики й жмутики, звинуті
Лапки н у д ь г и.

Не завжди розбереш,
Чи муха це сохне,
чи недорозвинутість
Страшнішої гості й жалкішої теж
У черепі коконом.

Звідти не вийняти –
Її треба нести. І от несеш,
Несеш, як продуманий спокій недуги,
У мозку всихання й рипіння клітин.
В лункій спорожнілості власних глибин
Смертельне дзижчання зеленої мухи.

Поблідши від звуку, що висне в зеніті,
Знеможена кров твоя б'ється без сил,
І йдуть катакомбами звужених жил
Морлоки блідих лейкоцитів.
Нудьга – це неситий душі лейкоцит,
Що тілом своїм, непорушним і бистрим,
Вгортає, висмоктує мудрість і пристрасть,
Як спрут, заповзаючи серцю під спід.
Як спрут у глибинах,
як звук в високості,
Невсипно і чуйно

нудьга застига.

Приходять до серця некликані гості,
Та з них найприкріша – нудьга.

Осідання душі, розпадання чуття,
Провал у глибини звіриних афазій,
Старе, як релікт, допотопне дитя
Схололого черева й звихнутих м'язів –
Це падання в ніч мезозойських лісів,
В струю темноти, зледенілу і згусклу,
Що цілить у мозок, щоб зм'як і осів,
Й на гострі волокна розчахує мускул.
Так мамут спиною розгбртує твань,
Печерна гієна так гне свій кістяк,
Як з ями, з безодні, з печер почувань,
Виходить печерний л я к.
Це він, наче напад страшної хвороби,
Розчепірює ребра, і б'є в животі,
І звихує вилиць надуті суглоби,
Вивертає з корінням роти,
Стрясає кістками і сіпає нерви,
Щоб з м'яса схололого бризнула слизь,
Щоб кості, як жовті потовчені черви,
Шарпнулися й розповзлись.
І в горлі від крику зіскакують кільця

І падають, стрімко кружляючи, вниз.
Вчепившись на кожній, живій іще, жилці,
Горилою в джунглях реве костогриз.
Такий він приходиться,—
рукатий, упертий,
Страшний костогриз, костолам, костоправ,
Щоб тут коло серця, що має померти,
Своїх добиватися прав.

Про право на серце, про право на спадок
Збіговище й рада, судилище й торг
Громил, приживалок, сідух, тунєядок,
Що в нього вчепились, як в ділений корх.
Ти, серце, померло?

Не вмерло?

Вставай же!

І ось підвелось, хрипить і реве
Серце предсмертне, що ледве, що майже,
Що трохи померло й що трохи живе.
І це катастрофа чи вихід і витяг?
Це риск чи це криза?

Це воля життя,

Це воля не згнити в проклятих, розбитих,
В протухлих, в прогнилих підвалах чуття.
Це – суд.

Це – банкрутство увічнених мірок,
Це – переоцінка прожитих століть.
І падають двері повільно, як вирок.
І р о з п а ч у дверях стоїть.

Заплоджена змістом тяжким порожнеча,
Огромами виповнена пустота –
Порожня роділля.

І рве кровотеча

Яму її живота.

Кого ти, несита й німотна, зродила,

Вивертаючи лоно до збухлого дна,—
Чи чистого сина для дужого діла,
Чи кров почорнілу, чи груз ковтуна?
Розверзшись, на мокрому тілі пульсують
Оголених ганглій зіяння пусті.
Невже ти — нічев'я? Невже ти вся — все,
Як крик у безвихідній німоті?
Ні!

Кості зламати, і випростать корчі,
І м'язи по швах життеродних розшить,
Щоб розпач розкрити, як родива творчі,
Як Кесарів розтин душі.
Він може зродити! Хай, гинучи, зродить,
А потім змією з хвоста себе з'їсть.
Хай здохне, хай змерхне, хай згине!

І входить

Перший великий гість.

Вона не приходить одразу, вона, що веде за собою
Спокійну ходу і змужнілу поставу душі.
Візьми ж, з н е н а в и д о, це серце,

його засихать

не лиши.

Візьми і грими ним, як дзвоном великого бою!
Ти, волю здвигаючи,

щелепів рвеш ричаги;

Ти горло стискаєш,

тамуючи вигук та гамір.

Так на «Аврорі» стискалося горло крюйз-камер,
Проносячи черги снарядів, як фрази страшної ваги.
Скупа тишина зненавиди. Мовчання продумані такти.
Відмірює виліт і вибух годинник у тілі торпед.
Розграфлено простір і постріл. Сформульовано напрями
й тракти.

І башти лобами трирогими перехилились вперед.

Хронометраж перемоги –
 ці такти і вахти «Аврори»,
 Ця зненавида, що зважила
 серце, гранату і мить.
 Гарматень підноситься вгору, гарматень злітає в простори,
 Як жест величавий оратора, що на панцирнику стоїть.
 () зненавидо «Аврори»!
 В спокійнім сяганні
 й просторі,
 Явивши несхибних піднесень,
 несхибного лету красу,
 Проносяться арки твоїх траекторій –
 Триумфальні ворота часу.
 Ти – присуд змужнілості,
 вирок суворий,
 Де стиль перестрілки і почерк штика,
 Де клас промовляє із башти «Аврори»,
 З башти солдатського броньовика.
 Ти – стиль командарма, де слова приціл
 Поставлено дбало й достоту на градус,
 Щоб кожне влучання звучало як радість,
 Щоб точно розводився кут канонади,
 Як циркуль розводиться в точній руці.
 І він не схитнеться,
 зазнавши відпору,
 Твердий і прекрасно прокреслений кут,
 Що зверстує й править снарядів маршрут,
 Маршрути і мислі, і слова, і зору.
 Дзвени ж, зненавидо,
 як дзвонять громохкі мости,
 Високі мости сталюного польоту набоїв!
 І хто не схитнувся, безтрепетно встояв,
 Той скаже:
 – Ти можеш ввійти. –
 І входить.
 І серця замало.

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ
(1942)

I

Літопису невелемовний звіт
Вкриває порох семи сотень літ,

Але під пилом цим горять слова,
Що їхня правда й дотепер жива.

Тоді, забравши пруссів у полон,
На них п'ятою наступив тевтон,

І підвелися башти кам'яні –
Твердині мечоносців на Двіні;

Закутий в сталь німецький лиходій
Сюди прийшов на учту і розбій,

І припечатав двінські береги
Печаттю смерті слід його ноги.

Він ніс в краї, де жив латиш і ест,
На білому плащі багровий хрест,

Бо в хижака, прикритого плащем,
Був меч хрестом, кривавий хрест – мечем.

Звідсіль, на схід шукаючи доріг,
Де б кожен з них розкошувати міг,

В гранітний Венден¹ збіглась звіддалі
Вся наволоч німецької землі,

Орда купців, злочинців і святох,
Позбирана з вертепів багатьох.

Лівонський край став згарищем тоді,
І дальший шлях замаячів орді –

Втопив грабіжник погляди свої
В ліси Литви, в її святі гаї.

Знов забряжчали рицарські мечі,
Помчали коні, сталлю гримлячи,

І клич лунав: «Майн гот! Благослови
Тобі кадити ладаном Литви!»

Багріє кров'ю й полум'ям земля,
Кричить, в огонь упавши, немовля,

І падає безумна мати ниць
Під тягарем залізних рукавиць;

Розсічений мечем до живота,
Вмирає муж з останнім словом: «Мста!»

А дівчині жадібні руки рвуть
Розкраяну ножем німецьким грудь.

Але литвин свій саморобний лук,
І гинучи, не випускає з рук,

¹ Венден – резиденція ордену мечоносців у Лівонії.

І, в горло німця вгризшись, навіть труп
Не розмикає спалених губ,

Бо хай би серце вразила стріла,
Аніж покора серце пройняла.

Зелена Литво! Протягом століть
Німецький меч тебе не зміг скорить, –

Він бив і нищив, він рубав і сік,
Червоний Німан в сіре море тік,

І кров розчавлюваних немовлят
Була узором для германських лат.

Пронісся вереск чорноперих стріл,
Розвіявсь попіл випалених сіл,

Країна втихла. Тільки крякав крук
І линув пісні рицарської гук:

«О боже німців! Відповіж,
Що для тевтона діять гоже?
Вбивай і риж!

Нам допоможе
Німецький бог, німецький ніж.

Трясти рабів – це не грабіж,
Вбивать рабів – для них наука.
Вбивай і риж!

Ось запорука:
Німецький бог, німецький ніж.

Прогнали пруссів з їхніх хиж,
Литва сплюндрована конає.

Вбивай і ріж!

Нас прославляє
Німецький бог, німецький ніж.

Шляхи на схід одні і ті ж –
Як хмара, звиснемо над Руссю.

Вбивай і ріж!

Тобі молюся,
О боже німців, – гострий ніж!»

На схід ішла кіннота. Над ліси
Підносилися рицарські списи,

Хрест паладинів, прапор волоцюг,
Вінчав їх злобний і бундючний рух.

Вони ішли з лівонських володінь,
Щоб руську землю витоптав їх кінь,

Щоб хліб, і мед, і хутра німець-пан
Як данину взяв од рабів-слов'ян.

І мріяв рицар: «На Дніпрі й Дністрі
Стоять міста багаті і старі.

До їхніх торжищ, пристаней та брам
Зі всіх країн купці привозять крам, –

Лукавий перс, і грецький мореход,
І Генуї зухвалої народ,

І посланець індійських царств – вірмен,
І люди жовтих степових племен.

Там хутро й хліб, там амбра і едwab,
Там слов'янин. Ні! Там німецький раб!

На схід! На схід!» Ще дужче підганя
Кривавий рицар вірного коня.

Руїна й смерть, де кінь промчав оцей
По згарищах і по тілах людей.

І Русь побачила віддалеки
Лісних пожеж гігантські язики.

Приніс північний вітер на Волинь
Чад погару і шум палахкотінь,

І пломеніли небеса весь час,
І люд сказав: «Це німці йдуть на нас!»

У княжий табір вісник вість приніс,
Що меч тевтона над Волинню звис.

Та князь Данило вже не раз гадав,
Що Русь почує гук німецьких лав,

Що прийде день – приваблять хижаків
Плоди слов'янських пишнорунних нив.

Тому свою в кольчуги вбрану рать
Напоготові мусив він тримать,

І кликнув клич до воїв з всіх осель
Князь і державець галицьких земель.

На княжий клич вдягають вояки
Високі, гостроверхі шишаки,

Спитують луків силу бойову,
Напружуючи жильну тятиву,

ПОЕМИ

І, бризкаючи іскрами, коваль
Вигострює мечів двосічних сталь,

Щоб ці мечі змогли пересікти
Німецьку кість крізь лати і щити.

Дружина мужу зброю подає:
«Цілую я озброєння твое,—

Нехай воно нам перемогу дасть;
Коли ж не зможе відвернуть напасть,

То краще вмерти в битві від меча,
Ніж вкритися ганьбою втікача».

Вкладає мати в руки сина спис:
«На захист краю зброю ти підніс,

Як вірний син, служи ж тепер всякчас
Своїй землі, цій матері всіх нас».

В кольчужні кільця дівчина вплете
Свого волосся пасмо золоте:

«Нехай воно, в залізну вплившись сіть,
Юнацьке серце в битвах захистить, —

Коли б це серце ляком пройнялось,
То сивим стало б золото волось».

Виносять стяги з Галицьких воріт,
Подільський шлях б'ють тисячі копит,

Жовтавий Буг нуртує з-під корми
Човнів, обсілих збройними людьми,

Суремна мідь співає з-над Дністра,
І князь рече до воїнів: «Пора!

Не гоже бути під крижовником
Вітчизні нашій!»¹ Він бере шолом

І ратну вість вояцтву подає,
Вінчаючи ясне чоло своє.

Весь край слов'янський чує крок дружин,
Які спішать на збір в Дорогичин;

Волинський праліс, нетрища глухі
Обабіч обступають їм шляхи,

Сичить земля під копитом коня,
Замшлу стежку морок заслоня,

Ведмежий рев і зубрій рик в лісах,
І скрикує дитячим зойком птах.

Живе тут в тьмі незайманих дібров
Відлюдний смолокур і звіролов,

Та з хиж лісних виходять люди всі
Назустріч світлим воїнам Русі

І перед військом впевнено ідуть,
В Дорогичин показуючи путь.

По плесах Бугу в золотій імлі
Пливуть широкогруді кораблі,

¹ «Не ліпо бути під крижовником
(хрестоносцем) вітчизні нашій» –
слова Данила Галицького.

По встеленій ромашками траві
Дружинники ступають бойові.

Проходять мимо князя їх ряди:
«На поле слави, князю, нас веди!

Хай знає зграя рицарських гувльвіс,
Як б'є наш меч, як пробива наш спис!»

І дивиться злотобородий князь
На рать, яка в Дорогичин зійшлась,

І громовиця помсти, як гроза,
Його спокійні очі проріза:

«Гей, рицарю жадібний, стережись!
Ось витязі слов'янські підвелись.

І бистролетні птиці наших стріл
Нап'ються крові із німецьких жил,

А в наших пущах вистачить гілляк
Для вибіглих з Німеччини собак,

Бо їх навалу, звернену на схід,
Змете мечем племен слов'янських рід».

II

Вельможний Бруно, рицар і монах,
З горбів надбузьких поглядав на шлях —

Він бачив діл, розкинутий навкруг,
Кипучі пущі, тьмяноводий Буг,

І вбитий в кручі глинястої схил
Кріпкий дорогичинський частокіл.

За ним ховалось сонце. Тріпотів
Над містом смуг злотистих перелив,

Внизу ж темніли стін стрімкі зубці,
Немов залізний обід на вінці.

Був нерухомим і глухим осад,
І раптом Бруно похитнувся назад, –

Засліп його пташино-жовтий зір
Від сяєва, що залило простір.

В Дорогичині на весь навкольний світ
Розкрився отвір тесаних воріт.

І першим сонце хлинуло звідтіль,
Як перший воїн дорогичинських піль.

А військо йшло по сонцю, по путі,
Яку встеляли мева золоті,

І несла в далеч сонячна ріка
Високу й грізну тінь войовника.

Йшли списники, піднісши догори
Настромлені на довгий спис багри;

Йшли мечники, врочисто несучи
Свої прями, як промені, мечі;

Йшли лучники, сховавши в колчани
Рій бистрих стріл – разючий дощ війни, –

Йшло вояцтво, братство ратних діл,
І сходило із пагорба на діл,

Шикуючись у лави бойові
На оболоні, на грузькій мокві.

За ними йшла неждана тишина,
Та враз сурма озвалась голосна;

В суремнім співі, що лунать пішов,
Спливла, як хмарка, княжа хоругов.

Огорнутий багрянцем опанчі,
Тримаючи десницю на мечі,

Данило їхав. Гримотів за ним
Кінноти тисячокопитний грім.

Цей грім копит і сурм тривожний спів
До рицарів луною долетів,

І вдарили серця їх в сталь кольчуг,
І Бруно подививсь тоді навкруг,

І так промовив рицарській юрбі:
«Цей край слов'янський віддано тобі!

Кого впіймаєш – тим петля і меч,
Кого живим залишиш – онімеч!

Щоб на Русі ми владними були,
Вперед, германці!» Роги заревли,

Ударили важчезні скакуни
Твердим копитом об трусські лани,

Аж виплескались води із криниць,
Аж, свиснувши, схилились лози ниць.

Мнучи чагарник, зсунувся й помчав
Залізний клин залізнокутих лав,

Щоб ворога розбити пополам,
Зламати слуп дорогичинських брам.

Гарчать короткі вигуки людей,
Об лати б'ються крила їх кирей,

А на шоломах, що вкривають рать,
Зловісно роги буйвола стирчать.

Довжезний спис нахилено вперед,
Натягнуто рипучий арбалет,

Та гружений залізом битви кінь
Ногами загрузає в болотінь

І рветься знавісніло із води,
Розладнуючи бойові ряди.

Клятьба. Слова прокльонів і погроз.
Раптовий свист із недалеких лоз,

І, тремтячи, стріла свій дзьоб вганя
В криваве око першого коня.

Шаліє кінь, зметнувшись на диби,
Вудила рвуть обвислий шмат губи,

Остроги порють ребра скакуна.
«Вперед!» – крик труб повторює луна.

Знов свист, і свист, і мерехтіння стріл,
Хитнувся ратиц смертоносний схил.

З кущів, з купавин, плазом, як вужі,
Повзуть слов'яни, стиснувши ножі.

Піднісся ніж – і цівка б'є густа
В коня з розпоротого живота, –

Він ще несеться, скровлюючи лан,
Та падають укупі кінь і пан,

І воїн німця в шпари лат вража
Ударом вузьколезого ножа.

Вже впав на землю рицар не один,
Порушивши рядів залізний клин,

Та й труп на трупі зупинить не міг
Скаженого заліза дикий біг.

Дружина руських вгору вже звела
Багри – стягати рицарів з сідла,

І задзвенів, як в бурю дзвонить бір,
Метал могутньо змахнутих сокир.

Мовчало військо. Гук зростав. Ще мить –
Дорогичинська битва заgrimить.

Хропіння коней. Вигук. Гуп копит.
Сталь цілить в сталь. Удар списа об щит.

Чийсь прокльони. Стогони чийсь.
Зіткнулися. Зійшлися. Завелись.

Б'є волиняк по латах навманья,
Аж лопає узорчата броня;

Чернігівський сумирний гречкосій
Стромляє в німця спис гранчастий свій;

Темніє харалужний меч киян
Від крові димних, чорнокраїх ран,

А галицького келепа злий дзьоб
Крізь забороло всаджується в лоб.

Щит тисне щит. Тріщать кістки й списи.
Предсмертний зойк. Захриплі голоси.

Хтось вп'явся в горло ворогу. Хтось впав.
Залізний скрегіт. Гупання булав.

Кипить над полем сонце, порох, чад,
Та німці в бій ведуть за рядом ряд

І, розтягнувшись лавою, разять
Розсипану по полю пішу рать.

На кручах, в полі, в заростях узлісь
Ще билися, боролись і сіклись,

Та скрізь, в червленій руській щит б'ючи,
Блищать зухвалі рицарські мечі,

І вже до міста скаче навпростець
Гонитвою захоплений їздець.

Осад замкнув ворота. На стіні
Смола клекоче в чорнім казані,

І темнозорі, яросні жінки
Ллють вариво димуче в черпаки.

До стін!.. В цю мить з-за надбережних гір,
З долин, де шумно розступився бір,

У сяйві стягів, в славі бойовій
Кіннота руських вимчала на бій.

І знов над нею, наче срібний птах,
Летів, лелів і маяв княжий стяг.

«За Русь, за честь!» Залізний шестопер
Данило владним вимахом простер,

І валом сяйва, сталі й дужих тіл
На німця військо хлинуло з двох крил.

Жахнувшись, обернулись вороги, –
І в їх щити вгрузає зуб клюги,

Летять шоломи, як череп'я, з чол,
Розламуються ґратки заборол,

І навстріч смерті злякано пливе
Лице тевтона сине і криве.

Свій хижий меч він ронить спроквола
І падає, гуркочучи, з сідла.

Так сотня впала – стугонить стократ
Гупня на землю звалюваних лат,

І сто червоних рицарських борід
Стирчить з трави за руським військом вслід.

Сам Бруно бачить рицарства розгром,
Сильніше примощовує шолом:

«Якщо не славу – смерть знайду собі,
Але додому не верну в ганьбі».

Вп'ялись в коня остроги золоті,
Кривавий хрест палає на щиті,

Шалений Бруно скаче стрімголов,
В бою шукає княжу хоругов, –

Ось там, де смертна січа затялась,
В кольчuzі срібній сяє вражий князь.

Мечем до нього прорубати путь!
Назустріч коні скачуть і хропуть;

Ворожий спис розсічено мечем,
Чиясь рука летить разом з плечем.

Мета все ближче. Ще один розгін –
І меч зведе над руським князем він!

Раптово хтось з купавин вирина
І падає під ноги скакуна.

Скакун реве, спиняє люто біг,
Аж лопають підтяті жили ніг,

Вриваються попруги на сідлі,
І кінь вклякає лобом до землі,

Великі руки зводять булаву,
І Бруно тяжко грюпає в траву –

Він захрипів, заляскав сталлю й втих,
Прикований вагою лат своїх,

А переможець став тоді над ним
У постолах і в одягу льнянім,

Цей добрий вой Данилових дружин,
Веселозорий юний слов'янин:

«Здоров, німчаю! Е, німецький рак
В залізній шкаралуці вже заляк.

Не так забився, як злякався. Що ж,
Ми гоїмо і не таких вельмож...»

В цю мить Данило підскакав сюди:
«Хай встане він! На ноги пса зведи!»

Торохтячи листами м'ятих лат,
Підвівся Бруно й заточивсь назад –

Він з князем стрівся до лиця лицем.
«Ти, воеводо, в бран попав живцем?

Гаразд! Потопчеш довгий східний шлях,
Та з ланцюгами бранця на ногах.

Ведіть його – він сам іти не звик!»
І князь од Бруно відвернувся вбік

І тихо рушив у вечірній млі
По полю бою, по страшній землі,

Де плив туман в грозою битий діл,
Де вже загасли блискавиці стріл,

Де відгрімилі лютих січ громи
І згасьблений нападник ліг кістьми.

«Від грому битви, – воям мовив князь, –
Німеччина сьогодні затряслась.

Смертельний шлях для неї – шлях на Схід, –
Таким він є і буде сотні літ,

Бо добрі вої родяться в краю,
Що німцям землю не віддасть свою.

Тож втріть з лица боїв кривавий піт,
Мечем востанне заgrimіть об щит, –

Хай грізним дзвоном збройна сталь і мідь
Про перемогу нашу сповістять,

Хай світ вчуває в цій гучній ясі,
Що не владичить німцям на Русі!»

І кожен воїн відказав: «Аміль»,
Звитяжний меч простерши в далечінь.

ПОЛІТ КРІЗЬ БУРЮ

Поема

(1964)

Пружнаста віхола – прудка підпора крилам.
Боріння. Зрив. Упертий рев стрибка.
Як нудно пахне тулуб літака
розпеченим металом і мастилом!
Як ухають, працюючи навзаводи,
мотори!
Вигук. Вихлоп. Спазм. Виття.
Брести крізь ніч,
в морозній хузі плавати,
нести мое малесеньке життя...
Напружено, аж пальці побіліли,
чіпляюсь за дюралієвий плинт
і прислухаюсь, як гребе під крила
густенну бурю працювятий гвинт.
Греби поглибше,
далі й далі вгвинчуй
десяток тихих людських існувань
туди,
 за прут,
 за фронт,
 за бій,
 за грань.
де кожен –
сам, самітний, поединчий, –
стрибне в ревіння, в хаос, в хлань.
Це буде грань життя мого.
Не знаю, –
кінець чи грань?

Моїх сімнадцять літ
я в пам'яті квапливо проглядаю,
печальний список бідочок і бід.
Не бідкаюсь. Даремно. Ні до чого.
Кому? Тобі, Іване Хомичу?
От знов на мене він поглянув строго,
немов почув, як гірко я мовчу.
За мною слідом ти крізь отвір ступиш,
за мною звалишся у прірву, в круговерть,
заціпиш зуби,
сталь кільця поцупиш
і трапиш в сніг
чи вгрузнеш в смерть.
Ти зробиш все, як я,
а може, навіть краще,
хоч я – молодша
й легше долечу,
та ти пройшов
такі безжальні хаці,
де вмерла б я, Іване Хомичу!
Про мене знаєш більше, аніж кажеш.
Неприятнь тліє нишком, наче трут.
Вдивляєшся,
чекаєш,
міриш,
важиш, –
не вірить людям – твій щоденний труд.
Я знаю це, і злюсь, і зневажаю,
але у бік очей не відведу,
бо ні жаху, ні сумніву не маю
перед лицем того, на що іду.
Мене від спільного походу не відділить
ні зір колючий,
ні колючий дріт,
і я зумію тілом власним втілити
той досвід мій,

який би міг знесилить,
але став силою прожитих трудно літ, –
їх темний подих розпачу опік,
жалка образа відшмагала їх,
у горлі згорбивсь, зщулились і знеміг
моїх питань невикричаний крик.
Дві тисячі сто дев'яносто днів, –
і в кожен з них я входила, як в біль,
немов крізь терня, дерлася крізь гнів.
Дві тисячі сто дев'яносто днів, –
і я не впала,
й винесла звідтіль
недоторканну кладь надій і почуттів,
як здобуток моїх німих зусиль.
Я – не сама,
була я не сама
в своїй хитливій утлій самоті.
Я бачила,
що не сховає тьма
великої просвітлості путі.
Я бачила,
я прагнула до них,
прокладачів незміряних доріг,
до доброї жадоби їх робіт,
до їхніх спільних радощів і бід,
до їхніх роздумів, і планів, і нарад,
до їхніх, здвигнутих мільйонним маршем, свят...
– Дивись, Оксано, ось тобі на свято, –
блакитноокий, наче трошки журний,
слова звучать, як завше, хрипливато,
а тон удано жвавий і бравурний.
– Приніс тобі дарунків небагато:
«Кобзар» в оправі, ще й пенал фігурний. –
Це батько мій,
це наш Василь,
мій тато.

Тому шість років.
Більше як шість років.
Переджовтневі смерки прохолодні.
Ще на сходах чую шурхіт кроків, –
він знов страшенно втомлений сьогодні,
але ввійде в кімнату так, неначе
з-під душу вибіг чи прийшов з футболу,
лише на шиї синя жилка скаче
і біля губ проклалась зморшка квола.
Ми вийшли втрюх.
Дзвінке, як бронза, листя
бриніло, впавши на алеї парку.
За чорними кущами переярку
підморгували вікна передмістя.
Хитання тіней,
темряви несталість,
два силуети –
батька й мами Віри.
Він взяв її за руку:
– Що б не сталося,
не похитнись, не втраť своєї віри... –
Не втратити своєї віри? Ні,
вона її не втратила й в ту мить,
як ми почули,
що дзвінок гримить
в переддосвітній чуйній тишині.
І він підвівся вдягнений.
З постелі
звелася мати.
Грюк дверей раптовий.
В квартиру струнко увійшов військовий
у довгополій негнучкій шинелі.
Мене обнявши, кам'яніє мама,
а батько,
крісло сунувши в куток,

сидить, вдивившись невідривно й прямо
у кожен їхній рух і крок.
На стінці висне збита набік рама.
Розкидано хапливо стос книжок.
З чорнильниці повзе лілова пляма
на зошита мого листок.
Повзе, як пляма, втома і знемога,
стрясає тілом тихий дрозд тривоги.
На нас востаннє глянув він з порога.
Ми тільки вдох.
Ми вдох.
Схилившись, мати підняла з долівки
портрет, –
давно він висів в нашім домі.
На грудях батька навкіс три нашивки
і зірка на суконному шоломі.
Таким стояв на кручах придніпрових,
таким доходив аж до львівських стін,
таким пішов в супроводі військових,
зодягнених так само, як і він.
Казала мати: – Помилка. Страшна.
Дурна. Кричуща. Скоро буде вдома. –
Минали дні і тижні.
Путь відома:
до підворітні, в сіни, до вікна.
Десятки рук в віконце тягнуть клунки, –
цибуля, хліб, жовтаве сало, сіль.
На клаптиках, принесених звідтіля,
слова про те,
що все гаразд,
цілунки,
як вчиться Ксана?
Твій Василь.
Тут довгі черги помилок таких,
як з батьком.
Я вже пізнавала їх, –

наляканих бабунь, заплаканих дружин.
Он теща Шведова. Он Голубенків син.
А он Маріечка,
чорнява і гнучка,
актора нашого знайомого дочка.
Ми з нею часто вкупі повертались,
порожні кошики додому несучи.
Позиченими з різних п'єс здавались
її примовки, репліки, плачі.
Вона поїхала весною на село,
про родичів казала і про дачі,
а я тягла все менші передачі,
бо в мами грошей зовсім не було...
Коли, притиснувшись до стінки в підворітні,
чекала я,
щоб в сіни увійти, –
дбайливий дотик рук
чи усміх непомітний,
миттєвий дар людської теплоти, –
який потрібний,
дорогий,
привітний,
який ласкавий
був для мене ти!
У пам'яті я збережу навик
і вчительки уважність обережну,
і з другом батька бесіду бентежну
про те, яким є справжній більшовик.
І от кінчивсь етап життя один:
нема чого ходити в караулку,
нема чого прийомних ждять годин, –
назад додому,
до свого притулку
іду з каструлькою схололих картоплин
і довго човгаю по нашому провулку,
лякаючись віддати їй цидулку,

що він – на вислання,
що він...

...Підкинуло. Здригнулось. Зашкребло.
Затнувся подих. Оберт. Шарудіння.
В ілюмінатор щільно влип Павло,
Іван Хомич вчепився за сидіння.
Я, глянувши в напівзамерзле скло,
грізне й барвисте вгледіла видіння,
перéблиски вогнів
у чорноті внизу,
червоні, жовті і зелені траси
стрибучих рисок.
Сполох, як в грозу.
Забагровілих хмар раптові обертаси.
Мотори рвуть на повному газу.
Бляшанки, паки, ящики, припаси
переповзають з боку в інший бік.
Пунктир смертей
промчався повз і зник,
і знову тьма, і знов сліпуча різь
іскринок, бризок, вогників, блискіток.
Розверзлись хмари.
Вгору потяглись
розжарені ножі розлючених зеніток.
Ревуть мотори,
аж гогочуть,
аж
риплять хрящі бляшаної кабіни.
В горлянці згус ковток гіркої слини.
У хвіст машини люто пре вантаж..
Я радше з подиху моторів,
ніж з радісного крику бортстрільця,
дізналася про тишину просторів,
яка нас оточила без кінця,
лиш дальні залпи сплеском вогнепаду

ще шарпали і злили горизонт.
Пілот ввійшов,
квадратик шоколаду
погриз,
сказав:
– Перелетіли фронт.

І знову щідиться мертвотна синь плафонів,
Павло знов мостить в ранці кожну річ;
забившись в темний кут, на відкиднім ослоні
похнюпився Іван Хомич.
Що він надумав отієї ночі,
сторонячись людей,
на самоті,
один в своїм душевнім худосоччі,
один в своїм одлюдницькім житті?
«Дівча дівчам,
але не розгадаю,
по виразу очей не розберу,
чи змучена, чи злякана до краю,
чи, може, грає з нами лживу гру.
Я недаремно радив командиру
не йти на пробу,
я б застосував
і тут чітку, здорову недовіру,
не без підстав – ні, ні! – не без підстав.
Яких причин таємна, скрита сила
її сюди, в літак цей, привела?
Чи виправдять своїх батьків схотіла,
чи відплатить, як зрадниця мала?
Не йде про честь батьківського наймення, –
під материнським прізвищем вона
вписалася в народне ополчення,
анкети не заповнивши сповна.
Я викрив фальш
і зразу ж генералу

доклав,
що з нею так, мовляв, і так.
Дарма.
Немов і не почув сигналу,
а нині й сам садив її в літак.
Що ж, довіряйте,
хоч свою довіру
доводите занадто гаряче,
та вас ще гарячіше припече,
коли вона дограє гру нещирю
і в слухний час до німців утече...»

Його терзав, давив і тряс
підозри заздрий рик, –
як чад, струмів він поміж нас,
як сизий присок, пік.
Босоніж присок перейду,
прорву біду, мов чад, мов тьму,
і свій солдатський хліб прийму,
як всі, в однім ряду.
Іти отак, іти отак,
не повертати вбик,
хоча проник і в цей літак
глухий, злобливий рик.
Вже не прикличе він біди,
з дороги не зіб'є,
бо знаю я,
за що й куди
несу життя своє.
І я побачила в імлі,
у синій зморі літака,
як простяглася звіддалі
до мене спогадів рука, –
вона щедротно подає,
щоб я напитися могла,
густим питвом життя мое

у суміші добра і зла.
 У ньому – гіркість, плач і прах,
 і сонце, й сталь, і сміх,
 і іскри в маминих очах,
 і темна туга їх.
 Задивлені в любов і даль,
 живі, живі, живі
 вони були і в ту прощальну мить,
 коли між нами сірі вартові
 стояли, щоб до неї не пустить.

Тоді мене учителька забрала.
 А далі – дитбудинок. Старший клас.
 Навчання, праця, витримка тривала
 і роздуми про себе і про час.
 Листи від мами в м'ятому конверті.
 Директор сам розпитував: звідкіль?..
 Що принесуть пояснення одверті?
 З ким поділити неподільний біль?
 Не все було самотністю і болем, –
 був труд, і гурт, і регіт згаряча,
 і шум весни, і захват волейболом,
 і хлопець хлопцем, і дівчам дівча.
 Не раз Павло – секретар осередку –
 підходив, щось казав і замовкав,
 допомагав мені вдягти жакетку
 та й біг, пославшись на негайність справ.
 В любимий батьків парк
 ми з ним ходили часом,
 теплішало, коли торкався він руки,
 а в ту неділю рушили всім класом
 на Люботинські затишні ставки.
 Верталися в вінках, в піснях, в ігрі, в розгоні,
 Павло поперед всіх стрибав, смішив мене.
 Вже з першого обличчя на пероні
 ми прочитали:

сталось щось страшне.
Я до кінця, до старості, до скону
запам'ятаю тишину,
юрбу на площі,
гучномовця конус,
хрипіння пауз,
фраз вагу жажну.
Коли розходилися люди, –
були вони уже і ті, й не ті.
Велике діло праведного суду
їх спільним ділом стало у житті.
Вони ідуть, – невже пройдуть повз мене,
мене на бік одсторонивши знов?
Їх шерegi,
їх кличі,
їх знамена –
мої,
як дух, як плоть моя і кров.
Невже я справді марна й негодяща,
щоб внесок мій придатися не міг?
Вони ідуть. Дорога їх – найтяжча
зі всіх людсьми прокладених доріг.
«Брати і сестри!»
Так по-людськи вперше.
Як відповім йому?
Як відповім?
Той комуніст, що впав, в його тюрмі померши
і в нього вірячи, – він батьком був моїм.
Його загибель – також наша втрата,
безглузда втрата в битві двох світів.
Хто займе місце впалого солдата?
Вони ідуть. Твій час наспів.
«Брати і сестри».
Як же відповісти?
Як звать мене тепер?

Дочка?
 Чия?
 Не він один,
 а це – всі комуністи
 на мене кличуть,
 і підводжусь я,
 і разом з ними я піду до краю,
 і разом з ними змірю шлях оцей,
 не перерву,
 не зраджу,
 не зламаю
 путі моїх батьків, путі моїх дітей.

Коли всім класом ми до військкомату
 пішли й просили в армію забрать,
 там, одібравши хлопців, може, п'ять,
 погнали геть компанію строкату.
 Себе ми відчували півлюдьми.
 Куди ж іти? І от знайшли у місті
 потрібне діло. Записались ми
 на курси, звані курсами радистів.
 Тоді з'явивсь Іван Хомич. Він брав
 од нас заяви, посвідки, анкети.
 Питає, порившись в вороху заяв, –
 хто дід? Хто батько? Звідки? Як ти? Де ти?
 Він хоронив,
 він пильно доглядав,
 провіривши до крапки і до риски,
 життів недовгих наших списки,
 затиснуті в бляшаних клямрах справ.
 Постановили мало не відразу
 зарахувать курсантами наш клас,
 лише про мене не було наказу,
 нарешті появивсь і цей наказ.
 Вагавсь, як видно, на моїй заяві
 Іван Хомич поставити свій гриф...

Не довго вчилась я радистській справі, –
звалилась.

Жар. Жага. Верзіння.

Тиф.

Проснулась в родички з Холодної гори,
два місяці пролежавши в гарячці
на кривоногій, ветхій розкладачці,
метаючись з тривоги і жару,
і вибрела на вулиці пустинні,
пострижена, збентежена, слаба, –
десь там на мене друзі ждуть повинні,
там мій обов'язок,
і труд мій,
і судьба.

Сіпнувши двері, збила я гачок,
і, протягом підхоплений, під ноги
шугнув шумливий, довгий звій стрічок,
жмутки соломи, курява підлоги.
На чорній дошці – крейда дбалих вправ,
таблиці Морзе білі крапки й риски.
Антенні рами. Книги без оправ.
Кривих верньєрів¹ ебонітні диски.
Плакати й клапті, запхані у кут.
І я одна в безмовності просторій
покинутих поспішно аудиторій
радистських курсів.
Я одна отут.
Забули попередить? Не хотіли
з собою брати?..
Павле, як же ти..
Не скрикнути.
Ще раз зібрати сили.

¹ Верньєр – пристрій для настроювання
радіоапаратури.

Не тратить часу.
З Харкова піти.

Спустошеність площі, де прбтяг по полю асфальтному
вивів
узори похмурі і чорні, як траурні ленти вінків, –
це звихрений попіл паперів,
попалених наспіх архівів,
потоптаний погар писання,
уривки обвуглених слів.
Безлюддя печальних кварталів.
Духмяність тонка листопаду.
Часами гарматним розкатом проноситься в тишині
розпачливе рикання лева з розбомбленого зоосаду, –
він, зкровлений, сильний, безумний,
вмирає уже три дні.
Ні, ця тишина не тихіша
за гуки, розриви й обвали,
за лязк запопадний зеніток,
за брязкіт осколків о брук,
за вибух,
одсвічений багро в дзеркальній стіні п'єдесталу,
звідкіль нам говорить Шевченко розгніваним порухом
рук.

Продзвонять підківки патрульних.
Процюкають кроки старечі,
і дивляться люди й будинки пустими очима біди.
Поникши на лавці, холону,
хилу упокорено плечі,
шукаю у звивинах мозку надії зітерті сліди.
– Оксано! – раптово і різко.
– Оксано! Яка ж бо я рада... –
Марійки схвильовані руки розмотують хустки кайму.
– Лишилась?.. Недовго чекаати.
Тікають. Кінчилась їх влада.

Нічого я їм не забуду. За все розрахунок візьму. –
Марійчині тіняви очі, Марійчині губи вологі,
і щось небувале, незнане, нове і небачене в них.
Від неї відсахуюсь, повна іще потайної тривоги,
і морок раптовий між нами,
між мною й тобою
проліг.

– Я слухаю радіо... Вермахт. Культура. Берлін.

Європейці.

Боїшся? Зголосимось разом. Обидві ми – жертви Чека... –
Я зводжусь.

Дві тіні тріпочуть
на жовтій піщаній алейці.

Ударю.

До болю, до крику назад розмахнулась рука.

Ударю.

Ти чуєш?

Тікай же,

бо я придушу тебе, шлюхо.

Виходить, оце і єсть ворог, зустрінутий вперше в житті.

Зіниці пожовкли, як в кішки.

– Тікай же! – проказую глухо.

Побігла.

Я вийшла із міста ярком по знайомій путі.

Димучі простори. Гримучі дороги.

Поля спопелілі. Спалахнуті стоги.

Масних палениськ пелехата юга.

Привали. Бомбьожки. Прокльони. Тривоги.

Побиті, ганчір'ям обкутані ноги.

По воду, по хліб, по надію черга.

І раптом – зелена донецька сага,

дихання вологи, холодна куга...

Спинитися – вмерти з одчаю й знемоги.

Вперед. Пилюга. Пилюга. Пилюга.

Де я їх надибала? В школі за тихим Осколом.
 Зайорзав, забігав, на зборах захрипнув Павло,
 але повернувся зі зборів отих з протоколом:
 на курси мене зараховано знову було.
 Крутнулись верньєри.
 Зелені заблимали вічка.
 Зметнулись антени.
 Полізли у нори шнурки,
 і пішла цокотня,
 перестук, позивних переключка,
 пульс морзянки рвучкий,
 привычений двигіт руки.
 Будь спрямована в ціль,
 будь, мов постріл, несхибна і стисла,
 будь невтомна, – і ти,
 як народний пароль, розбереш
 зашифровану річ,
 таємничі позначення й числа
 партизанських команд, диверсантських суворих депеш.
 Розсип іскор –
 і мчать
 всепроникливі цятки та риски,
 і домчать,
 і десь в Харкові
 тол
 штаб-квартиру СС роздере.
 З цілим світом говорить
 рука худорлява радистки
 іскрометним ключем своїм:
 цятка-тире,
 цятка-цятка-тире.
 Я ловлю себе часом,
 що чую весь світ, як морзянку,
 на пунктир двох іскрин
 покладаю всі звуки землі, –
 і ритм свого серця,

й Павлову журливу співанку,
і гудіння моторів, заблуканих в сніжній імлі.
Я їх розумію:
глибокий протяжливий подих,
бистрий віддих,
короткий,
як цятка, як іскра, як блиск.
На своїх, продиктованих тактом спалахувань, кодах
бурмотять вони, може,
про взятий незважено ризик.
Що ж, нехай...
Похилюсь на брезент парашутного тюка,
буду слухать себе, своє серце, свій крихітний світ.
Яка там була в мене школа, і мука, й наука,
і скільки згадок назбиралося протягом літ!
Лежить моє тіло
у ватнику, в штанях, в ушанці,
лежить, прикурнувши
на паках патронів і толу,
і стрясається пульсом, одміряним в строгій
морзянці,
і хвилі від нього
розходяться по видноколу.
Якщо зібрать
в єдиний пункт,
в єдиний центр,
в єдину цятку
думки, чуття, пориви, мрії, сни,
усе єство
до краю,
без остатку,
до дна останньої глухої глибини,
аж задвигіти,
як двигоче стрілка,
на компасі в магнітну даль рвучись,
щоб кожен нерв, клітинка, мускул, жилка

призовом спільним наскрізь пройнялись,
тоді, –
я вірю, відчуваю, знаю, –
як резонанс, озвуться позивні
із далини,
з тайги,
з-за гір Алтаю
долине крик, призначений мені.
Я пальцями об серце вибиваю
сигнали точні, прості і ясні.
Вслухаюсь, –
хвилі йдуть з-за небокраю.
Прийом! Прийом!
Є відповідь?
Ще ні...
Так знову бий усім єством прагнуцим
туди, в Сибір, у безмір, в буревій.
Ні пасмам гір,
ні вартовим,
ні пущам
не зупинити клич мій позивний.
Вистукую:
дві rischi, цятка й риска,
і знов дві rischi, і три rischi вслід.
До палу мозку,
дзвону кровотиску
я променюсь,
я б'юсь об кругозвід.
Сигналю:
– Мамо! –
Знов дві rischi. Цятка.
Сигналю:
– Мамо! Мамо! Мамо! Ма... –
Не зойк, не писк безсилового дівчатка, –
змужніла вже без тебе я сама.
Ось парашут мій. Строп туга укладка.

Ось люк. За ним – кружіння, безвість, тьма.
А може, й смерть?..
Дві риски. Цятка.
Мамо!
У мене все. Прийом. Прийом. Прийом.
На дні очей, напроти мозку прямо,
в світінні ганглій,
виразно цілком
я бачу маму.
Постать, брови, очі,
сумні, безмежно теплі і живі.
Вузькі плечі в стьоганці робочій
і хустка в'язана на сивій голові.
Здмухнувши сніг по мерзлим підвіконню,
вдивилась в світ.
Уже світає там.
До мене руку тягне.
Рваний шрам
протяв пориту зморшками долоню.
– Зіпрись об мене. Час вставати, доню.
За тебе я ручаюсь всім життям... –
Так. Певне, час.
На вгрітому сидінні
заворушивсь Іван Хомич.
Павло підвівся, тихо став узбіч, –
мовчить, ладнає ремені наспинні.
Механік в дверях одкрутив болти.
– Приготуватись! – запало слово.
І неминуче впало так раптово,
що вже не стало
ні турбот, ні спогадів, ні суєти.
Одна. Сама. Лиш ти. Лиш ти.
Ні, ось Павло. Він йде вперед. Пусти.
Пусти його. Він скочить в п'ятому перший.
За ним і я. Хомич останній. Три.
Твердим ударом тьму дверей продерши,

в ребристій сталі заревли вітри.
Мороз зім'яв, пожмакав, згріб лице.
Нема назад.
Як томить кожна п'ядь!
Як давить ранець!
Спокій! Де кільце?
Затисни й сіпай на рахунок п'ять.
Павло пригнувся.
Брязкіт.
Свище падь.
Падіння. Прірва. Край. Не відступать.
Хтось підштовхнув:
– Пішла! –
Ступила, зникла, витліла дотла.
Стрибок.
Падіння
головою вниз,
скрутило м'язи враз,
розсік морозу вріз,
суглоби рве по швах,
хребет до тріску гне,
на друзк,
на брязк,
на стиск,
на смерть
волочить, стаскує, жене,
вогненна круть, зелена верть
до пня розколює мене,
я розметалась,
серце, ноги, руки,
сто рук, сто ніг, сто тіл,
навальна млость, стрибучих іскор муки,
і раптом рветься тулуб мій навпіл,
протяжний гук, опуклий вибух,
болючий струс
і тишина,

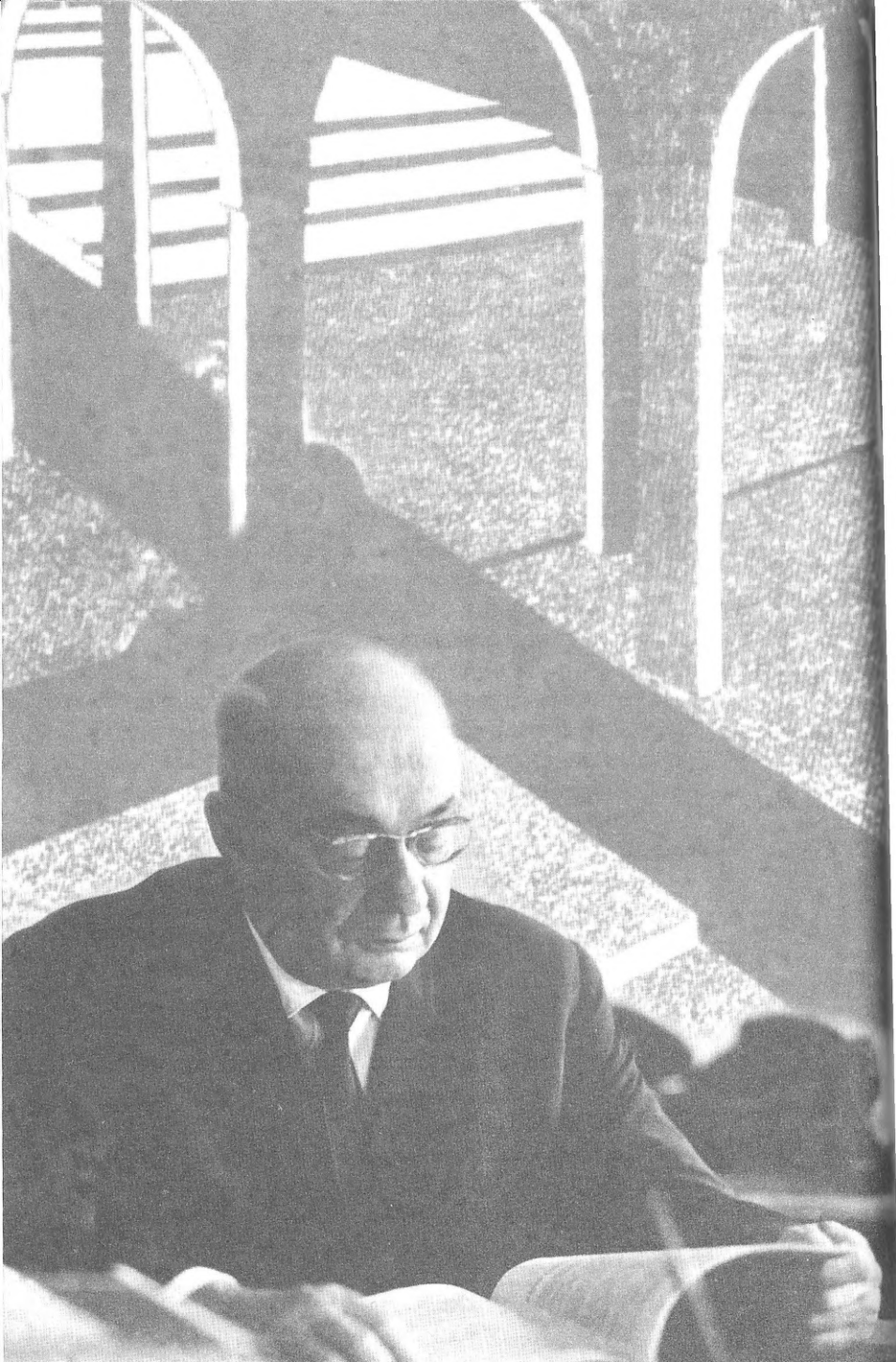

десь в нутрощах, в життя найглибших глибах
колючих спазм згасаюча луна,
бринливі стропи підпирають круто,
і як долонь, прикривши височінь,
сіріє наді мною кругла тінь
ривком розгорнутого парашута,
гойдаюсь всім тілом,
пручаюсь, підстрибую, висну
між чорною тьмою внизу
і чорною тьмою вгорі,
очам не пробити її непроглядність зловісну,
безмежні пустоти, бездонні нурти, пустирі,
сама, одинока, самотня, одна, позабута,
між чорною тьмою внизу
і чорною тьмою вгорі,
клаптинка тканини, лапятий листок парашута,
під ним безпорадна, мов кокон, метляюсь на
довгим шнурі,

волокон і м'язів розчахнутий вихорем віхоть,
хистке існування, закружляє в сніжній імлі,
аби не зомліти, щоб вірити, пружитись, дихать,
землі доторкнутись і встояти на землі,
не пухла долоня легкої шовкової ткани
роздмуханим куполом вчасно прикрила мене,
повиснуте бомбою тіло тяжке диверсантки,
мій гнів, мою клятву, моє поривання земне
велика долоня,
міцна материнська долоня,
робочими зморшками різко і гірко порита,
її неухильність, безстрашність, турбота, безсоння
тримає мене над розверстими ямами світу,
долоні мільйонів, землею і сталлю натруджені,
пожаром пропахчені, порохом битви опечені,
звелись наді мною в суворім і владнім напруженні,
щоб я не сконала на чорних снігах Задонеччини,
могутні, дбайливі долоні мого народу,

стражданням спотужнені, спеками й стужами шпарені,
моя охорона в страшній крутії небозводу
між тьмою і тьмою,
в падінні,
в самотньому маренні,
долоні людей, допомога, підпора всесильна
в мені, наді мною, зі мною, навколо, повсюди,
я маса, я сила, я частка життя невіддільна,
я зводжусь! Я житиму! Земле! Народе мій! Люди!

ЧОТИРИ ОПОВІДАННЯ ПРО НАДІЮ
ВАРІАЦІЇ НА ТЕМУ Р. М. РІЛЬКЕ
(1966)

Вступне слово

Більше як піввіку тому, перебуваючи разом зі своїм театром в Умані, Лесь Курбас читав мені і прозу, і поезії Райнер Марія Рільке, зупиняючи мою увагу на тій новелі з «Історій про Бога», в якій розповіджено про український степ і про пісню старого кобзаря.

Рільке написав свою українську новелу після дворазових мандрівок по Росії в 1899 і 1900 роках. На Україні він був під час другої подорожі, відвідавши Київ, Полтаву, Харків. Для Рільке ці подорожі мали величезне значення. Він знав історію України і про Україну говорив не тільки в «Історіях про Бога», але й в кількох своїх поезіях. З дивовижною проникливістю переклав він в одній з «Історій про Бога» – в «Пісні про правду» – старовинну українську народну псалму про правду і кривду, яскраво виявивши її глибокий соціальний і моральний зміст.

Отак тлумачачи для себе зміст твору Рільке, я наважився написати свої варіації на його тему пошуків людиною життєдайної надії. Ця тема є лейтмотивом згаданої вище новели про старого кобзаря, і мені захотілося відсторонити від неї ті релігійні, богошукацькі обертони, яких їй надав поет. Якщо високе ество людини умовно і називати «божественністю», то вона – лише в людському, в найвищою мірою людському, в людській спільності колективу, класу, народу.

Взявши за сюжет для першої варіації українську новелу Рільке, я мусив дещо в ній змінити, проте все-таки

перша варіація до Рількової оповіді найбільш наближена. В інших трьох з творчістю Рільке зв'язана лише тема, трактована мною так, як, мені здається, її повинна трактувати людина, що хоче словом своїм служити ствердженню позицій соціалістичного гуманізму. Сюжет другої варіації – смерть народного митця в буржуазно-феодальних умовах Грузії 1918 року під час панування там меншовицько-націоналістичного уряду. Біографія славетного Ніко Піросманішвілі стала тут мені за основу. Третя варіація – завершальні дні Великої Вітчизняної війни, коли радянські війська добивали гітлерівську армію уже на німецькій землі. І остання – на матеріалі сучасної Сіцилії, півдня Італії, де нині точиться напружена і гостра боротьба між силами реакції, мракобісся, марновірства і силами живими, народними, комуністичними.

Перша варіація

Чорне поле, чорні стріхи, небо чорне,
Чорні лица, чорні ноги, чорний крик –
І так весь час, і так весь вік,
Доки тіло почерствіле не загорне
В чорну яму чорний чоловік.
Вихор закрутивсь на кучугурі,
Розмахнувся й кинувся в яри.
Не дихнеш, хоч груди роздери, –
Не зирнеш, хоч дряпай очі хмурі, –
Чорні бурі, ці чортячі бурі
Тяжко й глухо падають згори.
Чорним пилом все навколо вкрито –
Чагарі, будяччя, хутори.
Нагла ніч гарчить несамовито, –
Впади і вмри. Впади і вмри. І вмри.
Чути – плачуть діти чорнолиці,
Щоб напитись мати їм дала.

І Порохом затоптано криниці,
І Нилюга зарила джерела.
Зметено обніжки, вирвано посіви,
Здерто шкіру з мученицьких нив,
І, мов чорне сонце,
розпач мовчазливий
Зводиться над попелом степів.
Відгуло. Відвило. Відшуміло.
Тишина – як віко на труні.
Кульки поту, чорні і масні,
Скочуються по худому тілу.
Піт – як смола. День – як труна. Тьма – як
чума.

Нема надій, і слів живих нема.
Сльоза німа, гірка й брудна, мов чвир,
Повзе по вилицях і світлу риску рие.
Ти назавжди пішла, надіє,
Чи ще ввійдеш в заглухий двір!
Не плач, хазяїне, не вір
У чудо чорної сльози.
Пропав твій двір. Пропав твій мир.
Як пил, по полю поповзи,
Гризи криваві мозолі,
Розмазуй грязь на злім лиці,
Визбируй в зораній землі
Твого зерна прозорі корінці.
Пропав твій плід. Пропав твій рід.
І хліб пропав, і тільки хрип
Посохлі губи роздира.
Ти в пил втопив свій темний вид
І до груддя грудьми прилип, –
Мов корінцю, тобі пора
Лягти, зов'янути і вмерти.
А був ти такий працювитий, і хазяїновитий,
і впертий, –
Нема на всім хуторі вашім тихішого чоловіка,
Нема у всій волості вашій кращого плутатаря,

Хоч і вбогий злидар, одноногий каліка,
Без лівої – ліву віддав за царя.
Гниє вона десь у маньчжурському просі,
На жовтих мукденських пісках і снігах,
А стогне і досі, а виє і досі,
Згадавши сибірський безжалісний шлях.

Ти зміряв цей шлях, одноногий Степане,
Коли шкутильгав, мов сновида, степами
На тесаній, скобленій, кутій нозі,
Кружками карбуючи слід в пилюзі.
Обшарпані стіни хатини-землянки,
І клаптик – ця нивка, зачухрана й гола.
Мовчазно і грізно чорніють навколо
Рівнини Фальцфейна, кургани Родзянка.
І дунуло раптом, і сунуло, й впало
Незмірне, розжарене, чорне й багрове.
Крізь хмари чорнозему сонячне гало
Повзло, наче чудище круглоголове.
Ґрунти розгортало, зривало покрови,
Важкими валами додолу валило
Ревуче, розлючене, чорне й багрове,
Розкочуване по степах покотило.
Задавило поля. Розметало посіви.
Могила розкопана по виднокрай.
Просмолена віхола. Порох аж сивий.
Жовті кості кущів. Безнадія. Відчай.

– Де ти, Боже! Де ти, Боже! –
Жінка кличе в хаті. –
Чом спинити ти не можеш
Ці вітри прокляті!
Все пропало. Все до решти
З волі пресвятої.
Чом на землю не зійдеш ти
Глянуть, що накоїв!

– Отакої, отакої
Завела ти, жінко!
Дай води напитись дітям,
Хліба хоч скоринку,
А тоді, убога,
І волай до Бога! –
Вода із копанки. Вода – чи мул, і твань, і тлін!
Густу гамулу у цебрі приніс з прокльоном він:
– Крізь клопоть сірого рядна
Грязюку проціди,
Дай дітям з глечика до дна
Напитися води.
Куди він дивиться, наш бог,
Не бачить, як мремо!.. –
Мов пил, ти вщух. Мов персть, ти всох.
Ти вгруз у землю, мов клеймо.
У дверях хати звівся ти,
В закурену вдивився даль,
В безмежність горя й чорноти,
У безконечність самоти,
У повідь праху, в тьму проваль.
Життя не жаль, труда не жаль,
Дітей маленьких жаль.
Куди підеш тепер, печаль?
Нема куди іти.
Жалобою покрито всі дороги.
Ні сліду втертих троп. Ні карбу людських ніг.
І тільки ти, самітний, одноногий,
Над хрестом невидимих доріг.
Ще плазують хвилі пилюги,
Ще тремтить обпатрана тополя.
Тишина згвалтованого поля
Заливає світу береги.

Раптом він вперед подався, глянув, –
Що це там! Гра сонця чи мара?

Хто це сходить з чорного кургана
І підходить до його двора?
В латаній сорочці, босий, вбогий дід,
На дорозі чорній – білий весь, як світло,
Не вклонившись, мовчки став біля воріт,
Біля глиняного степового житла.
Костур, короб кобзи, торба на плечі, –
Звідкіля він плентає, пісню несучи!
Кобзарі, каліки, долі шукачі,
З вас яка розрада в горі та плачі?
Очі – як вода беззвучна в ополонці.
Губи – репані, немов кора землі.
Лоб – як пагорб, вицвілий на сонці.
Чуб – як сивина на ковилі.
Він заходить в хату. Він іде до столу.
Діти лячно тихнуть, жінка подає
В кварти сіру воду. Він бере і п'є,
Довго п'є і хилить голову додолу,
Від людей ховає змучення своє.
Стогін – не для пригри. Зойк – не для
музики.

Не бери, кобзарю, коряка до рук.
Пил надію й пісню задавив навіки, –
В чорнім горі світу марно згине звук...
Чуєш – ні!
Чуєш – ні!
Приструнок тишу розчах.
Б'ють п'ястуки по гарячій струні.
Пісня роздряпує горло мені
Кігтями, наче птах.
З найглибших ран, які до дна
Проймають серце й совість,
Із надр біди встає вона –
Надії вперта повість.
Пророкотала хмаркою заплачка,

І оклик – гей! – пішов ширять в степи.
Приходь же, пісне, в хату цю вступи
Як господиня душ, а не жебрачка.
Випростуй голос, вирихтуй лади,
Торкни бази – хай загудуть октави,
І подих давньої знеславленої слави
Хай гасить вогнища харцизької орди.
Хай знов вмирає на Савур-могили
Безсмертний, вічний мандрівник-кобзар.
Поглянь на шлях крізь прах віків і вдар,
Як в дзвін на сполох, в струни посивілі.
О Чорний шлях! О чорноморський яр!
Бринить ковил, мов стріли срібнопері.
На полум'ям охопленій галері
Заколотий конає яничар.
Кобзарю! Пий солону воду нашу,
Взамін же слово дай прагнуцим в дар, –
Хай повнить кобзу, мов глибоку чашу,
І дум, і трав, і правди добрий взвар.
Гей, в степу порожньому,
Ще й на полі голому
Крячуть хижі вброни
Людям на біду.
Марно хмари просимо,
Марно слави молимо, –
Я піду по займищах,
В жар і згар піду.
Землю перегорнуто,
Поле перевернуто,
Бурею завіяно
Слід шляхів і меж.
Хоч би прорість радості
Чи надії зернятко!
Та невже, покинутий
Миром всім, помреш?
Чоловіче змучений,
Зморений, окрадений,

Скривджений, ошуканий,
Бійся самоти!
З рідним родом зріднений,
З бідним братом збратаний,
Здужаєш і виживеш,
Не загинеш ти.
Хай степи розметано,
Хай могили вирито, –
Не тобі в них падати,
Зогнивати в них.
Дай надії вирости,
Щоб всміхнулись сироти,
Щоб у дружбі й вірності
Жити між живих!

Струни – строгі колії по дорозі в думу.
Кобза пахне піснею, як чебрецем – земля,
Як грозою – озеро, повне вітру й шуму.
Випливай же, слово, плавом корабля!
Виступай степами, омивайсь вітрами,
Потрясайся бурями, громом проридай,
Дужою сторожею владно стань над нами
І не дай замовкнути, згинуті не дай!

Бряк струни упав, як мідний промінь,
І очі освітив, і згас, мов каганець,
Та слово виживе, стужавіє й простромить
Глухі шари занедбаних сердець.
Кобзар підводиться. – Прощайте, добрі люди!
За спину кобзу, торбу на плече.
В його очах, зашерхлих од полуди,
Червоний відсвіт вечора тече.
Він вийшов з двору. Довжелезна тінь
Лягла, і пил прибила на путі,
І потекла в огненну далечінь,
І розпливлась в багровій темноті.

Той самий степ. Той самий жаль і жар,
Нема кінця і краю безгомінню,
І замітає вихор попідтинню
Слід босих ніг, де шкандибав кобзар.
І все-таки змінилось щось навколо,
Мов нагла злива вдарила й пройшла,
Хоча в степу так само пусто й голо
І хуга пилу тихне спроквола.
Кобзар ішов по винищеній ниві,
По згарищу розтерзаних долин,
Весь білий, світлий, сріберний і сивий,
Ішов по чорних кучугурах він.

Господар в хату повернувся. Так само
Тулились нишком діти на печі,
І тільки старша вигукнула: – Мамо! –
Як мати знову завелась в плачі:
– Де ти, Боже! Де ти, Боже!
Заніміло небо.
Докричатися не можу,
Господи, до тебе!
Чи не бачиш, чи не знаєш,
Як ми животієм!
Чи не ти наш світ змітаєш
Лихом-суховієм!
Де ти, Боже! Де ти, Боже!
Не відповідаєш... –
І відповіді не було. Пустиня
Мовчала люто. Згуба навкруги.
Лиш персть тріпоче, хмура, чорно-синя, –
Понуре плазування пилюги.
Господар звівся і, роздерши тишу,
Іще нестерпнішу, ще глибшу і повнішу
Невимовлених слів, незбагнаних тривог,
Він проказав: – Оце й приходив Бог.

Друга варіація

Крізь трухлу дощану стінку, крізь лахами запхані
шпάρки
Він чує всі брязкоти, й шуми, і чварки, і жарти, і сварки,
Як метушаться лакеї, як лаються куховарки,
Як шашлики шваргочуть, як шпарко шепочуть шкварки.
Він чує, як на підлогу раптово звергаються дрова,
Як шпетить жінок ледачих хрипка двірникова мова.
Хазяйка, мов з борошном лантух, біла, дебела й здорова,
Питається в кухаря басом, чи смажена курка готова.
І от сікачі задзвеніли, рубаючи моркву й петрушку,
І от черпаки загриміли, мішаючи згусклу юшку,
І ляпає лунко по заду хазяйка недбалу службу,
Славетну на все передмістя спокусницю й посмітюшку.
Від ранку, коли мигоче рожевим світінням віконниця,
До ночі, коли розпікає замучений мозок безсонниця,
Жерущий цей світ галасує, клопочеться, бігає, гониться
В диму над плитою підноситься, над мискою жирною
клониться,
Парує, чадить, захлинається, варить, пече, підсмажує,
І кожен шматок перемірює, і кожную копійку зважає,
Щоб ситилось княже черево їжею справді княжою,
Винами, соками, зелами, м'яса і сала поклажею.

Зёрно добірне Кахетії, яблука Карталінії,
Трави духмяної Пшавії, риби з Ліахви синьої,
Дбало збережені грона в сизо-сріблястому інеї,
Пишна смоковниця Грузії, плід споконвічних цвітінь її!
Задавлений чадами й смрадами, стінами кривобокими,
Очі втупивши в стелю, вкриту рудими патьоками,
Марю ночами дощавими, беззоряними, безокими
Про смокви її солодкі, налиті пурпурними соками.
Біля її підніжжя танець іскрин яскравий,
Скарб золотих кружалець, висипаний на трави.
Боже, розкрий мені очі, вилікуй зір каправий,

Щоб я побачив барви її красоти і слави!
 Що я умію! Фарбу класти на шмат церати,
 Речі, обличчя і гори обрисами надляти,
 З чорним єднати синє, з сірим – червонувате,
 І сізелень – з коричневим, з білим блакить єднати,
 Складати кольори світу в прості, як світ, сполуки
 Так, як дудар виводить живим своїм подихом звуки.
 В цьому – твое уміння, втіхи твої і муки,
 Маляре голодноокий, майстре жадібнорукий!
 Блюдечко сажі, білила, райдужні соки рослин,
 Криклива зелінка й веселий, мов рот Маргарити, кармін,
 Барвисті липучі масті – за бачене мною взамін,
 Їх я кладу на картони нехитрих моїх картин.
 Щоб розважати гульвісу, вабити випивоху,
 Їх вивісками чіпляють над входом до винного льоху
 Чи шматтям строкатим на стінах, ослизливих від плісені
 й моху,
 І там вони мокнуть, і мерхнуть, і зотлівають потроху, –
 Ведмеді, осяяні місяцем, жовті окаті блені,
 Рожна з багровим м'ясом, бочки з вином засмолені
 І бурдюки, безстидно, мов п'яний пузань, оголені, –
 Мої мальовидла занедбані, барви мої знедолені!
 Гниють вони і шкарубнуть, попухлі, набрезклі, марні,
 Складені стосом в коморі чи кинуті до спижарні, –
 Лиш ті, що на смак хазяйський найбільше принадні
 й гарні,
 По квартирах порозтягали духанщики добродарні.
 Поставлю перед собою в яснішій кутку світлиці
 Сні свої недописані, видіння свої журнолиці, –
 Цариці Тамари зори, орла нетремтливі зіниці,
 І погляд прощальний солдата, і очі сестри-жалібниці.
 Очі. Для розпиту світу – дві дірки, крізь череп
 прохромлені,
 Два промені, в інші очі просто й настирно встромлені,
 Щоб прокричать про надію людині, зневірою втомленій,
 Тьмою самотності вгорнутій, розпачами розгромленій.

Та гине мій крик, вмальований в очі людей і звірів,
Під курявою базарів, під стелею димних тракторів.
І от я в кухонній конурці, як пес безпритульний, захирів,
І згасла моя видющість, в яку я даремно вірив.
Невпинне вмирання фарби, байдужа безбарвність церати,
Безглузда мертвотність білил, яка нездоланна й нудна ти!
Як же тебе обминути?

Знов дряпати, ляпати, рвати,
Плювати у цей прямокутник, як пика скопця, плескати!
Стою перед ним. Він – мій крах. Він і прах, і труна,
і могила.

Він – яма й діра. Він – ніщб. Він навіть не тінь безсила.
На ньому, як на хресті, надія заціпеніла,
Присохла, мов хирий плід, мов язва пригоена тіла.
І в що наостанку вдивлюся спустошеними очима,
Яка мені явиться барва, іншим досіль не зрима!
Цей ярмарковий світ, мов блазень у пасмах грима,
Потопче мої полотна та й протанцює мимо!
Безплідний, мов жовтий лист, і жовтий, мов ржа на зелі,
Безвольно й беззвучно вмру на мокрій соломі постелі.
Тихо, як ангел, пролине проміння вечірне по стелі,
Та звістки від нього не вчую в своїй галасливій пустелі.
І Бог не прийде по мене, по душу мою убогу,
Нікому не стану за пам'ять або хоч за пересторогу,
Хіба що зберуться зайди, вип'ють вина із рогу
І ящик незграбний зі мною потягнуть в останню дорогу,
І добра земля грузинська стукне мені в домовинку,
Щоб побажати неробі незаслуженого спочинку...
Стук-стук і стук-стук... Чи справді хтось

лупить зненацька в стінку?

– Якщо ти живий, чоловіче, то відімкни на хвилинку.

Під здвигнутими бровами – нездвигні очі старечі,
Задивлені в смерть, і в злидні, і в інші недобрі речі,
Втиснута в груди шия, дужі, обвислі плечі,
Привичні штовхатися в тлумі базарної колотнечі.

Корчемний двірник, нікчемний, хрипучий, нечемний дід,
 У дверях стоїть, заслонивши тяжким своїм тулубом вхід,
 І тацю, завалену їжею, кусень в кусень і плід у плід,
 Обіруч несе повільно, – на поминках так і слід.
 Вона, мов гора священна, пахощами оточена;
 Корені, стебла і квіти лежать на її узбочинах.
 Кожне гранчасте яблуко жаром тонким позолочено,
 В кожную пружнасту ягоду соку густого наточено.
 Сонце у глеку пахне спекою, медом і літом,
 Зернятками терпкими, в'ялим трояндним цвітом,
 В глеку плюскооче трунок на вічне прощання з світом,
 Чужим, негостинним, сірим, по-лютневому дощовитим.
 Пагони трав весінніх, лискучі перчини червоні,
 Відтінки, барви, запахи, солодкі, гіркі й солоні,
 Розтанцьовані, мов хорумі, в порвистому перегоні
 На кутому з міді майдані, на таці узорному лоні.
 Смоковниця Грузії! Чую дихання її духмяне, –
 І раптом зникають стіни, і морок кухонний тане,
 І вітер садів тбіліських в конуру смердючу пряне...
 – Хто вас прислав до мене так вчасно, ласкавий пане?
 Хто ці дари красиві вправно розклав на таці?
 Хто обійшовся без жалощів, без дорікань небораці,
 Але доклав догадки, і доброти, і праці,
 Щоб я не вмер, забутий, самотній, в бруднім бараці?
 – Думаєш – прорва їдла, бо мало в житті нажерся!
 Думаєш – купа м'яса, ворох цибулі й перцю!
 Думаєш, що до тебе приперся, напившись вщерть, я!
 – Ні, думаю – це благовістя. Думаю – це безсмертя.
 Навік ці плоди заховують барв моїх щедру гру,
 І збережуть ці яблука мою позолоту стару.
 Я не служив ненажерству – служив я красі й добру,
 Тому не боюсь загибелі, знаю, що весь не вмру.
 Тому не обманеш, пане, предсмертного зору мойого,
 Хоча і перевдягнувся за двірника старого.
 Твоє всевидяще око на мене наставлене строого, –
 Ти бачиш мое безсмертя, несхибний посланче Бога.

Третя варіація

«...Це пси сичать
чи, може,
я скавчу?
Чи то шкварчать
руїн гарячі шпари?
Гарчання розпачу.
Розчавлення плачу.
Мовчання.
Мертвяки.
Подерта сталь.
Пожари.
Чим заплатити за програші гачу?
Загибеллю чи безумом сплачу?
Чи безкраєм ганьби,
нежданістю покари?..
О, вбігти б в смерть,
пірнути під удари!
Ні.
Не вбіжу.
Повзу. Очунюю. Мовчу.
Дивлюсь.
Мій край.
Мое старе подвір'я.
Багорова цегла. Купи гною. Льох.
Димучі вирви. Вироку безмір'я.
Це мій притулок!
Це мій світ і Бог!
Він звергнувся.
Його простромлює метал,
хвилини б'ють, мов черги з автомату,
і час січуть,
і мчать учвал
в безумства круговерть затяту,
в одчаю невимовність кляту,

в розчахнутої пам'яті провал.
 Важчезні вибухи вже відпливли, мов шквал,
 але луна сталюного перекату
 ще валить цеглу,
 ще трясє підвал
 і липу шарпає крислату,
 де зачапів в петлі,
 лякливим на відплату,
 повішений жандармами капрал.
 Я бачу присуд, і нещадну страту,
 і свій беззвучний крик,
 і свій безплідний шал,
 і землю прадідів, задимлену й горбату,
 і кулю, вбиту в лоб безвусому солдату, –
 він впав під брамою, підтятий наповал.
 Це впав мій син.
 Він вибіг, бідолаха,
 з гранатою назустріч їм метнувся
 і впав.
 Мундир. Ремінний пояс. Бляха
 з готичними словами
 «Gott mit uns!»¹.
 Він з нами, Бог!
 Тут, в смертній веремії,
 тут, в реві згуби,
 з трупами в гною,
 з простреленим виском
 чи зашморгом на шиї!
 Я жду. Я виглядаю. Я стою.
 В гігантській, наче вибух, безнадії
 надію я розшукую свою.
 Але надії дохнуть і смердять,
 як пси, котрим розтросчено хребет, –
 нема їм місця в пустках і смертях,

¹ З нами Бог! (Нім.)

в розпеченому човганні ракет.
А ми під ними
бігали і падали,
ревли з нестями,
никли від тривоги,
вгрузали в ями,
плазували в падоли,
і з нами був
подоланий наш Бог.
Був з нами він.
Дивіться, –
он повзе,
закаляний в крові, в грязі, в ганьбі,
верзе загрози,
сам себе гризе
і нутрощі терзає сам собі.
Оце наш Бог,
світловолосий Бог,
прадавній опікун німецького добра.
Він заховавсь,
чи втік од нас,
чи здох?
Він – дезертир,
чи звір він,
чи мара?
Я жду.
Я виглядаю.
Я стою
в дідівському розбитому раю
над пільмою,
над прірвою,
над вирвою,
над трупом сина,
над своїм кінцем.
Куди іще вдивлюсь,
кому іще повірю,

обернений до душ живих лицем?
Ніхто не йде.
Ніхто не поспіша,
ніхто не змовить слово добровісне,
і хліба не подасть ані одна душа,
і не порадить,
і руки не стисне.
Ось п'ястуки мої.
Чапкі, морщаві, рижі.
В них був і заступ, і колун, і штик,
і пляшки вин, закубрені в Парижі,
і вишитий у Києві рушник,
і бич, і біблія, і маргариток жмутик,
і прапора трибарвного держак,
і тільце сина, й груди проститутток,
і свастики загрожуючий знак.
Тепер вони висять,
немов гілляки в'ялі,
немов торбинки, м'яті і пусті.
Позаду все було,
нема нічого далі
в розмішаній з пожегом темноті.
Десь вибухи,
і гуркоти,
і блискоти, –
там, за горбом, в сусідських хуторах,
а тут залізу більш уже не хвиськати
і тракам танків не втискатись в шлях.
Лисніє він,
поритий, переораний,
сталевим бруктом тяжко захаращений,
і зграї диму в'ються, наче ворони,
і хижі вирви кругле зяють пащами,
і вітер чад по згарищах розтягує,
і смерть мовчить.
Ні поруху.

Ні стогону.
Лиш трупи з дивною і впертою увагою
вдивляються в небесну муть зачовгану.
Я бачу це.
Вслухаюсь в цю приреченість.
Залізо брязкне.
Десь земля обвалиться.
Заскреготять кущі, вогнем «катюш» обпечені,
і щось стукоче об асфальт, як палиця.
Так-так.
Повільно.
Зморено.
Так-так.
Зашпортується. Шурхотить. Одлунює,
Розтягнутий, як спазм, нерівний такт.
Іде.
Не видно вдалині за дюною.
Іде людина.
Чую по ході.
Іде одна і шкрябає шкарбанами,
підшвами шурує дерев'яними
асфальту вигини тверді.
Хто він такий?
Напружено розгадую, –
втікач? Шаленець? Злодій? Дезертир?
Чим гнаний він кризь цей жахливий шир?
Злочинством? Люттю? Божевіллям? Зрадою?..
І він з'являється з-за пагорба.
Так смерть
в останній день Землі
по згарищах блукатиме.
Одежу смертників накинуто на жердь –
піжамні лахи з пасмами строкатими.
Хламиду блазня в білі й сині смуги
на гострих плéчах цей кістяк несе.
Підбиті деревом шкарбани волоцюги

гуркочуть по нерівному шосе.
Я пізнаю.
Я знаю,
звідки вибіг
оцей напівбезумець-напівмрець
і на яких хрестах, дротах, шнурах і дибач
він корчився й чекав на смертний рішенець.
Бараки білені, як ваплять труни чумних.
Колючих загорож довжезний частокіл.
Дими розпатлані, мов шкури, здерті з тіл,
і за дротами трепет рук безумних.
Ми бачили ці руки,
ці дими.
Вдирався в горло нам
страшний сопух горілий.
І ми мовчали,
хоч і знали ми,
і пошепки з сусідом говорили...
Хто він?
Втікач? Чи месник? Чи суддя?
Хитаюсь я,
спираюсь об одвірок.
Дивлюсь в його лице,
як в неухильний вирок.
Нема ні сховища мені,
ні покриття.

Він теж мовчить.
Ще підступив на крок.
Борлак напух і впав.
Зорять нездвижно очі.
Він задихається.
Води хоча б ковток!
Чи з рук моїх напитися захоче?
Я обережно,
як несуть надію,
приношу кухоль жовтої води.

Він дивиться.
Він напинає шию,
і знов борлак повзе туди й сюди.
Він простягає руку, –
кості, жили, шрами,
жадобу, спрагу, вимогу, біду.
Я закричу. Завию. Ниць впаду.
До нього зір, як лемент свій, звезду, –
щось просте й людське сталося поміж нами.
Він тягне руку, змучену й худу.
Він воду п'є,
мов прощення дає,
а я не криюсь,
що мовчазно плачу,
як плачуть пси,
щоб відданість собачу
явити за зласкавлення своє.
Ледь-ледь хитнувсь,
коли мені простяг
допитий кухоль...
– Відпочиньте, пане... –
Було, як владний дар, його вглядання тьмяне
в мое лице, в мою ганьбу, в мій жах.
– ...Ні, добреду. Не вмру. Дійду. Долізу.
Страшніше перейшов,
трудніше переліз.
Ні газу, ні вогню, ні дроту, ні залізу
мене не взять
на спит і на заріз.
Мене пронизували струмом і морозом,
штрикали лезом, шприцом і штиком,
труїли хлором, млоїли гіпнозом,
топтали чобітьми, шмагали канчуком.
І я,
і сотні,
тисячі,
мільйони

ставали попелом сріблястим у печі,
 чи трупом, скорченим в зеленій млі «циклону»,
 чи м'ясом, січеним на допитах вночі.
 Мені тавро впікали на руці,
 одрубували голову сокирою,
 ламали бистрим зашморгом хребці
 за те, що знаю,
 і за те, в що вірую,
 за те, що звав я свій народ своїм,
 за те, що жив поміж людей людиною.
 І трупом я не став,
 і я не тлін, не дим,
 розношуваний вітром над пустинею,
 і я не привид,
 ексгумований з гниття,
 не вивіяний попіл крематорію, –
 я смерть твою собою переборюю,
 вихриплюю завіт твого майбуття.
 Крізь бурю знищення,
 крізь битви чорторії,
 крізь хаші вибухів,
 крізь горя пароксизм
 не ти мені,
 а я тобі приніс
 ковток води,
 один ковток надії...

Він одвернувся,
 і почув я знов
 повільний стук дощатих підошов.
 Дружина лячно вибралась з підвалу,
 і глянула в моє задивлене лице,
 і вразилась, і змовила помалу:
 – Хто був з тобою? Хто приходив це?
 Про що могли ви говорити вдвох? –
 Я відказав їй: – Це приходив Бог.

Четверта варіація

Від крику, від муки, від гострих очей навколо,
від галасу голої хати, від тиші сусідніх халуп,
від вишкрябаної ножем шершавої дошки столу,
де ще недавно лежав його причепурений труп,
від лементу ладану, влади латині,
крохмальних мережив священика, дзвоників хлопчика,
від натовпу, де в пофарбованій вохрою домовині
видно обшлаг його синього вельветового піджака,
від себе, від двору, від тину,
від болю, від ями, від тьми,
без тями, без зойку, без впину,
щоб були тільки я і Бог,
щоб лишились удвох, щоб мовчали удвох
тільки ми, тільки ми.

Поза пам'яттю, поза світом, поза горем, поза людьми,
непокорна законам їхнім, непідлегла їхнім тривогам,
розмовлятиму злими, сухими слізьми
я з моїм небалакучим, марно замученим Богом.

Ні, не допнешся до нього
по рівних ступенях храму,
по дошці глухого гробу,
по тихих напученнях падре.

Люто,
скровлено,
босоного

лізь до нього крізь тьму й нестяму,
крізь власну горем розверсту утробу,
крізь власне прагнення, злобне й заздере.

Підведись і впади,
підхопись і впади,

довгим тілом ницьма перемірйай весь шлях
аж до верху гори, аж на щовб, аж туди,
де обгризений хрест грубо руки простяг,
До тебе повзу я, мій Боже,

но правду і помсту повзу, –
 з хреста свого глянути можеш
 на чорну прочанку внизу!
 Впаду на порозі неба,
 на Тебе гукну в вишину.
 Кому розповім, окрім Тебе,
 про нашу невинну вину,
 про нашу дощану постелю
 на п'ять сухорєбрих тіл!
 Про древню баронську оселю
 на сто кілометрів навкіл!
 Про дула його револьверів,
 націлені в нас стрімголов,
 коли він під час вечері
 в батрацьку казарму ввійшов!
 Про те, як мій муж за сміливця
 відтоді вважатися став!
 Про те, як підкуплений вбивця
 в живіт йому кулю ввігнав!
 Я все розповім тобі, Боже.
 Все. Все. Все.
 Цю землю, як шлюбне ложе,
 зненависть моя трясє
 і витрусить, перетрусить,
 перегорне, переснує.
 Мусить вижити, вибрести мусить
 тіло цупке моє...

Мов потопельниця, плином прибіта до пристані,
 біля рукастого, терням обвитого пакола
 впала вона, очманіла, півгола, розхристана,
 мовчки лежала – не скніла, не вила, не плакала,
 і не було анікого на тисячі й тисячі
 кроків, і років, і тропок, і строків, і прбсторів,
 тільки вона, тільки хрест, над безоднею висячи,
 і самота, і пустеля, і горе десь осторонь.

Зовсім одна в безконечно байдужім оточенні.
Страшно одна в глухоті, в порожнечі, в приниженні.
Руки хрестові, ненайдним шашелем точені.
Руки загибелі, щільно до тебе наближені.
Хай буде так! Навіки час заляк.
Навіки пустота. Навіки самота.
Тінь хреста.
Буде так.
Буде так: струсоне, вдарить вибухом, розбушується,
сєвом розгойдається, маревом розхвилюється,
трепетом перенижеться, звергнеться блисками й тінями,
мов гроза мовчазна в іскрометному гоні й розжаренні,
і тоді я зведусь, і піду я ступенями синіми
просто вгору по райській, грозою озореній царині.
Мушу вгору іти, понад силу по сходах спинатися, –
кожен нерв жебонить, кожна жилка жагуче наказує,
та ступені круті не хочуть мені підкорятися
і від мене униз відпливають з якоюсь відразую.
Я на місці топчусь, я смертельну нудьгу переборюю,
я шалію в борні з невідступне гнітючою зморою,
я зриваю одержу, я гола підношусь у племіні,
і летять обіч мене і зорі, і люди, і спомини,
і не гляне на мене ніхто, і до мене ніхто не звертається,
і не бачить ніхто навісної моєї агонії,
знов назад і назад моя стоптана путь повертається,
від рятунку і пам'яті вперто мене відсторонює.
Починаючи з пальців обкованих холодом ніг
до набрезклого мозку, ошпареного сновидінням,
підпливає пітьма, як вода по клоаках грузьких,
і затоплює світ мій жадібним, рясним баговинням.
Я безкрайно тону, – ні зупинки, ні смерті, ні дна,
ненастанна, слизька, стрімкопаддям просвістана хлань,
і розверзається вишина,
і хтось каже: «Женцино, встань!..»

Хто ти, русобородий? Хто ти, ласкаворукий?
 Звідки прийшов до мене? Може, зійшов з хреста?
 Дай я зіпрусь на тебе, вирвусь із смерті й муки.
 Змора відходить, як хмара. Лопає глухота.
 Хто ти, – чи просто свідок прощі удів безпорадних,
 чи неминучим чудом трапив на путь сюди?
 Так по-мужськи незграбно, так по-незвичному владно,
 так по-прадавньому просто: «Женцино, встань і йди!»
 Встану й піду. Зневажу тропи – криві каліки,
 кручі голгоф, якими чорно повзуть прочани.
 Зводжусь. Дивлюсь на тебе. Латані черевики,
 вкриті червоно-ржавим порохом рудень сірчаних.
 Синій піджак з вельвету, схожий на куртку мужа,
 і на долонях шрами від обушка чи кітви.
 Вірю тобі, людино, світла така і дужа,
 хоч не з розп'яття, може, чув ти мої молитви.
 Вірю й піду. За мною тільки хрести й могили, –
 гнівно кричать могили, клято мовчать хрести.
 Дай же мені, людино, трохи твоєї сили,
 щоб я здолала встати і за тобою йти.
 Встану, й піду, й побачу, як ти ідеш полями,
 як у міста ввіходиш, як на майданах стаєш,
 як до людей говориш невігаданими словами,
 щоб я до твоєї правди стала причетна теж,
 щоб не розчавленим червом в сховок повзла тропою,
 щоб я з тобою разом в людські доми ввійшла,
 щоб нашу сіру юшку я поділила з тобою,
 ноги твої омила з чистого джерела.
 Будуть тебе тягнути в їхні грізні трибунали,
 будуть на тебе лити щедрю свою брехню,
 будуть стріляти в тебе, як в мого мужа стріляли, –
 вибіжу перед тобою, тілом од куль заслону.
 Бачиш – я встала. Бачиш – падають гори до ніг,
 зводяться перед нами світлі хрести доріг.
 Це – не твоє розп'яття. Це – твоє чудо земне.
 Чуєш, кампаньйо! З праху ти підніми мене,

дай на плече зіпертись, слово потрібне змов, –
може, на вдовин стогін справді з хреста зійшов?
Може, під м'ятим беретом, зсунутим трохи набік,
видно, де слід тернини жовте чоло розсік?
Вперто бредеш крізь хащі островом бідних людей,
трудженими ногами топчеш зацуплий глей,
рудень багровий порошок, селищ розтертий пил.
Боже, як всох од горя наш прастарий суходіл!
В тріснутий камінь Етни втислись твої сліди, –
виведи ж нас із пустки, пугтю живих поведи!
Гостра трава сіцилійська п'яти твої проб'є,
терня терне шипами світле лице твоє,
схопить за руки ожина, хлясне галуззям лох, –
пиллом і потом вкритий, ітима зі мною Бог.

УМАНСЬКІ СПОГАДИ

Новели у віршах

(1968 – 73)

ІСКРА

Влітку 1903 року в Умані
в підпільній друкарні було
надруковано № 41-й та № 43-й
ленінської газети «Искра».

З вагона вийшла. Суховій
гнав хмуру куряву над Уманню,
аж враз облік обличчя їй
різкий потік скрегтання й хрумання.
Він гне кущі,
 він б'є об шлях,
жене по гиччю і ломачцю
колючу пилюгу гарячу,
на змах
 навалюючи змах.
Він гонить прах,
 перевіяний прах,
по обдертих полях, по байраках розверстих,
по смугастих стовпах, по розгонистих верстах,
крізь увесь прастарий суходіл.
І здається – не стане вже сил,
І здається – не буде вже краю...
Хвильовим трепетанням одчаю
конвульсійно здригається пил.
Цим прахом злобливим,
задушливим мливом
дихає світ наокольний хапливо,
дихає злиднями, кривдами, бідами,
голодом, хворостями, зненавидами,

горем, образами, люттю, наругами,
зойками й скаргами недолугими.
Народ, зневажуваний, скривджуваний,
зраджений,
надією ще тільки-тільки збуджений,
розшарпаний, несталий, незгромаджений,
на злигодні безвихідні засуджений,
приречений на каторжні труди,
все ж виходу шукає.

Де? Куди?

Іди, мети,

шалена віхоло,
роздмухуй присок, жар збуди,
щоб попелисько знов задихало
високим полум'ям біди!

Громадно

йдуть

багрові хмари
по всіх окопах, всіх видноколах
Пора пожарів. Пора покари
віщує спалах,
гуде на сполох...

З вагона вийшла. Кошик аж похрускує
і крехкотить з незвичної ваги,
обв'язаний залатаною хусткою
від поглядів, од спеки й пилюги.
Нелегко буде, але донесе –
версти від станції, либонь, чотири –
по вибоях і викрутах шосе,
повз сірі хижі, огорожі сірі,
обсмиканих акацій сіру хирість,
і сірість неба, й вулиць вбогу сірість,
крізь сірий вітер, сіру пилюгу
і крізь свою роз'ярену жагу.
Хай сипле в очі попелом і жаром,

мете назустріч порох, послід, грязь, –
вона крізь вихор

темно-шумним яром
кудись до когось прийде звідкілясь.

Вона – худа, тривожна, тонкорука,
аж чорнорота, втомлена така...

Порипує кошик, і ние рука,
і вихору виє розпука.

Який же він довгий,

цей подув, цей пил,
цей пал, безконечно нудотний,

цей сморід нужденних осель,

цей випар наморених тіл,
цей вихор, як вигук скорботний!

Він зводить над долом розкриля круте,
він з розуму зводить,

трясе,

охимерює,

збирає всі зойки

і потім потопом мете
по змучених землях глухої, як небо, імперії.

Ти в ньому вчуваєш

і гострий жандармський сюрчок,
і шепоти в'язнів у сірій тюремній одежі,
і ляскіт нагайки

і посвист стрибучих різок,
і стогін покори,

і мстиве ревіння пожежі.

Ти в ньому вчуваєш

свій голос,

і інших,

і всіх

збунтованих, гнівних, грядущих і правди

прагнутих,

розкиданих скрізь по Росії, по тюрмах її
кам'яних,
по нетрях її городів, по руднях, і кузнях,
і пущах...

І все-таки

тут
ти – одна,
в цій вражій іржавій ярузі,
наповненій вітром,
загрузлій в чіпкім чагарі,
але десь отам,
за горбом,
але десь отам,
угорі,
є хата,

є діло, є віра, і люди, і друзі.
Важко іти перевтомленій жінці,
ноги зашпортовуються на стежинці,
серце аж в горлі гірчить і пече.
Трохи іще. Трохи іще.
Яром пройти іще трохи
проти вітру і проти епохи,
і проти загрози, і проти судьби, –
туди,

за кущі,
за тини,
за горби,
де стежка губиться в бур'яні,
де глечик з геранню стоїть на вікні,
хилячись світло-рожевою бростю, –
знак, що навколо – порядок і лад,
знак, що господар зустрінути рад
вчасно прибулу гостю.
На хвильку присівши для перепочинку,
знімає муаровий свій капелюшок,

скидає закурену пелеринку,
обтрушує кошик од пилу й окрушок
і з нього виймає з-під книг і білизни
мотузкою туго обв'язані паки –
тягар потайний,
небезпечний, залізний,
сріблісті, з металу карбовані знаки,
пакунки друкарських шрифтів прямокутні,
свинцеві зернини:

зростати з них мають
зненависті й гніву врожаї майбутні,
як з іскри потужні пожари зростають.

Кінчивши з пакунками поратись, жінка
повільно підводиться, каже господарю:
– Іще привезу, бо це тільки первинка.
Везла і тремтіла. Втомилась до одуру.
Від втоми буквально валюся із ніг.
– За вами на станцію вийти не міг.
Ви ж розумієте...

– Так, розумію.

Іще не хватало того суховію... –
О той суховій, нестерпучий той вітер!
Хай віє всю ніч.

Нам безпечніш складати
в наборної каси спокійні квадрати
хрусткі і гранчасті кристалики літер.
О домок над яром – таїн охоронець!
Пора починать пильне діло своє,
докіль через шпари стареньких віконниць
ранкове світіння струмком не заб'є.

Вона виїздила, щоб тричі вертатися.
На станції бігали, наче зачумлені,
спітнілі жандарми, – та що може статися
в богоспасаємім граді Умані?

Їздять військові, попи, землевласники,
дами, купці, адвокати, кабанники,
возять цукерки, мадеру на празники,
сало, варення, матерію, пряники.
Роблять кар'єри, клопочуть про грошки,
пнуться і дмуться, у поїзді сидячи.
Стануть вони, комерсанти чи дідичі,
щось недозволене сунути в кошики?
Мління і тління провінції тихої –
хочеш не хочеш – до сну призведе-таки.
Тільки звиваються пороху вихори,
та в синагозі б'ють вікна кадетики,
та на базарі перекупки туляться,
лаються, радяться щось по базарові.
Жінка в пласкім капелюшку муаровім
сходить до яру з Дворянської вулиці.

Яр, що заріс лопухами підласими,
всохлим будяччям, морщавою гичкою.
Хата. І ніч над наборними касами,
ледве освітлена кволою свічкою.
Очі, безсонням до різі розпечені,
втоплено в текст. Невідривно вдивлятися
в аркуш, привезений тайно з Німеччини,
щоб, поспішаючи, не помилятися, –
літера в літеру, шпація в шпацію.
Точна складачка все змірює й зважує.
Може, десь в Лондоні, на еміграції,
Ленін на з'їзді з газетою нашою
виступить, кажучи: «Мали ми рацію,
вибравши Умань...»

Свій кошик з поклажею
ти ненамарне тягала ярами, –
ось вже набір в прямокутнику рами,
ось вже три тижні, як прянуть світанки,
ось вже три тижні складаються гранки,

тиснуться букви бочком до бочка.
Праця – як пристрасть п'янюча й рвучка,
праця – як напад тривкий лихоманки.
Робиш і ждеш – чи не чути сюрчка,
чи не шмигають десь кроки шпика,
чи поліцаї не лізуть на ганки?..

Свічка тріпоче – то скрикне, то зблідне.
Поруч покладений текст ледве видно,
жінка вглядається в нього, й проказує
слово за словом і фразу за фразою,
і після вперто повторених читань
букви потрібні упевнено ловить:
– «Партія... каждый ее шагъ рассчитанъ,
чтобы массовымъ движеніемъ подготовитъ
изъ необученной толпы своихъ сторонниковъ
крѣпкіе кадры побѣдоносного войска...»
Ти знаєш,

що партії воля героїська
рядки ці зладнає в залізні ряди,
колонки ці здвигне в могутні колони, –
і жодні завади або перепони
не зможуть спинити їх грізної ходи.
Ти знаєш, що труд свій звершаєш даром
і топчеш немарне кругий манівець
до хатки над курявим уманським яром,
де вплавилась гнівом і жаром в свинець
та іскра, що стане невдовзі пожаром...

Сімнадцять літ минуло відтоді.
Нові часи і люди молоді
до Умані прийшли для добрих змін;
і тільки яр незмінний був один.
Старий відлюдник, хмурий нелюдим,

затявся він в здичавленні своїм.
Буяв бур'ян. Дерзкіше поросли
кущі повію, купи бугили,
чапів пирій, дубіла лобода,
в піскарні вниз повзла жорства руда,
з лишайних круч стиралися стежки,
і мало хто йшов ними навпрошки
до хат, що, вгрузши в душні чагарі,
дахами рижими лисніють на горі.

Тим яром я, хлопчина, часто біг
в бібліотеку попитати книг,
проходив мимо хати через сад,
де – хто це знав! – сімнадцять літ назад
ішла, обравши скритні манівці,
худенька жінка з кошиком в руці.
Я неуважно переходив рів,
байдуже над безлюдним яром брів,
топтав недбало стебла полину,
не маючи й передчуття тих див,
що скоро їх почую й спом'яну
оцю хатину, яр і перелаз,
коли дізнаюсь, вражений нараз,
про уманської хати таїну.

Відвідувач, обізнаний з усім,
ввіходив я в бібліотечний дім,
в його сумирність, в тихий шелест книг.
За давні стіни гомін площ міських
не проникає. Жінка за столом
щось пише, сивим хилячись чолом.

Частіше й частіше ті роки далекі
пригадую. Бачу у спогадах знову
у синьому присмерку бібліотеки
її, чорно вдягнену, білоголову.

Я згадую. Я не забуду. Не забуду
учительки юних поривів моїх,
причетної світлому людському чуду,
незмірної радості й владності книг.

Як вмiла оця книголюбка,

ця сива стара більшовичка

пові дивовижні світи розкривати мені!

Хороброю тропкою кожна книжкова поличка
вела в людські долі, часи і простори земні.

Я з Гонтою плакав на скровленім уманським попелі,
і Пушкін, і Лермонтов серцем стрясали моїм,
я поруч Толстого стояв на валу в Севастополі,
я разом з Сенкевичем входив у цезарський Рим.
Шекспірові сни, що примарились літньої ночі,
потворні і гарні паризькі химери Гюго,
некрасовський стогін,

Франкові видіння пророчі, –

о захвати й муки прекрасні, палючі, урочі
хмільного читання, палкого читання мого!

– Оксано Петрівно...– я змовив, до столу її підійшовши.
Той стіл тут стояв, як очвара, –

дебелий, тяжкий, старопанський.

– Запізно приходиш, хлопче. Стають уже ночі довші.
Де ти живеш?

– За яром. Знаєте, по Дворянській...

– Знаю,– сказала.– Знаю. Навіть чудово знаю.

Часто цим яром ходила в роки свої молодечі... –
Змовкнула. Я біля столу стояв собі нишком скраю;
відчувши, що розпочати балачку було б не до речі.

Осіннє повільне смеркання

вливалося в давні мури.

Вона нахилилась до столу,

і руки її розгортали

нові, нерозрізані книги, недавно прибулі брошури,
плакати Політуправління й свіжі газети й журнали.
Вона звідти вийняла книжку в обкладинці непомітній,
і якось чудесно саянуло її хоровите обличчя:

– От щойно прибула в Умань,

хоч вийшла, напевне, в квітні
ця книга, присвячена днєві

його п'ятдесятиріччя.

Візьми. Прочитай. Подумай. Відчуй молодією душею,
яка-то живе разом з нами

людина правдива і славна

і що кращі люди світу

в час Ленінового ювілею

про нього казали й писали.

А я ж його знаю здавна...

Це сталось неждано і дивно.

Промкнуло, як блиск осяйний,
той світ, не розгаданий мною,

в якому жаждиво живу.

І він заяснів,

заіскрився,

мов жар непогаслих подій.

Горіння. Рішучість. Подвиг в годину передгрозову.

Підпільна друкарня «Искры». Доставки свинцю і паперу.

Загорнуті в латану хустку, тяжкі, небезпечні шрифти.

Стежки, щоб не трапить на очі жандармському офіцеру
і яром загрозово-темним

до хати нарешті дійти.

Безсоння. Напруження. Віра в свою правоту безсумнівну,
в свою нешумливу роботу, бережену в таїні. –

Захоплений і здивований, я слухав Оксану Петрівну –
глибини ества її скриті

видімі зробились мені.

Я бачив її помарніле лице,

і очі примерхлі, небистрі,

і втомлені руки, і пальці тонкі
старої складачки «Искры».

Побачив я:
іскра
світилася в ній.
Так раптом розкрилось для мене
суття світлоносне цієї душі,
горіння її достеменно.

Ні, я не забув.
Я не можу забуть.
Я, переступивши поріг,
ввіходжу в минуле.
Задумливий дім,
і шепіт розгорнутих книг,
і зустріч з великим, незнаним досіль,
і радість прозріння поривна...

Літа проминули у щасті й біді,
але і тепер,
і тепер,
як тоді,
уважно вдивляється в очі мої
безсмертна Оксана Петрівна.

1972

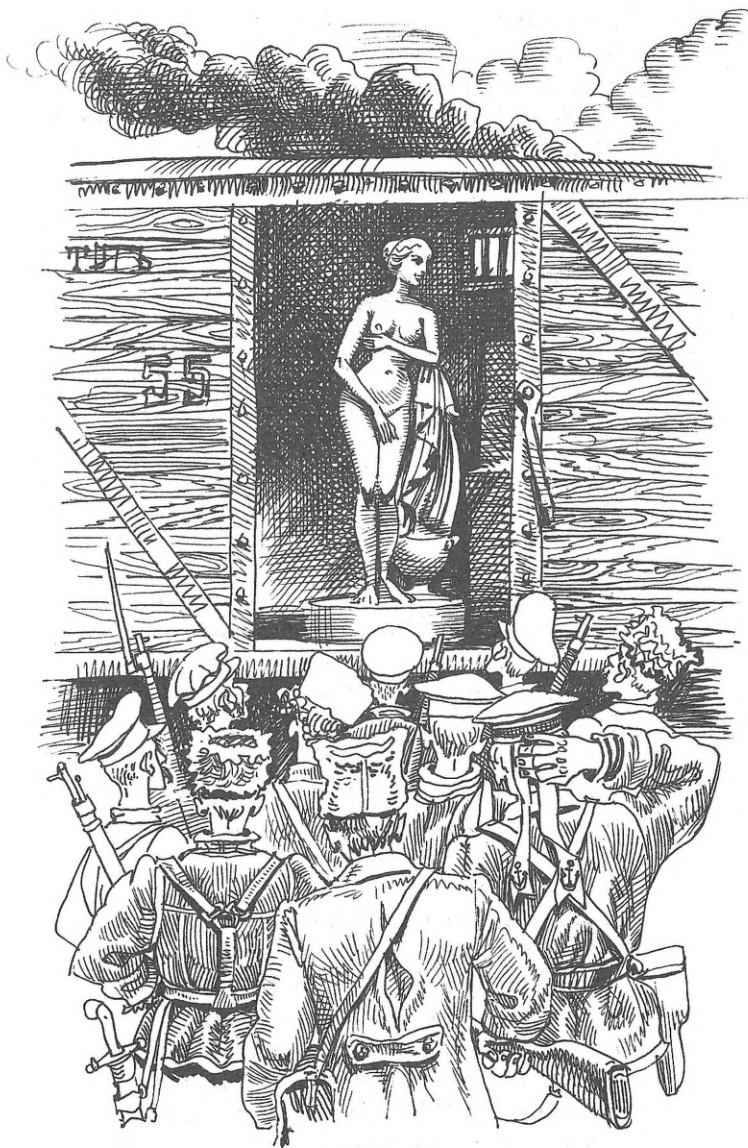
БОГИ ЕЛЛАДИ

Брязками та блисками,
Іскрами, мов рисками,
Висвистами, вискоками, дзвонами,
Дзеньками, стрибками, вихилясами,
Довгими цибатими тромбонами,
Забубнілими, як пузо, тулумбасами,
Заревілими, як бугаї, пузонами,
Переборними бравурними валторнами,
Горнами розкотисто мажорними,

Гуком труб,
Втиснутих до спухлих губ,
Громохко, звично, урочисто
Ввіходив восьмий полк в старе маленьке місто.
Грав оркестр перед полком, –
Сунули за ним гуртом
Полкові кіннотчики,
Чубчики-молодчики.
Кінь дрижав під вояком,
Пирхав, вихиляв задком,
Шлях копитом штурхав.
Збитий пил ставав стовпом,
Під ногами пурхав,
Бурхав під підковами,
І загрозливо крізь пил
Коні зиркали навкіл
Зіньками багровими,
Ошалілими від спеки і від галасу.
Отак кіннота в місто бучно входила,
До станції базарним плацом пхалася,
А музика над нею верховодила,
Виводила, розводилася, гралася.
І на чолі усіх колон
Скавав, кричав у тон, не в тон,
Розгуляний, захриплий вкрай
Пустун, джигун, жартун, піжон,
Співун, ігрун, горлай –
Корнет-а-пістон,
Золотосяйний корнет-а-пістон.
Із млостью, сльозою, надсадою вів
Улесливий голос корнет-а-пістона
Про білих акацій задушливі грона
Принадний, занудний і модний мотив.
Вслухаються в пісні зворушливу сповідь
Зухи, рубаки, бійці, кавалери, –
Їм би галопом, їм би кар'єром.

Годі. Інакші порядки й манери.
Кроком. Приструнитись. Не сквернословить.
– Хто там вовтузиться? Хто гави ловить? –
Звівшись в стременах над жовтим сідлом,
Дивиться грізно назад політком.
В'їлися в руки його шкарубкі
Шахтного пороху сині крапки –
Пружно він держить в крапчастій руці
Повода виструнчені ремінці,
Гостро поблискують очі старі,
Глухо бряжчить револьвер в кобурі.

Шум як запхнувся, заткнувся, замовк.
Зладнано дзвонить бруківкою полк –
Видно, іще не дізнавсь, що відтак
В Умані в нього останній бівак.
В сумці походній везе політком
З штабу шифровку, як бути з полком, –
Тих відіслать до запасних частин,
З тих сформувати ударний загін,
В тих, що почать колотнечу могли б,
Зброю забрати, віддати в ревтриб.
Їдуть навстріч неминучій біді
Русі, чорняві, біляві, руді,
Хвацькі постави, вояцькі чуби,
Вуса насторчені, вперті лоби,
Голови зайд, одчайдушних гульвіс –
Вихор чи вирок у полк їх приніс.
В того на маківці плями п'ятак,
Де оселедця зрощав був козак,
В іншого вип'ялась з-під козирка
Пишним букетом чуприна гінка,
Кручена, випещена, запашна,
Змащена мастями в батька Махна.
Інший на себе в красновському полку
Френчик англійський натяг нашвидку,

Тільки не красить вже плечі погон,
 Зірваний в розпалі втечі погон.
 Різноголосиця лиць і пригод,
 До переможців присталий наброд,
 Здатний стріляти, рубати, сікти,
 Але в майбутнє не годний ввійти.

Всяких доль шалена плутанина.
 Посліддя битв, лахміття різних січ,
 Огнем війни обсмалена картина
 Строкатих форм, озброень і облич, –
 Поблякла синь гусарського мундира,
 Черкеска – знятий з ротмістра трофей,
 Жупанника фалдиста свитка сіра
 І розмірів гігантських галіфе.
 Штани, мов луг, в трояндах і гірляндах,
 Пістрявих килимів барвистий плюш, –
 Іще тоді, як хизувались в бандах,
 Пошили їх собі на втіху душ.
 Були найкращі в командира роти,
 Всіх дивував розкішний їх фасон,
 Де на штанинах маяли навпроти
 Цариця Савська й мудрий Соломон.
 Коли комроти їхав – крильми птиці
 Метлялися обабіч жеребця
 Рожева постать Савської цариці
 І голуба кирея мудреця.
 Лиш комісара штатські брюки,
 Хапком заштопаний піджак,
 Були предметом скрухи і розпуки
 Для полкових заводяк;
 Проте його це не змогло стривожить,
 І, черевики впхнувши в стремено,
 Він зрікся всяких спроб давно
 Свою гніду кобилу підострожить,
 Хоч, видно, знав в боях і людях толк,

І бездоганно мчав в атаки клусом,
І міг примусить, не моргнувши вусом,
Коритися цей горлохвватський полк.
Тепер, нашоршений, уважний, мовчазливий,
Він їхав поруч з стягом полковим,
І музики навальної розливи
В'юнкими вирами вертілися за ним.

Так гучно й бучно, важним чвалом
Під коней храп і сурем спів
В завмерлу Умань восьмий полк вступив
І став на станції привалом,
І міг би вже прийти порядок,
І міг би прикурнути політком,
Коли б з-за приміських посадок
Нежданий поїзд не хльоснув свистком.
Звідкіль? Чому? Давно між трухлих шпал
Повиростали полини густі,
Давно гудків не зачував вокзал,
І вкрились ржею рейки на путі.
Та ось між акацій, грабинок і лоз
Виповз присадкуватий паровоз,
До рампи поволі пропхався,
І під обгорілим пакгаузом
Спинилась, гальмуючи з ревом колеса,
Валка вагонів довготелеса.
До паровоза, що хекав помалу,
Бігли бійці і тягли кулемет.
Дибав поважно начальник вокзалу,
Вдягнувши поспішно пунцовий кашкет.
– Хто там в Христинівці? – Наші. Червоні.
В Умань одправили дров ешелон.
Сіль та газети в поштовім вагоні,
Ящиків звідкись з Одеси вагон.
– Хлопці! Сюрпризи від мами Одеси!
– Гей, відступись! Хай проходить матрос.

Де тут матроси? Нечоси й нечеси!
 Часом ти сам не з махновських нечос?
 – Не підпущу до казньонного грузу.
 Бачиш оце?.. – Ану, спробуй удар!
 Годі! Дайош! – Ти не шарпай за блузу.
 – Мать твою...– Тихше, братва! Комісар. –
 Вийшов з вокзалу повільно й похмуро.
 Став.-Хто найстарший? До мене сюди.
 Де ваш мандат, документи, фактура?
 Крім залізничників, всі відійди!

Натовп, чекаючи на несподіване диво, –
 Ящики вин, чи тютюн, чи консерви, чи чоботи, –
 Перед вагонами завирував галасливо,
 Став гуркотіти, штовхатися, гупати, хрьопати.
 Сонце на нього валилось важчезним обвалом,
 То холодило, то обвівало гарячкою.
 Спекса суворо стояла над сірим вокзалом,
 Над почорнілою з диму пожеж водокачкою.
 Спекса, і спрага, і сонячна млява бездонна.
 Степ онімів, тільки струмені куряви шемрали.
 Ржаво завивши, шарпнулися двері вагона,
 Рвучко розсунувся отвір квадратної темряви.
 Кинулись люди, побабрались трохи всередині –
 І потягли на перон захаращений ящики, –
 Написи, чорною фарбою чітко наведені,
 Стругані дошки, уже посірілі й замащені.
 Зашамотались, захвилювались, засіпались.
 Планки й шалівки тріщали. Додола посипались
 Стружки, і клоччя, і шмаття, і пил потерухи.
 Хекали люди від поспіху і від задухи.

Ящики порозпадались. Сонце, як вибух, сяйнуло,
 Сонце огромне і голе, сонце жорстоке, як зброя,
 Вдарило просто об мармур, бризнуло вихором іскор, –
 І засвітився зненацька, очі дивуючи людські,

Камінь прегарний, мов тіло, позолотіле від сонця.
Гори прозорі Каррари, дар Лігурійського моря,
Обраний людством для втілення радості, мислі і вроди,
Сяючий мармур Італії – ось він, пронизаний сонцем,
Мліє, виблискує, мріє перед задивленим людом.
Натовп замовк приголомшено. Промені заколивались.
Вийшли з вагонної п'тьми красиві прадавні богове
І на пероні стали перед розбитим вокзалом,
Перед розпеченим степом, перед закуреним небом.

Влітку 1918 року на станцію Умань прибув
незвичайний вантаж: ящики із статуями богів
Стародавньої Греції. Ці статуї року 1910 замовило
одній італійській фірмі царське Удільне відомство.
Йому тоді підлягав славетний уманський парк
«СОФІЇВКА». Скульптури, призначені для оздобу
парку, були 1914 року виготовлені і через п'ять років
дивовижним збігом обставин доставлені
через Одеський порт до Умані.

Одяги марні знявши, свого не соромлячись тіла,
Очі сліпі й всевидючі в погляди людські втопивши,
Вийшли з вагона боги дуже спокійним робом,
Стали один за одним на спопелілу землю.
Бистрий, буйноволосий, охоплений вітром і світлом,
Бог ліву руку простер – чи ліру тримає, чи кличе?
Музикою і промінням постать юнацька співає.
Слухають люди й богове пісню його сонцехвальну.
Гарну оголену жінку не знітили погляди людські –
Знітив цей спів, що звучить в мармурі вічноживому.
Перса свої прохолодні богиня прикрила рукою,
Чисте, мов чаша квітки, лоно своє затулила.
Друга, велично й довірливо скинувши з стегон покрови,
Владно над світом підноситься, сильна, хоча і безрука.
Поруч із нею третя, струнка, прудконога, рішуча,
В парі з ласкавою ланню до гаю у даль поспішає.
З нею навзаводи мчить, крильця до п'ят прив'язавши,

Берло трьохкриле піднісни, шапку надівши крилату,
Щастя розвідник і вісник, лукавий гонець Олімпу.

Ось що на станції Умань в рік революції другий
Сталось на подив і посміх для зібраних тут бійців.
Що це було? Привиддя? Випадок? Чудо? Наруга?
Вийшов вперед комісар. Натовп тихіш зашумів,
І комісар вдивився в камінні обличчя божеств,
В трепет їх тіл нерухомих, рук їхніх вічний жест.
І задумався комісар, навіть не чуючи гамору.
«Я знав, що такі існують релігії давньої ідоли,
Я чув, що таких і досі вирізьблюють з білого мармуру,
Та очі мої їх не бачили, думи мої їх не відали,
І ось вони отут, переді мною,
Стоять, прекрасні, світлі, супокійні,
Як світлий сон чи сонце після бою,
Як світлий мир, просвічений крізь війни.

Не бачив досі я ніде й ніколи
Таких красивих, як оці богове,
Як їхне тіло, величаво голе,
Як їх лице, живе, хоч мармурове.
Та й де я міг побачити таких –
Осяяних, озорених, промінних –
В труді і тьмі нещадних днів моїх,
В безпросвітку шахтарських змін незмінних
Чи нині в битвах, в маршах безупинних?
Хай хоч зараз наш народ побачить,
Якими справді гарними є люди
І що для нас недалній час той значить,
Коли, як бог, красивий кожен буде.
Хай люд побачить на своїм віку
Оту красу, яка настане згодом...
Відвезу богів я у “Софіївку”,
Поставим там перед народом.
Ясно, що це треба погодити
З повіткомом,

Щоб доцільно використати
Для конкретних завдань політпропаганди
Серед бійців
І трудящих мас міста Умані».
Отак подумавши,
Політком обернувся
І знову пішов у вокзал.
А тим часом
Виступив з юрби комроти,
Що всміхавсь глузливо доти,
І відчув загал лихе
В тому, як ішов пероном
Він в своєму галіфе,
Схожий брюк чудним фасоном
На довжезну букву «фе»,
На бундючну букву «еф».
Розпишавсь він фанфароном,
Розфуфиривсь фертом-фатом,
Всіх фартових франтів шеф,
І під плюшем волохатим
Грав сідниць крутий рельєф,
Бо, роз'юджений до дрожу,
В нього сіпавсь кожен м'яз:
– Цю безштанну брашку божу
Порубати саме раз! –
Він одчував, як у нього всередині
Хмурі позиви трощення й знищення
В череві, в нутрощах, в нетрищах вміщені,
Кубляться,
Спазмами й корчами зведені,
Шарпають, шастають, виють, підносяться.
Злості не стерпіти. Хоті не винести.
Вщухла натовпу різноголосиця.
Слухай похоті, як повинності!
Вистрели!
Чуєш? Схопися і вистрели!

Хай просвистить, хай січе і розколуює,
Мармур розщепить шпаринами бистрими,
Друзок вапнистий посипле на колю!
Маузер лязкнув.

Ліг на лікоть.

Вдарив.

Кулі гострий цьвох.

Випнув роздрузканий лікоть

Вражений пострілом бог.

Він похитнувся, немов завагався:

– Бігти? Куди б? Коли б? –

Знов чорно-сизий маузер

В кулак розгарячений влип.

Знов довге дульце напружено цілиться.

Зморщивсь плескатий, як цегла, лоб.

Очі заціпились. Здулась потилиця.

Влучити. Врізати. Щоб рознесло.

Він не поступиться.

Він не помилиться.

Гола богиня під мушкою хилиться.

Мить!

І дві.

І три.

І враз

З брязкотом маузер на землю падає.

Аж закрутився комроти. Сказ.

Хто осміяв його перед громадою?

Не прощати ж таких образ.

Зігнувся. Маузер підніс. Потряс.

Що йому буде тепер завадою?

Тиша.

Незрушно стоїть політком.

Дивиться в очі несамовитому.

Спиниться? Кинеться? Скочить стрибком?

Скажуться? Зважиться? З шпалера битиме?

– Зброю віддать! –

Комісар протяг

Руки до скорчених пальців комроти.
Маузер шарпнувся, як пес, в п'ястуках
З ярої люті, зі згаги, з охоти,
І раптом він рильцем жадібним поник,
Тільцем гранчастим звалився убік,
І комісар його взяв із долоні,
І німо й самотно померх чоловік
В розкішнім уборі своїм на пероні.
Мигнувши гусарським змарнілим мундиром,
Мотнувши зів'ялими зразу рейтузами,
Один, занапашений, кинутий друзями,
Пішов до вокзалу він з конвоїром.

Вранці знову зашуміло,

залунало,

загуло

Так, що в шибках забриніло зліплене з уламків скло.

Це на брук перед вокзалом,

вкритий пилом, згаром, гиддю,

Вийшла полкова музика, пишно блискаючи міддю.

Знову горни загорлали,

бахнув басом тулумбас.

Дріб копит і грім тачанок довгу вулицю потряс.

Гей, тачанка по тачанці,

вкрита коцом,

вмита вранці.

Знято ззаду кулемета, взято сіна по в'язанці,

А на сіні –

по богині чи по голому божку,

Щоб не било, не трусило клажу дивну і важку.

Позбиравсь на площі натовп уманців та уманчанок,

Подивитися охочих на процесію тачанок.

Всяких бачили прибульців,

і з околиць,

і прибуд, –

Раз дванадцять за півроку влада змінювалась тут,
Та такенні, небуденні,

дивовижні, променисті
Ще ніколи не бували в нашому малому місті.

От підвелася богиня на килимом вкритій тачанці,
Білі зіниці втопивши у куряву уманських вулиць –
Ти проїдеш повз люди. Сірі вони й неохайні,
Вбогі вони і сердиті, але не вчинять глуму
З тіла твого нагого, з твого животворного лона.
Вслід за богинею бог протягує зранену руку,
Наче розпитує шлях крізь Умань у вічність,

у сяйво,

В світлі гаї України,

в роздуми добрі народу.

Звівся на третій тачанці крутобородий велет –
Стан огорнувши хламидою, він до юрби нахилився,
Хоче рукою щедротною людям сувій передати.
Хто ж повноправно прийме через дві тисячі років
Писану велетом повість про людське страждання і віру?
Хлопче, посланче крилатий!

Які провіщаєш ти вісті

Бідним хатинам міста, шумним каштанам парку?
Що ти несеш?

Відраду?

Відблиск небес?

Сподівання?

О, утоли нашу спрагу! О, звесели наші зори,
Зморені горем. Ми – люди, ми – з плоті і болю бонове,
Ми дожидаєм на звістку, подвигів наших достойну,
Тож і приймаємо вас, житці верховин трудносяжних,
Не як прибуд.

Приймаєм як незрадливих друзів.
Входьте у наші землі.

Входьте у наші думи.

Так – чи приблизно так –
Міркував політком,
Їдучи ззаду тачанок,
Шкапу гніду підганяючи прутиком свіжим лози.
Рік був рясний на зливи. Почав вуркотати ранок.
Вип'ють богове Еллади нектар степової грози.

1968

ДЕБОРА

Пам'яті Дебори Файнштейн.

Поле, пилом припале.
Спориш на тропі. Реп'яхи.
Згарищ глухі квартали,
Знищення хащі лихі.
Ні стін. Ні домів. Ні домовин.
Поле печалі. Тлін.
Розсип крихкої цегли,
Бляхи криві зубці,
І щільно до праху прилеглі
Спогадів струменці.

Дай мені руку. Дай руку.
По згарищу підем вдвох
В прозріння, в терзання, в муку,
В пронизану спалахом зливу тривоги.
Дай руку мені, примарена,
Дай руку свою тонку мені
На спалених уманських царинах,
Над яром розстріляних в Умані.
Ось ти біля мене спинилася,
Вдивляючись в свій же слід.
Нітрошечки не змінилася
За всі сорок вісім літ.
Дай руку мені. Крізь тебе
Я бачу горби й яри, –

І матір моя, і твій ребе
Простують до нас згори,
І ти, як вони, – прозора,
Хитлива і ніжна тинь,
Застрелена тут Деборо,
Задивлена в далечинь.

Дай руку. Дай руку, вмерла!
Дай руку свою живу –
Її ти до нас простерла,
Падаючи на траву,
Захлинаючись в німоті,
Загибаючи у яру.
Я руку твою беру,
Пальці твої святі,
І знову з тобою удвох ідем
На древній, віками торований шлях,
І знову читаю по зблідлих твоїх губах
Повільні строфи старих поем.

І думи, рукаті, жорстокі
Розкопувачі могил,
Бігцем пробігають крізь роки,
Крізь витоптаний суходіл.
Вони на жалобних марах
Важчезну поклажу несуть.
Виходь же, Деборо, моя примаро,
На їх непримарну й немарну путь.
Спотикаючись по канавах,
Зашпортуючись на грудді,
Роздряпавши ноги криваві
Об колючки тверді,
Вони пробігають мимо
Закурених пустирів,
І глиняних стін незримих,
І винищених дворів,

І попелиськ загіджених,
І бруду, і брухту куп,
І синагог привиджених,
І незабутих халуп.
І мимо старого собору,
Де образи в срібнім одязі,
І мимо церковного двору,
Де в гайдамацькім колодязі,
Загрузши в зацвілий глей,
Ще тліють ламкі й хрусткі,
Дірчасті, мов дудка, кістки
Гонтових двох дітей,
Повз полум'я гайдамаччини,
Повз вмащені кров'ю коли,
У площу при кляшторі вгачені,
Щоб люди простромені, скорчені, страчені
Звідтіль на все місто ревли.

О, кляштор базиліанів!
Бундючне мовчання стін
Над гамором давніх майданів,
Над лементом свіжих руїн.
Ввіходьте ж в його безгоміння,
Кричущих мерців навісні носії!
Поставте під біле капличне склепіння
Чорні мари – огвари свої.
І тоді хай охопиться полум'ям тління,
Хай станеться чудо – і вдарить проміння,
І спогад, як Лазар, повергнувши мари,
Зведеться над роки, над мури і хмари.

Деборо! Ти перша в мій спогад ввійди, –
Там чути ще звуки твоєї ходи,
Твоїх дерев'яшок приглушені стуки,
Твого піаніно протяжну луну,
Коли простягаєш тонкі свої руки,
Щоб владно торкнуту пружнасту струну.

Ти граєш і правиш, пануєш і славиш
Дерзання, шукання, снагу, непокору.
І музика прагне, поринувши вгору,
Ввійти в невідоме ступенями клавіш...

Це так було. В старім монастирі,
В його костьольнім, білостіннім залі,
Де знак хреста ще видівся вгорі
І вили гнізда ластівки зухвалі,
Побудували сцену теслярі,
Пахучі дошки склали цаль у цалі,
Мальованим лахміттям запинал
Переділили монастирський зал.

Сюди ввійшли мандровані актори,
Тут студію Лесь Курбас заснував, –
І голос Гонти, зморений, суворий,
І світлорість пушкінських октав,
І злякані сліпим Едіпом хори,
І Макбет, вражений виттям відьомських яв, –
Щовечора лунали тут невпинно,
І оплески їм біла Перша кінна.

А перед смерком сіро-голубим,
Коли з гуртком юнців обдертих, з нами,
Лишався Курбас владарем одним
Над борсанням наївним мімодрами,
Над спробами невправних пантомім,
Виконуваних ревно, до нестями, –
Тоді, Деборо, намагалась ти
Своєю грою нам допомогти.

І Курбас в бік твій подивлявсь ласкаво,
Відкинувши волосся жмут з чола,
Казав, неначе мимохіддю: «Браво!
Хто вчить тебе? Умієш грать, мала».

Ти, спалахнувши, схоплювалась жваво,
Ти радісна й засмучена була,
Нещасна й воднораз осяяно-прекрасна,
Гіркоту відданості визнавши передчасно.

Хто вчив тебе? Я пам'ятаю досі
Худу поставу, бороду, пенсне,
Ярмулку на ріденькому волоссі,
Лице пригасле, жовте і сумне,
І ті акорди, строгі, стоголосі,
Коли правиця клавіші торкне, –
Співучим світом древньої тривоги
Він жив, твій батько, кантор синагоги.

Одна прадавня, невтоленна тема
Співала в ньому всюди і завжди.
Вона – єдина, спільна, не окрема –
Переплігала в лад один лади
Розспіваних напучень Баал-Шема¹,
Замріяних псалмів Сковороди,
Щоб виспівати віру в людське, скриту
В їх кожній ноті, як в краплині світу.

Тобі, Деборо, батько дав цей світ
Мелодій і пісень обох його народів,
І тих, які складав у скінії левіт,
І тих, які в степу сліпий кобзар виводив.
Стогнав «Кол-Нідрей», а за ним услід
Козацький плач у наші душі входив, –
Зливались дві ріки, єднались два світи,
І їм обом була причетна ти.

Гармонії учителем печальним
Отець для тебе був. Навчав, як міг,

¹ Баал-Шем, власне Баал-Шем-тоб – мандрівний єврейський філософ 18 ст. Жив і вмер в Україні.

І наспівам журби синагогальним,
І тихій пісні про летючий сніг,
Який хвилястим стогоном прощальним
Померлому на білі груди ліг.
Отак казав тобі твій батько потай,
Що суть краси – це спрага і скорбота.

Небалакучим був старий єврей, –
Бідак навчав у музиці дитину
Шукати сил, таїти в тьмі очей
Настрашеність життям і самотину.
Душа цих тихих, замкнутих людей
Ховала пильно бур своїх пучину,
Та розкривалась в музиці вона,
Всі втоплені скарби зриваючи зі дна.

Тоді не міг збагнути я причини
Їх самоти, їх болю й таїни.
Не розуму незрілому хлопчини
Було прознати, що таять вони,
Сягнути в людських душ такі глибини,
Де мертві верстви шалу й тишини,
Я хтів дізнатись, та почув не скоро
Страшну твою історію, Деборо...

Поважно йшов, уважно ставив кроки
На вкритий битим шклом і пір'ям брук
І тикав кулеметом в усі боки,
Його схопивши до м'язистих рук.
На площу вийшов злий, багровоокий:
– Де прохачі? Де викуп? Де жиди?
А доки я чекати маю? Доки?!
Хапай бодай якогось і веди! –
Побіг ламать найближчі двері джура.
Тим часом на базарі всі ряди
Пройшов, сердито сопучи, Стецюра,

Борець і чемпіон найтяжчої ваги.
Ще рік тому його товста статура,
Потворно здувши біцепси туті,
На цей базарчик пхалася з афіші,
А ось тепер хай бачать вороги,
Як він здимає м'язи ще товстіші,
Який у нього отаманський сан.
Проте цієї порожнечі й тиші
Не стерпить славолюбний отаман:
– Пануй! Шалій! Бушує спирт у мозку.
Гуляйте, зайти! Гайда на майдан!
Ламайте двері! Дай-но поворозку,
Чіпляй на карк старому мотузок, –
Даремно він свою Рахіль чи Розку
Ховав од нас за шафою в куток.
Стерялась з ляку? На ногах не встоїть?
Вали... –

Удар. Ой тату! Крик. Ривок.
Як виє тьма! Як нестерпуче млоїть!
Огидний біль протнув нутро, як цвях.
Не згинуті. Не жити. Не загоїть
Ревучих язв в утробі, в серці, в снах.
Осклизлим м'ясом стало сине тіло,
Паскудством – плоть, ганьбою – дикий страх.
Ти замовчала, тупо, задубіло
Вдивляючись в свою бездонну ніч.
Отець теж змовк. Щось порався невміло,
Цурався людям глянути у віч,
Сусідські не переступав пороги,
І не світив у свічникові свіч,
І кантором не йшов до синагоги.
Як мертвий зашморг, стиснув горло крик, –
Де взяти на пісню і надію змоги?..

Так дні ішли. Прийшов двадцятий рік
 В грозі й залізі, в армій дужім здвизі,
 І через Умань лавами потік
 Навальний марш будьонівських дивізій.
 Для них щоночі Курбасів театр
 Світив огонь Шевченка віщих візій,
 Щоб, наче жаром бівуачних ватр,
 Серця вояцькі опаляти гнівом, –
 І двигіт людських доль і людських надр
 Чув Курбас серцем жадібно-питливим.
 Він чув, як мчить, і кличе, й рине час,
 Охоплений звитяжницьким поривом.
 Він чув усе, він знав усе й про вас,
 Про тебе й батька, і він вашу муку
 Сприйняв, як власну, і його потряс
 Цей біль без краю, і цей крик без звуку,
 І до завмерлих в німоті сердець
 Постиг він чулу й обережну руку.

Коли і де зустрівся твій отець
 Із Курбасом, – ні ти, ні я не знаєм,
 Та неймовірний батьків рішенець
 Тебе наповнив подивом безкраім.
 Надвечір якось повернувся він,
 Сидів, мовчав і враз: – Давай заграєм. –
 До піаніно підтягнув ослін,
 Щось вибрав з нот запиленої купи,
 І лязкнув струн ослаблех передзвін,
 І розкотилась тишина халупи.
 Отець казав: «До мене підійшов
 Той головний із київської трупи.
 Просив він після довгих передмов,
 Щоб піаністкою пішла до нього.
 Чи візьмешся до музики ти знов –
 Не знаю, тож не обіцяв нічого,
 Але не можу більше я знести

Твого вмирання марного й німого.
Я б згодився. Чи згодишся і ти?..»

І ти прийшла.
Під стелею в колишньому костьолі
Мигтіли ластівки,
А відсвіти, блакитні і зелені,
Як листопад, зі стін спадали долі,
Плескались блисками на золотистій сцені.
У залі пахло
Осінно, і стружкою, і сіном,
І молодими, теплими й вологими тілами.
За ними ледь встигало ветхе піаніно
Ганятись
Бистрим перегонном гами.
І так були напоєні
Ці юнаки й дівчата
Своєю творчістю, солодкою й п'янкою,
Що їх тіла
Могли самі звучати
Різноголоссям
Радісного непокою.
Скоритись музиці,
Її нещадній владі,
Пройнятись ритмами,
Розбудженими в слові, –
Цій,
Майже болісній,
Пронизливій віграді
Були серця віддатися готові.
Так розтинає тіло юнакові
Наскрізний спазм,
Разючий зойк любові.

О молоді серця,
Піднесені, захоплені, задумані,

Завзяті шукачі
 Мети, краси і істини, –
 В оцій
 Побитій кулями,
 Голодній, зжовклій Умані,
 Такій прагнущій радості,
 Хоч бідній і розхристаній!
 Студенти, агрономи, ковалі,
 Демобілізовані бійці
 І сестри-жалібниці,
 Безвусі школярі, учительки малі,
 Проворні, щебетливі, наче птиці.
 Ти грала їм.
 З-під побілілих пальців
 Враз бризнули й побігли
 Світловоді
 Дзвінки Шопенових, примхливо плинних
вальсів,
 І злива Лисенкових грозових мелодій,
 І ті, пронесені крізь два тисячоліття,
 Тягучі звуки спеки і пустині,
 Що маяли,
 Як пальм химерне віття,
 Розгойдуване вітром Палестини.
 Це не було для тебе забуттям, –
 Віддавшись музиці,
 Вдивлялась глибше й даліше
 За нетривку поверхню мімодрам
 В затаєні глибини справжніх драм
 Без награного пафосу і фальшу.
 І рам'я рвалось,
 Падали запони,
 Пророцтва здійснювались,
 Близилися мети,
 Сповнявся музикою світ,

І не октави –
Нони
Нам простягнули
Сонячні кларнети.

Такою не була ти аніколи доти,
Як того вечора, коли в своїм натхненні
Нас музикою повела
На незбагненні
Окриленості й радості висоти.
Ми
Цей наш танець,
Дійство,
Хоровод
Назвали «Березневим каламутом»,
Червоним заспівом над простором розкутим,
Дивовижним,
Перебіжним
Шумовинням вод.
Шумовиння.
Половіння.
Дозрівання серць.
Краля-мавка дозріває,
Краля-мавка розриває
Гомін-жгут.
Може, це і танець,
Але це і герць.
Рине березневим громом каламут.
Грає м'язами,
Йде походами
Революції юний рбзмах.
Руки й зори
Угору зводимо
Небо – в залпах, в загравах, в грозах.
Розверзається обшир пурпурно.
Буряно. Буряно.

Буря
 Трощить, ламає,
 В землю вриває,
 В землю плуг.
 Вщух канонади останній розкат.
 Зорано перший пруг.
 Людина людині – брат.
 Народ народу – не ворог.
 Друг.
 Ми віримо так.
 Ми дихаєм так
 Всім глибом своїх поривань і натхнень,
 І вчать нас
 Нечуваних нами пісень
 Тичина,
 Блакитний,
 Чумак.
 Сіймо ж в рахманний чорнозем
 З піснею, грою...
 З тобою, Деборо,
 З тобою,
 Сестрою,
 Ми вчилися надіям, прозрінням і грозам,
 Ми разом стреміли,
 Сурмили ми разом
 І разом проймались поривом веселим,
 І гралися віршем,
 Як лезом, як м'язом,
 І словом п'янились,
 Як вітром, як хмелем.
 Ми бігали,
 Схудлі, схвильовані, босі,
 Надвечір –
 До студії,
 Ранком –
 До школи.

Я не забув цього досі.
Я не забуду ніколи.

І от стою над чорноротим ровом,
Мовчазно, грузно, болізно стою
І кличу німо, невимовним словом
На бесіду зі мною
Тінь твою.
Мені й тепер на сірій порохні,
На спориші, на смітті, на будяччі
Видніються сліди жіночі і дитячі,
І натовп голих тіл видніється мені.
Ти йдеш між них –
Нескорена Дебора.
Руїни. Сморід. Морок. Пилюга.
Ти йдеш,
Як ця земля, – німотна і сувора,
Як ця земля, – велична і нага.
Вщухає крок,
І шепіт ніг померх,
І тишина,
І гострий свист есесівця,
І сірий схил обриву перекреслився
Рвучкими розчерками
Автоматних черг.
А ти стоїш
Над кручею кричущою,
Де хрип агонії,
Де хряск і хруст костей.
Стоїш,
За муки всі,
За всі тортури
Дужчою,
Пророчицею вбиваних людей.

Ти впала теж між тріпотливих тіл.
Трава і порох вкрили ржавий схил.

Я горстку персті взяв
Чи, може,
Я твій прах
Тримаю бережно в простягнутих руках?
О, як волає пил в тяжких моїх долонях!
Примари й тишина.
Якийсь раптовий сонях
Проткнувся, заблищав
В яру на рихлім дні.
Я придивився. Думалось мені:
З твого ества він зріс,
І ти йому дала
Цей пошук сонця,
Цю жагу тепла,
Жадобу сяйва, музики й краси.

Такою і сама, Деборо, ти була.
Такою ти еси.

1968

СІЛЬ

Добредем? Чи на кривому шкворені
Не захрясне й хрусне передок?
Добредем? Чи наші коні зморені
Ще потягнуть далі хоч на крок?
Треба стати десь не при дорозі,
Пошукать пристанку й темноти,
Щоб коштовну нашу кладь на возі
Від очей жадібних зберегти.
Так і станем просто неба в полі,
Просто прірви, просто зірки втрьох.
Вічність нам розкриється поволі,
Повна тайн, і марень, і тривог.
Горілиць впадеш ти перед нею,

Вогник думки ще мигтить на дні.
Наче ключ, пронизаний зорею,
Граєш, світиш, дзвониш в глибині,
І спливають мрій сріблясті тіні –
Водоростів пасмуги бліді.
В ключевім і зорянім тремтінні
Йдуть думки, мов кола по воді.
Відсвітами гострих зір проколотий,
Витягшись, як жертва, на траві,
Слухаєш бриніння піль навколо ти,
Слухаєш погрози грозові.
Чи зірниці ходять небосхилами,
Чи відлуння дальніх канонад?
Сквирськими ярами задимілими
Панське військо сунеться назад.
Впрост і вхльост сікли клинки будьоннівські,
Шпарили швидкі шрапнелі вись.
З льоту, з маху рвали люті коні в скік,
Лавою за лавою ллючись.
Ристю били в шар тяжкий чорнбзему
Тисячі і тисячі підків.
Захід хмуρο розпалався грозами.
Рейд громів на Вінницю стримів.
Ми бредем дорогами पनिшклими,
Де недавно ще гули бої.
Кінські трупи луплять очі вишклені,
Шкірять жовті щелепи свої.
Брухт побоїщ. Битви ржаві пристрої.
Шмаття. Мотлох. Вирви на ріллі.
Схови смерті, по-вояцьки бистрої, –
Чорні, голі горбики землі.

Ми вглядаємося, ми це бачимо,
Розумієм і тлумачим це,
Хоч нелегко зорові хлопчачому
Розпізнати історію в лице.

З нею тут зустрілися не вперше ми,
Бо й тоді явилась нам вона,
Як в шоломах гостроверхих вершники
Стукнули до нашого вікна.
І ввійшли, подзвякуючи зброєю,
Острогами креслячи поріг.
Придивлялись лячно й невпокоєно
Ми до шумних парубків оцих.

Отак у нашій хаті і замешкав
Товариш Тит Прокопович Аникін,
Колись-то «вічний» пітерський студент,
Тепер кінноармійський комісар
І більшовик з ще довоєнним стажем.
Замешкав? Власне, він сюди з'являвся
Лише надвечір, щоб заночувать,
А цілий день сидів у штабі ЧОНу
Чи в повіткомі довгі ради вів.
Вночі ж, наливши в мисочку олії,
Вмостивши гнот на поплавці з картоплі,
Світив тремкий каганчик і читав,
Щось бурмотів, щось нотував, щось креслив,
Хоч прокидався рано. Йшов вмиватись,
Невиспаний, блідий, червоноокий,
Але всміхався: «Зачитався знов!..»

Я вранці часто вкупі з ним виходив,
До штабу – він, а я – в музей до школи,
Де Гнат Лукич Майстренко, наш учитель,
Збирав трипільські червонясті глеки,
Позеленілі леза й персні скіфів,
Козацький скарб, кресала і люльки,
Поміщицьку побиту порцеляну
І сорочки зотлілі кріпаків.
Я з Янеком у Гната Лукича
Були постійними помічниками,

Хоча й не завше гідними довіри,
Бо якось два трипільські черепки
(Узорчасті, прекрасні, незрівнянні!)
Геть розстрожили. Гнат Лукич нас лаяв,
Та Янека Хмелевського не дуже
Проймали дорікання. Він, кирпатий,
Посипаний веселим ластовинням,
Меткий, хапкий, розтріпаний хлопчак,
Не хтів задовго слухати напучень,
Не вчився вміло клеїть черепки,
А от шукати лазу в катакомбах,
Або іти розкопувать кургани,
Або вижебрувати в баби праник,
Цяцькований штудерно, – це він вмів.
З родиною Хмелевських ми були
Сусідами, а з їхнім сином Яном
Я років сім сварився і дружив,
Хоча ходив в гімназію він польську,
Я – в українську.
І, признатись, часом
У герці Богуна з Володийовським
Ми билися, аж юшка з носа йшла.
Одного разу Гнат Лукич Майстренко,
Старовини захоплений дослідник,
Вивчаючи фортечні давні ходи,
На льох Хмелевських в розшуках натрапив, –
До свого льоху Янек з ним поліз,
А виліз звідти – зух і археолог,
Шукач скарбів, ентузіаст розкопок,
Розвідник темних історичних тайн.

Отак зв'язала доля нас з музеєм,
І про музейні клопоти я палко
Товаришу Аникіну казав.

Були в музеї дуже пильні клопоти.
 Дверима вміло польське панство гръопати;
 Не дочекавшись в Умані Пілсудського,
 Тікало геть, покинувши на будь-кого
 Свої дома, свої сади насаджені,
 Майно, клейноди, добра нагромаджені.
 Те – спалено, те – стоптано, те – втоплено,
 Розпалось пилом, повкривалось попелом,
 Пішло в непам'ять, розбрелось в закути,
 Щоб в скринях тліти, по коморах блякнути.
 Але на що були б тепер обмінені
 І панські вази, і макітри глиняні?
 Як зберегти ці речі, гідні подиву?
 Як повернуть народний скарб народові?

Аникін якомсь сам прийшов в музей.
 Ми потім, вкупі з Гнатом Лукичем
 Зібравшись, палко мріяли: ачей
 Невдовзі наші розшуки почнем.
 І сталося. За днів приблизно п'ять
 Пішов до повіткому Гнат Лукич,
 Щоб документ партійний прочитать
 Міг безпартійний фахівець увіч:

«Загальні збори бійців і командирів
 Частини Особливого Призначення (ЧОН)
 Уманського гарнізону, заслухавши
 доповідь тов. Аникіна Т. П. про важливість
 історичної науки, постановили:
 1. Допомогти зміцнити матеріальну базу
 Уманського історичного музею,
 розташованого в приміщенні школи № 1.
 2. Створити фонд для обміну чи придбан-
 ня в населення Уманського повіту
 історичних цінностей. Для цього виділити
 триденну пайку солі, призначену як
 бійцям, так і командирам Частини
 Особливого Призначення (ЧОН)
 Уманського гарнізону».

Її несли побожно й пильно в жменьках,
Зав'язували в хусточок кінці, –
Нечиста, скаламучена, сіренька,
Вона злипалась грудкою в руці.
Ділилися по крихті, по окрушці
Кристалики хрусткі й гірчаві ці,
Бо мали тільки хворі та бійці
Гранинки солі у казенній юшці.
Її не стало. По шляхах війни
Її не везли возом по-чумацьки.
З Майкопа прискакали скакуни
З цілком інакшим вантажем вояцьким:
Шинеля, шабля, карабін, чувал,
Зав'язана в ганчірку горстка солі,
Щоб присолити, ставши на привал,
Шмат житняка чи купку бараболі.
Хай веселить нужденну їжу сіль,
Хай бадьорить смутне і прісне їдло,
Хоч, як в аптеці, мірять на гаріль
Звичайну сіль бійцеві остогидло.
Проте одміряв. Пайку на три дні
Насипали у лантухи. Немало
Заважили ці крихти соляні,
Завинуті в рогожне сповивало.
Дали ще нам не кращу із підвід,
І двох коняк, лише брести спроможних,
І по шляхах буремних і тривожних
Ми втрюх за возом рушили услід.

Ми ішли сторожко біля воза.
Прах боїв. Навальний слід копит.
Ми ввійшли в грізний военний світ,
Світ надії, гніву і загрози.
Перед нами розгортався він
Шляхом битим, темним, несходимим.

Десь ще падлом дихало і димом,
Нудно тхнуло смородом руїн.
На поля, мов жирна сажа, галич
Падала, кружляючи, униз.
В'юнилася, вкручувалась в далеч
Коля розвихляних коліс.
Дивні мандри. Проща чудернацька
По страшному узміню епох.
Що чекає? Що прийде зненацька?
Втрюх бредем, беззбройні й кволі. Втрюх.
Шукачі омитих дужим вітром,
Торкнутих розбурханим вогнем
Явлень людства.

Ми їх збережем,
Струсим попід, прах і кіпоть витрем;
В дім новий, у світлий дім внесем
Думи людства, вписані в полотна,
В книги, в камінь, в бронзи ярий жар.
Чи насправді їм ціна достотна –
Цей вояцький, цей бідацький дар,
Дар людей суворих і нехитрих,
Дар нужди – земна священна сіль?
За всі барви світу на палітрах –
Купка солі, сіра мов кужіль?
Ні, ще жоден меценат на світі
Не складав такої їм ціни,
Як оті голодні і сердиті
Бідності народної сини!
Знаймо це, цінуймо їхню ціну
За негасні барви навзамену,
І несімо дар насущний їх
Навзамену за безсмертність книг.

Не близька дорога й не далека,
Від села і до села, – і скрізь
Згарища, неспокій, небезпека,
Трепет неба, шамотня узлісь.
Даль дуднить. Раптові блиски й тіні.
Шастають полями вдалині
Чи махновці, чи улани сині,
Чи Петлюри чорні курені.
Але тихнуть злобні луни всюди,
Тишина приходить звідусіль,
І людей зустріли б радо люди
Хлібом-сіллю. Добрих стрітень сіль,
Добрих стрітень, добрих слів при стрічі!
Ми бредем, усім чортам на зло,
Хоч обачно зважуємо тричі
Перед тим, як заїздить в село.
І стаєм, закурені, патлаті.
Гнат Лукіч через побитий сад
Йде туди, де віє стяг на хаті,
Де дає Радянська влада лад.
А тоді назустріч нам садиба
Зарипить привітно ворітьми.
Теплий дух цілющих трав і хліба
Солодко і щасно вчуем ми.
Розпочнуться розповіді гожі
Про тутешнє, нинішнє й старє.
Наш учитель з лантуха в рогожі
Бабці пригорщ солі набере.
Витягне старий козацьку люльку.
Баба в скрині пошукає щось
І внесе мережану кошульку –
Може, і оце б вам придалось?
Так було, але було й інакше:
Дмуться хмурі, мовчазні, чужі,
З тайної злобі й жади закліякши,
Ждуть лише обману чи олжі.

Зніме господар ключі з костия,
Рушить, собак розігнавши, по двору,
Стане, погляне, відімкне комору,
Витягне речі чудні звідтіля:
Східну лаковану ширму, саджену перламутром,
Видерту з рами картину – панну, огорнуту
хутром,
Кілька товстих фоліантів, вкритих зеленим
сап'яном,
Бронзову статуетку з п'яним кошлатим Паном.

– Скільки заважать речі –

стільки давайте солі.

Може, воно й на втрату, може, і стане збитком, –
Гендель такий робити мушу з лихої долі:
Треба ж бодай чим-небудь борщ присолити діткам.
– Вас, чоловіче добрий, слухати навіть гірко.
За ці книжки магнатські,

іграшки й цяцьки гульгтяйські

Щирої справжньої солі всипати цілу мірку?
Хоч ви й хазяїн добрий, кажете не по-хазяйськи.

Можемо солі ложку дати за кожну книжку,
Повну насипать шклянку за молоду панянку,
А за лискучу дошку, щоб заслоняти ліжко, –
Дам, що в оцьому клунку лишиться наостанку.

Третій вже клунок розтрушено, виміняно до щипти.
Два ще лежать на возі поміж речей назбираних –
Рам, рушників, шабатурок, вишивок, книг, манускриптів,
Гордих козацьких портретів, плахт, ще прабабами
мірянних.

Витягнуті з палаців, вижебрані з комори,
Речі краси неповторної – лінії, форми, узори,
Згорнуті в зжовклі сувої шкіци глузливих фламандців,
Скринька, що тенька простенькими бреньками
й дзеньками танців,

Темні ікони з окатими янголами пишнокрилими,
Сині, брунатні, червоні квіти мужицького килима,
Зведені в небо, мов парості, вглиблені в землю,
мов корені,
Вмільцями безіменними в скрусі і тузі створені.
Ми їх дбайливо пестимо, ластимо, сіном мостимо,
Слухаєм, що говорять нам вони по дорозі
Вистражданими словами, древніми і непростими,
Змовленими в надії, зродженими в тривозі.
Слухаєм повість їх серцем, бурєю навстяж розкритим
Перед людьми й красою, перед добою й світом.
Радість, мов яблуко ранне, радо тримаю в долоні я, –
Серце моє пронизує першим світанням гармонія.

Вже тиждень кульгаємо возом своїм.
Війтівка. Оксанине. Буки. Тальне.
Десь тільки ночуєм. Десь день простоїм,
Збираєм минувшини рам'я сумне.
Що далі –
 жаркіші пожарів сліди.
Що далі –
 свіжіші окопів рови.
Дивись, обережно боїщем іди, –
Побиті улани лежать між трави.
Багрові, як в кузні, жахтять вечори,
Пурпурні, як вугіль, ряхтять рег'яхи.
Стрімливими іскрами ринуть згори
Стожари – сузір'я різкі і сухі.
Ми ляжем на землю під темний курган
І будем лежать горілиць. В караул
Піде, ображено хмикнувши, Ян.
Хай стежить. Десь гомін. Десь брязкіт.
 Десь гул.
Десь тупають коні – не коні селян.

З'явилися з тьми з-за кургану вони.
П'ять вершників. З ними один офіцер.
Надсадно і тяжко хропуть скакуни.
Де скачуть? Що схочуть? Що вчинять тепер?
Назустріч їм Янек підвівся з трави,
Худий, босоногий, обдертий хлопчак.
Кричить їх начальник:

– Ні з місця! Хто ви?.. –

Затнувся Ясько, проковтнув переляк:
– Ми з Умані. Учні. Для школи своєї
Збираємо речі музейні всілякі...

– Які там ще школи! Які там музеї!
Хто сам ти, псяюхо? Вчуваю поляка.
– Я, пане, поляк...

– Не підманиш мене ти.

Який ти поляк, ти кабанського роду.
Що маєш на возі? Либонь, кулемети..
Капрале, поглянь, перерий все до споду!..
Добро, понатягане з наших маєтків?
Біда вам, що здибали нас по дорозі, –
Від бидла зрятуємо святощі предків.
За шаблю, улане! Рубай все на возі! –
Ех, шабля навідліг! Мундирчик нарозпаш!
Рубати?

Така уже служба улана.

У голосі Яна і лютість, і розпач.
І сльози в хлопчачому голосі Яна.
До воза він кинувся.

Тілом безсилим

Хотів би свій зібраний скарб затулити,
Не дати пустити поталою й пилом,
Не дати у пень посікти і побити.
От свисне уланова шабля,

от лясне,

Бо звісне уланове діло і ясне, –
Але не беруться за шаблю улани,

Капрал глухо мимрить:

– Пан грабья хай гляне... –

Пан грабья не гляне, канчук він підійме,
Він хлопця на возі навхрест оперищить,
Він скрикне:

– Улани, рубаймо і биймо!.. –

Кого ще рубати? Кого іще нищить?

Одчайно біжить наш учитель до Яна.

Спливають по білій сорочці патьоки.

– Ви нелюди! – вчитель гукає на пана.

Пан грабья мовчить, лиш зорить на всі боки,

І раптом вганяє в коня він остроги

І хрипко кричить,

і скакун його пряне,

І дико і люто, без троп і дороги,

Мчать в безвість, в безвихідь, в загибель улани.

Ми чутили, як вміли, хлопця. Ян

Лежав на возі.

Перетявши плечі,

Дві чорні пліті двох тоненьких ран

Сочились кров'ю на соломі й речі,

На лик ікони, на книжок сап'ян,

На ветхі плахти, сорочки старечі,

На висипану із рогожі сіль.

Повзли по солі мокрі темні плями –

Ми їх згрібали старанно звідтіль

Спітнілими від хвилювань руками.

Ясько очуняв.

Стамувавши біль,

У пригорщ сіль збирав він вкупі з нами,

Бо знав їй ціну.

Знали ціну ми

І солі, й крові, і добру, і страху.

Ми не брели, самотні, в нетрях тьми

НІЧНІ РОЗДУМИ СТАРОГО МАЙСТРА

(1975 – 76)

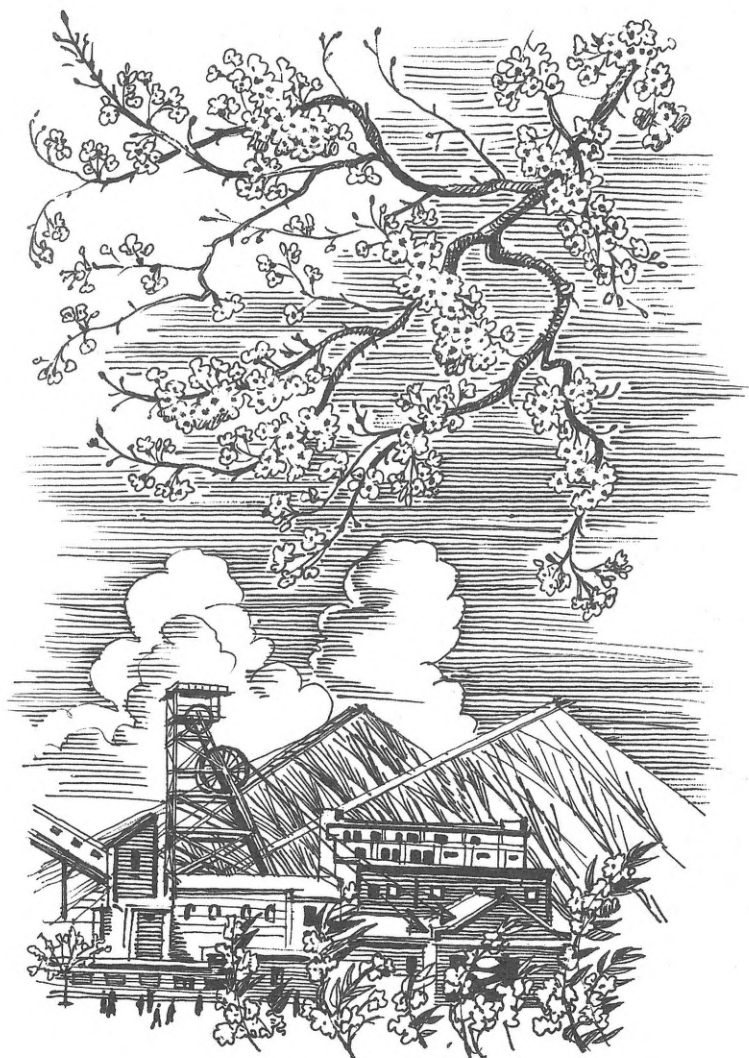
Ровеньківським друзям моїм присвячую.

Автор

Зигзаги свистків паровозних,
і буферів брязкіт,
і оклик
залізні розгони дороги,
заблуканої машини.
Удаваність супокою.
Притлумлений трепет тривоги
і втома,
пронизлива втома зістарілої людини.
Лежати, вслухаючись в себе
і в кличі
нічні залізничні,
поволі перебираючи
розмотаних спогадів вузлики, –
вони набрякають, як вени,
блакитні, тугі, склеротичні,
і все-таки повні потуги,
і доброї туги,
і музики.

Ще день,
недаремно прожитий,
доведений до підрахунку
трудів, і турбот, і доробків,
і спалахів гніву чи сміху, –
і звичне нудотне щеміння
невгаслої виразки шлунка,
й опівночі сіре вповзання
в дрімотність замислено тиху.

Лежи й в свою пам'ять вслухайся,
в свої незагоєні рани,
в неприспані клопоти й смутки,
у справ недовершених крики.
Займаються сяйвом,
аж сліплять,
увімкнуті раптом екрани
того, що впаюся в тебе
навіки, навіки, навіки.

Хай боляче. Хай нестерпляче.
Як стукіт глухий рахівниці,
об спогад вдаряється спогад.
Людино,
роби підрахунок,
нанизуй за сплетену нитку
діла
і достойні, і ниці, –
трудного життя твого, Петре,
не дуже простий візерунок,
тяжкого труда твого, Петре, доконані обітници.

Здається, уже світає.
То зараз світає?
Чи, може,

піввіку тому?
Мигтіння, легке, обережне, пригоже,
перебирає, мов кобзу, тьму.
Струну по струні.
Струну по струні.
Це зараз?
Це справді?

Чи тільки вві сні?
Вертайся назад,
на піввіку назад,
чоловіче,
в своє відшуміле життя.

Хіба воно може відбутися двічі?

Вдивись –

і побачиш його вороття,
щосили вдивись

проминулим світанкам у вічі –
і ритмом прискореним скинеться серцебиття.
І промінь тоді пробринить.

Він стає

у повному зрості, –

так хору зростає звучання, –
і в радо розкриті для тебе світання
ввійди, як в коротке дитинство своє.

І знов зариплять на закурених битих дорогах,
посуваючись валкою, широкобокi вози,
і вчувається знов

ремигання волів круторогих,
колихання колосся, розлоге відлуння грози.
Ланами дитинства,

долинами Лизаветградщини
бредеш, босоногий, у куряву взутий малюк.

Що виніс ти звідти?

Що в себе ввібрав замість спадщини?

Ранковий промінчик.

Ласкавість

шорстких материнських рук.

Та ще згадку чудну

про знаходжувані поміж колій
чорно-сині камінчики,

валки недбалої слід, –

ти збирав їх, і ніс,

і показував батькові в полі,

і проказував батько

кумедне слівце: антрацит.

Він горить у печах сусідньої цукроварні,

зі станції возять цей камінь повз наше село.

Ти глянь, які райдужні, ламані гранями, гарні
ці шматки,
що таять в собі силу,
і світло, й тепло.

І показував батько
предивні сліди на камінчику, –
мов обвуглене дерево,
або стеблини трави,
або сплесканих зел дивовижно мережані вінчики,
що за давніх часів виростили з бездоння дрягви.
Ти збирав камінці

і вкидав їх –
чей будуть горіти? –
у розкладене в лузі вогнище пастушат.

Та займався бур'ян,
розпадалися попелом віти,
але з тих камінців
не розжарився жоден шмат.

Ти в руці їх тримав.
Щедре сонце степів блискотіло
на їх гранях і зламах,
і щось в них було таємниче, –
передчуття, чи прикмета,
чи ще не появлене діло,
що стане твоєю судьбою,
а зараз віщує і кличе.

І от мої руки звикли
до тебе, горюче каміння,
це тяжко здобуде добро,
затиснуте в здвигах землі.

Роки минали.
Настали строки.

Мое покоління
мусило переступити
пороги життя немалі.

На Донбас!

На Донбас!
Комсомольські загони,
цвіт молоді гвардії,
найдужчі духом з нас, —
і молодь галасом наповнює вагони:
лизаветградці їдуть на Донбас.

Ти поміж них.

Наспіх

схопивши клунок з житняком зацвілим
і батьків піджачок накинувши на плечі,
побіг і встиг
на поїзд в майбуття.

І вже за небосхилом —
дитинство, коні, луг, всілякі звичні речі.

Я там побачив інший навіть шир,
димніший, гомінливіший, крутіший,
трикутники рудих сипучих гір,
і обриси копрів, і щогли на узвишші, —
твій край, з яким зріднився ти з тих пір,
твій край, який з тобою спільно дише
двигтінням надр своїх, і шахт своїх, і прірв.

О краю мій,
мій невсипущий краю!

Як пам'ятаю,
як я пам'ятаю
яри, бараки, прапор на копрі,
щити, плакати, лозунги бригадні
і юрби молоді.

Майбутні шахтарі
в казармі непритульній і безладній.

Столи. Доцяті нари. Угорі
похитується на виткім шнурі
мигтлива лампка.

Ні, ніколи не забуду

ту першу ніч поміж чужого люду,
між завтрашніх товаришів і спільників,
прохідників, забійників, кріпильників,
пісень їх хрипоту, їх голосів остуду
і до світанку чутий з голих нар
то шепіт скарг,
то наглий вигук чвар.
Цю ніч розгублення,
самітну і сумну,
без мрій і сподівань,
без вихвалянь і сну
не раз я потім чуло спом'яну, –
свого життя тружденного начало.
Отак дитинство марити кінчало
і зрілість вийшла на тропу трудну.

Мої путі, тяжкі мої путі, –
ступити вперше у житті
в залізну кліть
і стрімголовно впасти
в гримучу безодню,
у морок смугастий,
в пільму,
в небезпеку,
в здригання нутра.
Здригайся,
згинайся.
Пригнула нора.
Здригайся.
І порох –
він давить, він тисне.
Уперте гудіння
Рипіння зловісне.
Крик: «Стережись!» Гуркотять коліщата.
Ліхтарням блищати,
залізу вищати,

трошити звисання вугілля навкісне.

Хай стукіт і грюкіт навколо,

а ти ж

роби діло звісне –

лупай, видовбуй, ріж,

пильнуй, бо раптом трісне

трусський кріпідж.

Спадає пласт

Дайош! Дайош!

Падучий струмінь. Струс.

Та марно серця не тривож,

бо ти не боягуз.

Схилиюсь, зігнусь, переповзу,

набік зіпхну картуз,

підріжу жирний шар внизу,

аж глухо грюпне груз.

Чи звикну тут?

Атож.

Атож.

Не відступлю й на крок,

не затремчу,

хоч вправлю в дроз

жадібний обушок.

І це мій труд. Це честь моя.

І чорт мені не брат,

хоч сам – як чорт, бо чорний я

від маківки до п'ят.

Пливе вугільна течія

з-під шурхоту лопат.

Пливе вугілля. Дні пливуть. Спливає дум

струмок.

Всьому знайду порядок свій,

і свій підхід,

і строк,

і на відбійний молоток зміню обушок.

Упертий труд,
завзятий труд,
сміливий, сильний, хвацький,
шанований в моїм краю славетний труд
гірняцький.

Зручніший став мені повзок,
став дужчий молоток,
з шоломів промінь, наче шпур,
встромився в мокрий змок.
Хай ницьма всовуюсь в лазок,
зігнувшись під землею,
але під небом підведусь на небувалий зріст
перед країною своєю,
я встану –
майстер,
штейгер,
комуніст.

Тоді покинув і гадать
про поворот додому,
тоді навчився гамувать
вагання, острах, втому,
і гордість в мене увійшла,
шахтарська справжня міць,
та на спочинку в тісноті задушного забою,
коли на втоптанім грудді
лежав я горілиць
і бачив чорні небеса, що звисли наді мною, –
про синє небо думав я,
про грай веселих птиць,
про плавний біг хмарин,
про їх мінливі тіні,
про негучну гармонь увечері по зміні,
і танці в клубі,
й вихорці
занозистої польки,

і милий усміх
теплих уст
тієї комсомолки,
з якою знов свого життя розпочинав початки,
коли із нею вдвох ввійшов до вбогої кімнатки
і в очі зазирнув,

такі чудесні і привітні..
О молодість,
о бистрі дні,
о птиці перелітні!

Перелітали дні.
Настав
той день,
що впав, як вибух,
аж розкололась громом вись,
і грім пішов по глибах.

Шахтарю!
Твій окоп – забій,
на бій в забій іди.

Як в чорний танк,
у чорний пласт
сталевий зуб всади.

Ночами й днями я тримав
свій молоток, мов штик,
вганяв, обрушував, дробив,
рубав, колов і сік.
І дні були –
як штурму дні,
як натиск злих атак.

Підземними солдатами
ми билися отак.

Я денну зміну закінчив.
Надворі гаснув день.

Семен промовив:
– Петре, стань. Прислухайся лишень. –

Приглушеними гомонами
гроз,
сповільненими гуркотами
хвиль
по обрію прокочувалось щось,
пашіючи загрозою звідтіль,
де догорав багровий небосхил,
важких захмарень грали перепади.
І я здригнувся, вслухавшись.

Тоді

Семен сказав:

– То відгук канонади. –

І з дня на день прибої гроз росли,
прокочувався тяжко гул,
аж шкельця тонко деренчали в шибах,
і заграви підходили впритул,
і штурхав землю кожен дужчий вибух.

Евакуація. З Оксаною розставсь
на станції. Прощались паровози.
Лишився вдвох з Семеном.

В нас були

діла тяжкої скрути і загрози.
Уже поночіло.

А тіні довжезні метались
по шахтному дворі,
відкинуті блиском ракет
від стін і стовпців,
і обрізки канатів метлялись
над прірвою шурфу
назад і вперед,
назад і вперед.

Ми рвали проводку,
тягли вибухівку й запали
до мурів і рейок, впихали під шпали й щити,
і били приладдя,
і складені скрині рубали,

і долю кляли,
і хрипіли
від лютості і тяготи.
Ні, краще було б помирати,
б'ючись до останньої миті,
ніж нищити те, що створили своїми руками самі,
і ми задихались, сердиті,
розшарпані,
несамовиті,
а кулі трасуючі верхом
над нами вже бігли у тьмі.
Наказ є наказ.
Що лишилось –
хай згине к чортовій матері.
Нічого на шахті
наш ворог на користь собі не згребе.
Біжи, підпали і ховайся,
рятуй, сучий сину, себе!
Вогненним снопом швиргнулося масло
у трансформаторі.

Я губи шматую.
Я лаюсь.
Обвуглену землю гризу.
Не можу звестися.
Ні мислі, ні сили.
Як тьма.
Як безодня.
Брудним кулаком
витираю на вилицях
чорну сльозу.
Таке мене горе стрясає,
якого не знав
до сьогодні...

А потім?
А потім, як тіней страшний і озлоблений шерг,

полону наглого голодні й голі дні.
Знуцання й голод.
Уст безкровних шерех,
і гнів, і клятва, й віра в глибині.
Лише б не вмерти бранцем в безнадії.
Дождусь. Дождусь.
Хоч легше вмерти – жду.
Хай сказ і лють,
хай різь дизентерії, –
не здамся.
Ні.
Перебреду біду.

Таки дождались. Сплющив огорожу
зелений танк з зорею на броні.
Я вільний знов.

Я мстити й битись можу.
Піду робить сапером на війні.
Згадай-но, Петре, пагорби Угорщини,
плескати балатонські береги,
і жовтий сніг, розквашений і зморщений,
і диски мін, утоплені в сніги.
Ми їх складали купами по сотні.
У кожнім смерть –

його, твоя, моя.
Вслухаюсь в дзиски шукача турботні,
сто раз хилюсь, мокви торкнувшись, я.
Сто раз упрост стою над смертю. В пальцях
держу загибель, вийняту з кружальця.
Ідіть, солдати!

Чистий шлях протер
для вас руками зшерхлими сапер.
Пройшли крізь Відень,
і на тій дорозі
вклонилися весні і перемозі, –
під небом Чехії,
під стягами багряними

прощалися тоді з однополчанами,
і вирушив додому кожен з нас.
Хто в Поті. Хто в Москву. Хто в Томськ.

Я – на Донбас.

Оксана?
Оксано!

Змарніла кохана.
Нелегко пройшла свій горьований шлях ти.

Навколо – руїна.

Земля – одна рана,

і зяють,

волають

затоплені шахти.

На них тільки й люду –

жінки, інваліди.

На них тільки й здобичі –

купки вугілля.

Не скній!

Перейдем, переборемо біди

і рук не складемо

од безхліб'я й безсилля.

Побите містечко, обдерті халупи,
дахи, де обсипались кусені сланцю,
яри, де рядами закопано трупи,
дроти загорожі,

де гинули бранці.

Над ставом, в лікарні, – жахливі підвали, –
німецька катівня,

пристанище згуби.

На мурі слова –

їх цвяхами писали

потрошені руки Олега і Люби.

Степовий городок,

робітнича оселя,

териконів шатри,

обгорілі копри,

тільки в давньому парку –
липнева хурделя,
розшумілись дуби, розгулись явори.
За кущами шипшини отам автомати
стріляли їм, юним і гордим, у груди.
Летітимуть роки, минатимуть дати,
а вічність на місці оцьому схилити
чоло своє в тузі й замисленні буде.

О гордість, о молодь шахтарського краю!
До тебе я, сивий, старий, підупалий,
наморені руки свої простягаю –
нехай би ви легше, ніж ми, виростили...

Ні, Петре, не заснеш.

Знов мисль запопадла
рвучким молоточком вдаряє об скроні.
Дихнуть заважають вогкі простирадла,
розгойдане серце стискають долоні.
Чого цей неспокій?
Чого ця тривога?
Настирне безсоння.

Колюча турбота.
Хіба за тобою – не добра дорога?
Хіба перед тебе – не люба робота?
Звідкіль ця жага,

невтоленність,

жадоба?

Чи радість не входила в темні забої,
де точиться іспит,

де діяється проба

новітнього струга

чи кріпі нової?

Не заснеш ти, Петре.

Почнеш прислухатися –
крізь ліжку й підлогу,
крізь верстви породи

почуєш трясіння...

одне... десять... двадцять.

Прохідники б'ють амонітом проходи.

Є дозвіл – шістнадцять.

Не більш.

Небезпека.

Уранці всіх вилаю.

Дурням втовкмачу,

що можна живцем і не вийти із штреку,

якщо до бездум'я –

зухвалість в придачу.

Це шахти моєї

забої і штреки, –

пробито на вісімдесят кілометрів

довжезні путі, коридори далекі,

тунелі й завали покинутих нетрів.

Гототить

і гуде,

аж дома і споруди

стрясає на півкілометра узвиш

їх шум ненастанний. Їх луни і гуди

ти чуєш,

коли до світання не спиш,

і бачиш в уяві всю шахту,

як тіло

у плетиві м'язів, і нервів, і жил,

руками й думками обмацане ціло

для звірки захованих в мускулах сил.

Тут наші трудні перемоги,

мій брате,

шахтарської честі вояче підземний.

Могутність. Свідомість. Уміння завзяте.

Провірена зброя. Удар недаремний.

У штольнях,
у поросі,
в мороці,
в мряці
виднілося щастя мені й побратимам,
воно було в певності дружби
і праці,
воно було шляхом моїм несходимим.
Хай спершу дрібне і крихке,
мов кристалики,
мов прорість проміння,
мов проблисків крихти, –
багато до нього,
ледь видного здалеку,
шляхів і пожеж довелося пробігти.
Крізь куряву падолів лизаветградських,
з-під сірих покрівель луганських осель,
крізь пуці і пушти походів солдатських,
з-під чорного неба движких підземель
я виніс його,
своє щастя робоче,
здається, трудами зароблене все.
Чому ж вдоволитися серце не хоче?
Хіба йому завтра щось більше несе?

Уже перевал.

Уже сходять додолу
дороги і радості.
Старість.
Пора.
Але притягає ще
даль видноколу,
але не вгасає ще пристрасть стара,
ще воля веде на-гора.
На-гора.
І в серці проношу тривогу-пронозу,

турботність накреслень,
і чисел,
і діл.
Я збуджено дихаю – пил силікозу
в легенях рипить.
Ох, цей в'їдливий пил.
Він – ворог наш давній.
І я не вгамуюсь,
дочасно не виснажусь,
рук не складу,
пораджусь, примірю, повчусь, приготуюсь,
щоб взяти за горло шахтарську біду.
І, може, майбутньому буде на спадок
здобута в тривозі безсонних ночей
ідея й моя.
Не зупинять ачей
мене довгі руки завад і завадок,
щоб чистим і світлим
повітря лилось
в наступників наших могутні легені.
Не влежуйся, Петре.
Вже сонце
ось-ось,
і під териконом озерця зелені
рожевими відсвітами зайнялись,
і качка закрякала у верболозі,
і завтра сьогоднішнім стало.
Зведись
в щедротній,
хоробрій,
хорошій тривозі.
Як вись торжествує!
Як світять озерця!
Ні скарги,
ні думки
про втомленість серця,

про хворість –
 ні слова,
про старість –
 ні згадки.

Приходьте!

Я вас зустрічаю, нащадки.

Як душі світліють!

Як простір ясніє!

Як ти стаєш дією,

 людська надіє!

Зведись, чоловіче, під небом світання
на повний свій зріст, на велике зростання.

Хай ти – одиниця із чверті мільярду,

але одиниця незмірного вмісту,

вселюдського змісту,

 високого гарту,

як то і пристало тобі, комуністу, –

іди ж на свою непрогаяну варту

в розчинених днів далечінь променисту.

Я чую.

Я йду.

*Коментарі,
примітки*

Коментарі, примітки
до вступної статті
«Подвижник української культури»*

¹ Цит. за кн.: Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана. К., 1988, с. 74 (далі – Карбованих слів володар).

² Див. УРЕС, т. 1. К., 1986, с. 423; Мистецтво України, т. 1. К., 1995, с. 126–127.

³ Інтерв'ю М. Бажана журналістові І. Діденку для Українського телебачення з нагоди свого 75-річчя (1979 р., жовтень). Текст інтерв'ю зберігається в архіві дружини поета Ніни Володимирівни Бажан.

⁴ Литовські друзі надіслали М. Бажану витяг з книги К. Несецького «Herby i familje gycerskie tak w Koronie, jak i wielkiem księstwie Litewskiem» (1738–43), де йдеться про діяння його предків по материнській лінії. Зокрема, Томаш Поржецький був ректором Пультуського колегіуму, поетом (як іронізував М. Бажан, «не надто в польській і литовській літературі знаменитим літописцем»), друкував свої латиномовні вірші у польських виданнях, видав низку книжок (помер 1653 р.); Криштоф Войцех Поржецький – «канонік краківський, козьоглавський і рудавський плебан (парафіяльний католицький священик – Н. К.) року 1639 в Козьоглавцях костюл поставив і каплицю малюнками страждань Ісусових оздобив...»; Онуфрій Поржецький – «будівничий вітебський» та ін.

⁵ *Бажан М.* Твори, т. 1. К., 1984, с. 503. Далі цитується за цим виданням. Твори, які не увійшли в згадане видання, позначено окремо.

⁶ Цій сторінці біографії поета присвячена поема «Сіль» (надрукована 1969 р.)

* Автор вступної статті, укладач коментарів, приміток Наталія Василівна Костенко – український літературознавець, доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дослідниця творчості визначних представників української поезії ХХ ст.: праці «Поетика Миколи Бажана (1923–1940 рр.)» (К., 1971), «Поетика Миколи Бажана (1941–1977 рр.)» (К., 1978), «Поетика Павла Тичини: особливості віршування» (К., 1982), «Максим Рильський – мастер українського класического стиха» (К., 1988), «Українське віршування ХХ століття» (К., 1993) «Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики» (К., 2003); численні статті про сучасний літературний процес. Опублікувала ряд наукових розвідок про білоруських та киргизьких письменників (В. Бикова, А. Токомбаева та ін.), посібників з ірано-таджицької та давньоєврейської літератури.

Чільне місце у доробку Н. Костенко займає ґрунтовний аналіз закономірностей творчої еволюції М. Бажана, розвитку естетичних поглядів поета у взаємодії з формуванням його новаторського стилю, творчих принципів і особливостей змістових форм, культури слова.

- ⁷ Корнієнко Н. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. К., 1988, с. 161.
- ⁸ Там же, с. 161–162.
- ⁹ *Бажан М.* У світлі Леся Курбаса. «Вітчизна», 1982, № 10.
- ¹⁰ *Бажан М.* Под знаком Курбаса. В кн.: Лесь Курбас. Статті и воспоминания о Л. Курбасе. (Литературное наследие). М., 1987, с. 218 (далі – Под знаком Курбаса. В кн.: Лесь Курбас).
- ¹¹ Див. «Книжник», 1992, № 2.
- ¹² Див. *Бажан А.* Біля джерела. В кн.: Карбованих слів володар, с. 32–33.
- ¹³ *Бажан М.* Под знаком Курбаса. В кн.: Лесь Курбас, с. 242.
- ¹⁴ *Павличко Д.* Бажан, якого ми не знали. «Вітчизна», 1984, № 10.
- ¹⁵ *Бажан М.* Под знаком Курбаса. В кн.: Лесь Курбас, с. 243.
- ¹⁶ *Кригер Лео.* Михаил Семенко (1892–1937) – основоположник украинского футуризма. В кн.: Семенко М. Вибрані твори. Вюрцбург, 1979, с. 15–16.
- ¹⁷ Там же, с. 67.
- ¹⁸ «Більшовик», 1923, 17 травня.
- ¹⁹ Див. *Щербак А.* Кіно Миколи Бажана. Сторінки історії українського радянського кіно. К., 1986, с. 159–171.
- ²⁰ *Лавріненко Ю.* Микола Бажан. В кн.: Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст., кн. 2. К., 1994, с. 473 (далі – Микола Бажан. В кн.: Українське слово).
- ²¹ Цит. за першою збіркою поета: *Бажан М.* 17-й патруль. Х., 1926.
- ²² Див. *Моклиця М.* Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика. Луцьк, 1998, с. 99–100.
- ²³ *Новиченко Л.* «Жестокой мысли жажда...» (Поэзия Миколи Бажана). В кн.: Бажан М. Стихотворения и поэмы. Ленинград, 1988, с. 10.
- ²⁴ *Луначарский А.* Георг Кайзер. В кн.: Кайзер Г. Драммы. М.–Петроград, 1923, с. 8.
- ²⁵ *Бажан М.* Одягніть окуляри! «Бумеранг», 1927, № 1.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ *Брюсов В.* Избранные сочинения, т. 2. М., 1955, с. 242.
- ²⁸ Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох. Михайль Семенко, Гео Шкурупій, Микола Бажан. К., 1927.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Див. *Лавріненко Ю.* Микола Бажан. В кн.: Українське слово, кн. 2, с. 472.
- ³¹ Див. *Кравців Б.* Бажанові «Сліпці» і їх доля. В кн.: *Бажан М.* Сліпці. Мюнхен, 1969.
- ³² «Сучасність», 1998, № 12.
- ³³ Див. *Кравців Б.* Бажанові «Сліпці» і їх доля. В кн.: *Бажан М.* Сліпці, с. 7.
- ³⁴ *Тичина П.* «Ніч перед боем». В кн.: Майстер карбованого слова. К., 1964, с. 74.
- ³⁵ *Чілачава Р.* Сходження на Зедазені: Літературно-критичний нарис. К., 1993, с. 26.
- ³⁶ Там же, с. 5.
- ³⁷ *Ле Іван.* Очистити літературний фронт від буржуазно-націоналістичного мотлоху. «Комуніст», 1937, 30 вересня.

³⁸ Голованівський С. Спогад про старшого брата. В кн.: Карбованих слів володар, с. 110.

³⁹ Там же, с. 111.

⁴⁰ Документально-публіцистичний, художній, сатиричний матеріал газети «За Радянську Україну!», в тому числі маловідомі публікації поета, ґрунтовно дослідила О. Гутянська в монографії «Через лінію фронту» (К, 1980).

⁴¹ Рильський М. Жива правда. В кн.: Про Миколу Бажана: Літературно-критичні матеріали. К, 1974, с. 36.

⁴² Новиченко Л. На магістралях часу. В кн.: Бажан М. Твори, т. 1. К, 1984, с. 17.

⁴³ Журахович С. Редактор фронтової газети. В кн.: Карбованих слів володар, с. 206.

⁴⁴ Івашкевич Я. Міцкевич в Одесі. В кн.: Про Миколу Бажана, с. 77–78.

⁴⁵ Див.: Новиченко Л. Не ілюстрація – відкриття! Літературно-критичні нариси і портрети. К, 1967, с. 151.

⁴⁶ Новиченко Л. Явище Бажана: До 90-річчя від дня народження Миколи Бажана. «Літературна Україна», 1994, 13 жовтня.

⁴⁷ Гончар О. В останніх променях. В кн.: Карбованих слів володар, с. 131.

⁴⁸ Бажан М. Чотири оповідання про надію. Варіації на тему Р. М. Рільке. К, 1967, с. 7.

⁴⁹ Див. Черныш Н. И. Академик Николай Платонович Бажан – редактор и издатель. (Опыт работы в Главной редакции Украинской Советской Энциклопедии). Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата филологических наук. М., 1987.

⁵⁰ Цит. за ст.: Коцюбинська М. Над Бажановими перекладами. «Голос України», 1994, 3 грудня.

⁵¹ Олійник Б. Повноцінне життя. В кн.: Карбованих слів володар, с. 441.

⁵² Див. Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. К, 2003, с. 243–245.

Коментарі, примітки до розділу «ВІРШІ»

Значна відстань – шістдесят чотири роки! – пролягла між першою і останньою прижиттєвою публікацією віршів Миколи Бажана.

За життя автора видруковано понад сорок його поетичних збірок. Водночас чимало віршів опубліковано в газетах, журналах, альманахах та ін.

Зібрати і видати в одному томі всі без винятку поезії М. Бажана не уявляється за можливе. До розділу «Вірші» включено поезії, які допоможуть читачеві простежити творчу еволюцію поета, його шукання і сумніви, відчуті драматизм подій минувшини.

«Хай море зрадливе хвилює...»

Перша публікація М. Бажана (вірш був надрукований в уманському тижневику «Громадське життя», 1919, № 5).

КОНТРАСТИ НАСТРОЮ

Перша книжка віршів (рукописна!) Миколи Бажана; збережена «хранителькою цього скарбу» (Д. Павличко) сестрою поета А. П. Бажан.

За словами Д. Павличка, це була «справжня передісторія могутнього дару, – отроцькі поезії Миколи Бажана, які, крім усього, potwierджують, що поетичний талант прокидається вчасно...» («Вітчизна», 1984, № 10).

Окремі твори збірки свого часу були надруковані в різних періодичних виданнях. Зокрема, вірш «Хай геть згинуть барви, згуки...» вміщено у «Вістях ревкому і парткому Уманщини» 2 серпня 1920 р. (це друга публікація М. Бажана); вірші «Вітер вие, трепле пасми...», «Душа занімала...», «І вік живи – і вік страждай...», «Ніч зійшла на землю тихою ходою...», «Хай геть згинуть барви, згуки...», «Хто там плаче, хто там стоне?..» опубліковані за ініціативи Д. Павличка у журналі «Вітчизна» (1984, № 10); вірші «Нещадні варвари навколо...», «Обрій вквітчався у жоржини...», «Твої очі – самоцвіти...», «Якби я був тим орлом жвавим...» видруковані письменником Л. Череватенком у часописі «Новини кіноекрану» (1989, № 10).

Вперше повністю ця збірка надрукована в книжці: Бажан М. Політ крізь бурю. Вибрані твори, с. 523–537.

Пластунам

Пластун-юнак, вартуй!

Пластун – член української дитячої або молодіжної організації «Пласт», побудованої на морально-християнських засадах.

Бура-марш

Більшість Бажанових віршів 20-х рр. позначені рисами футуристичної поезики, особливо твори 1923–25 рр., які друкувались у періодиці, – «Аеро-

марш», «Імобє з Галаму», «Крижмо комуни», «Про Євмена», «Рура-марш», «Сурма юрм», «Сьомий грудень», «Червоноармійська», «Цирк» та ін.

Вірш «Рура-марш» написаний під впливом російського поета Володимира Володимировича Маяковського (1893–1930). Докладніше див. Крижанівський С. На шляху до реалізму. В кн.: Майстер карбованого слова. К., 1964.

Присутність В. Маяковського вгадується в ораторській інтонації вірша, у фразовості слова, густій алітерованості слова, використанні злободенних газетних гасел.

Твір був безпосередньою реакцією на тогочасні політичні події – «ультиматум Керзона» (меморандум уряду Великобританії, підготовлений міністром закордонних справ Дж. Керзоном і вручений Радянському уряду 8 травня 1923 р.) та вбивство російським емігрантом у Лозанні того ж року радянського дипломата В. Воровського.

Вірш уперше надруковано в газеті «Більшовик» 17 травня 1923 р.

Протигаз

У першій публікації твір мав назву «Пісня про протигаз» («Глобус», 1924, № 16) і був більшим за обсягом. Назва «Протигаз» з'явилася у другій публікації («Знання», 1925, № 6).

Не шлють респіраторів нам

Респіратор – прилад для індивідуального захисту органів дихання від газу, отруйних випарів тощо.

Пісня бійця

Програмний твір першої друкованої авторської збірки «17-й патруль» (1926), що відбиває романтичне світовідчуття поета.

В барабани сім мідних куль

У даному контексті – *барабан* – частина вогнепальної зброї, де в циліндрі з гніздами розміщуються патрони.

Неясний звук

Уперше надруковано в журналі «Життя і революція», 1925, № 1.

Лякливі тіні кішл і тайних бурдїїв

Кішло, кишло – житло, гніздо.

Бурдїї – будинок розпусти.

Папороть

Папороть – трав'яниста рослина з великим, дуже розсіченим листям. За народними легендами, привертає та причаровує юнаків, цвіте раз на рік опівночі на Івана Купала (в ніч з 6 на 7 липня).

Любисток

Розквітне руги цвіт і проросте любисток

Руга – багаторічна трав'яниста або напівкущова рослина; символ дівочості, привабливості.

Любисток – багаторічна ароматична трав'яниста рослина. За народними віруваннями, оберіг хати, символ любові («чар-зілля на любов»), злагоди.

РОЗМАЙ-ЗІЛЛЯ

Розмай-зілля – за народним повір'ям, чаклунської сили чарівне зілля, символ забуття, безнадії, розлуки.

Той перелесний цвіт, таємний цвіт тирлич

Тирлич – трав'яниста або напівкущова рослина. Росте на лисогорах і у високогір'ї. Напередодні свята Івана Купала, за переказами, відьми збирають тирлич для своїх відьомських потреб. Шукають цю траву тієї ж пори, опівночі, й дівчата: скільки дівчина знайде куциків тирличу, стільки і матиме женихів.

ЗАЛІЗНЯКОВА НІЧ

Тематичний цикл складається з двох частин. Згодом передруковувався тільки перший вірш циклу.

Залізник Максим (поч. 40-х рр. 18 ст. – р. см. невідомий) – народний герой, запорізький козак, один з керівників народно-визвольного повстання 1768 р. (Коліївщини) у Правобережній Україні проти феодално-кріпосницького та національно-релігійного гніту Польщі.

I. «До яру підійшли, і одностайні тіні...»

Йдеться про Холодний Яр – урочище в лісі поблизу м. Чигирин (тепер Черкаської області), яке було однією з опорних баз повстанців (гайдамаків).

II. «Зшуміла полем і пройшла...»

Ніч гайдамацька урочиста

Гайдамаки – так називали у 18 ст. учасників народно-визвольної боротьби на українських землях проти феодално-кріпосницького та національно-релігійного гніту Польщі.

Кров полонянок

Уперше надрукований разом із твором «Залізняка ніч» у збірці «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох» (1926).

І в сайдаках сердець зотлили стріли згадок

Сайдак, сагайдак – шкіряна сумка для стріл.

Осіння путь

Свідченням винятково вимогливого ставлення М. Бажана до власного творчого доробку є численні зміни, корективи, які автор вносив у різні періоди життя до перевидань своїх творів. Найбільше він прагнув досягти точного поетичного слова, влучного образного вислову. Прагнення до оптимального варіанта, досконалості, довершеності – одна з характерних рис Бажанового таланту.

Читач зможе сам переконатися у цьому, уважно прочитавши твір «Осіння путь», розміщений у розділі «Вірші» даного тому, с. 106–109 [передруковано з першого тому «Вибраних творів» М. Бажана (К, 1984, с. 68–71)], і порівнявши його з одним із первісних текстів вірша (наведений нижче повністю), опублікованим у поетичній збірці «Різьблена тінь» (Х, 1927, с. 3–8).

Осіння путь, і мряка пелехата.

Рипить понад шляхом старий понурий дуб,

І листя дня, зів'яле та латате,

Прослалось стріхами обідраних халуп;

І край села ми сіли зачекати

На вітром звалений, грабовий голий слуп.

І туга скрізь, і бачу тугу ту ж
В порожніх ямах зшерхнутих калюж.

В полях туманних бився у тривозі
Холодний день, і жаль, хоч в душу стрель,
На серце впав. Ішли ми по дорозі
Серед пустельних і сумних земель.
Торохкотів далеко дядько десь на возі,
Спужав туманом лан забутих конопель.
І вітровіння скрізь, і вітровіння те ж
Між пальцями похудлими оцих знайомих меж.

Звідкіль прийшли такі вітри старечі,
До нас вони прийшли відкіль?
Загасить темний і холодний вечір
І радості останню горіль.
На мрій моїх похилі, журні плечі
Ляга важкий і стозапеклий біль.
І розкриває крила, й поринає в льот
Суворий вітер гніву, гніву і скорбот.

Я в криках вітру чув далеку сурму бою, –
Та крок бійців хвилює далечинь,
Бо дика квиль вітрів проносить наді мною
Недавніх літ ще не забуту тинь.
Не втамувать стисканнями спокою
Душі стривожених тремтінь,
Коли згадаю я, і бачу я, що ось
Струміння диму з вітром заплелось.

Це – дим боїв, і дим жорсткий пожарищ,
Коли степи гули приборями атак,
Коли напружено у ребра серцем вдариш,
І серце, – відданий товариш,
Не знає слова: переляк.
І ти ідеш, і серця зламок твій
Набито захватом, як порохом – набій.
А ось тепер лиш вітер коливає

У серці порослі уже достиглих туг,
Та в далеч стелеться і тягнеться без краю
Доріг розімкнений ланцюг,
Іду, іду й не помічаю,
Що тьма й туман росте навкруг,
Що на полях голодних достига
Порожня осінь і нудьга.

Кому ж цей біль моїх маленьких ранок,
Моїх мізерних непотрібних втом?
Я хочу днів, щоб знов підводивсь ранок,
Мов кінь з розламаним хребтом,
І стяг нездоланих тачанок
Знов загорівся за горбом,

Бо не зітерти вічний слід
Жорстоких і натхненних літ.

Я знаю: літ сліда не стерти,
Минулих літ, проведених в бою;
Величних літ боїв і смерті
З сердець не стерти колію,
І на лиці людей тепер твій
Слід радісно й побожно пізнаю,
А слід цей – рана або шрам,
Або конвульсій машкара.

Вдивляюся в таке тремтіння
Зів'ялих губ чіткий, тривожний змах,
І бачу загравне цвітіння
У глибоко закопаних очах.
В чола похилене склепіння
Той трепіт б'ється, наче птах.
О, ні! Не кожному дано
Носити днів святих клейно.

Вже не бринять шляхи, і в далеч вже промчали
Зухвалих коней дикі табуни,
А я відстав, на мене не чекали,
Тепер же спробуй, здогони,
І накажи, щоб не мовчали
Ці переорані лани.
Ні, то пройшло, і мариш, як ідеш,
Про час покошених пожеж.

Ляга туман. Ревуть далекі луни,
Суворі луни хмурих піль.
Мотузкою в'язи свої подерті струни,
У зашморга в'язи свій непотрібний біль.
На прапорі твоїм, на прапорі Комуни
Немає слів зневіри і знесиль!

Ляга туман. Вогні цвітуть.
Вогні далекі. Дальня, щасна путь.

1926

Елегія атракціонів

Із чорного стебла баска

Басок – йдеться, можливо, про струну в музичному інструменті, що дає низький звук

над ямами синкоп

Синкопа – зміщення музичного наголосу з сильної долі такту на слабку.

пароксизмів захвату і журб

Пароксизм – сильний приступ хворобливого стану; переносно – гостра форма переживання якогось почуття.

Скрижне тоненько панійка

Панійка – пані.

Нічний рейс

Твір присвячено українському письменнику Юрію Івановичу Яновському (1902–1954).

Корсарського злого фрегата

Корсар – пірат, морський розбійник.

Тугий, як дуга арбалета

Арбалет – зброя для метання стріл, каміння тощо; самостріл. Тут: старовинна зброя, що має форму лука.

Прямий, як удар стилета

Стилет – невеликий кинджал з гострим і дуже тонким клинком (звичайно тригранним).

Фокстрот

Один із шедеврів звукової інструментовки у поезії молодого М. Бажана.

Цей крок лисиць, меткий фокстрот

Фокстрот – ритмічно чіткий швидкий парний танець (у перекладі з англійської – біг лисиці).

Ламаючись у нерухомім па

Па – окремий рух у танці з певною постановкою ніг.

Животом і клубами,

губами ботокуда

Клуб – тут: стегно, частина ноги людини.

Ботокуд – представник індіанського племені, яке колись жило у Сх. Бразилії. Внаслідок колонізації майже все плем'я винищено.

Каракулями шімі своєю коректну хіть

Шімі, шімі – американський швидкий бальний танець, популярний на початку 20 ст.

БУДІВЛІ

Програмний твір збірки «Будівлі» (1929), цикл-триптих. У ньому – філософський, афористичний образ вічного руху творчості (як позитивна теза контрасту).

Порівняння збірки «Будівлі» з творами збірок «17-й патруль» і «Різьблена тіль» показує, наскільки різнобічною, багатшою стала індивідуальна манера М. Бажана, як поглибилася соціальна обґрунтованість, конкретність художнього образу, як окреслилась стрункість і цільність композицій.

I. Собор

Звучить собор камінним Dies irae

«*Dies irae, dies illa...*» (лат.) – «День гніву, цей день...» – перші слова церковної меси, що виконується під час похоронної відправи за католицьким обрядом.

Як стара яса

Яса – тут: символ, знак.

Яскиня віри,

кішло прощ

Яскиня – печера.

На щерблених мечях і косах Жакерії

Жакерія – антифеодалне повстання у Франції 1358 р. («Жак-Простак» – зневажливе прізвисько, яким дворяни називали селян).

II. Брама

Йдеться про браму Заборовського – колишній головний вхід до митрополічного будинку на території Софійського собору в Києві. Пам'ятка української архітектури. Споруджена 1746–48 (за іншими даними, 1744–48) архітектором Й. Шеделем у стилі українського бароко на замовлення митрополита Р. Заборовського.

У штетних ігрищах уяв

Шпетний – поганий, бридкий.

...Одягнені в шарлат

Шарлат – пурпур.

Мазетин білий кінь, оцей Пегас без стаїні,

Безхвостий Буцефал

Пегас – у грецькій міфології чарівний (часто крилатий) кінь. Образ Пегаса – символ поетичного натхнення.

Буцефал – улюблений кінь Александра Македонського (356–323 до н. е.) – царя Македонії, одного з найвідоміших в історії правителів і завойовників.

III. Будинок

Мов райдуга, що викута в гамарні

Гамарня – металоплавильна майстерня.

ГРУЗИНСЬКІ ПОЕЗІЇ

У своїй книзі «Дві столиці» (К., 2000) Р. Чілачава зазначає, що якісно новий етап українсько-грузинських літературних взаємин 20 ст., зумовлений їхньою спільною філософською та морально-етичною спрямованістю, найтісніше пов'язаний з ім'ям М. Бажана (с. 419).

Починаючи з 30-х рр. і до кінця життя поет неодноразово відвідував Грузію, тож цілком природно, що грузинська тематика посідає помітне місце у його творчості.

Цикл «Грузинські поезії» формувався впродовж багатьох років і складається з таких творів: «На руїнах у Кутаїсі», «Шлях до Тмогві», «Над труною Важа Пшавели», «Скарга меча» (з Важа Пшавели), «Джерело» (до 1500-річчя Тбілісі).

Грузинський цикл тематично доповнюють й інші Бажанові поезії – «Перекладаючи Гурамішвілі», «Гриптих Симонові Чіковані», а також «Сходження на Зедазені».

Останні твори М. Бажан не включав до циклу «Грузинські поезії». Проте вони є невід'ємною частиною «багаторічної бажанівської грузиніани» (Р. Чілачава) і дають більш повне уявлення про творчі пошуки митця.

I. На руїнах у Кутаїсі

Дослідники схиляються до думки, що у вірші описано руїни храму, збудованого ще за грузинського царя Баграта III (975–1014); зруйнований 1003 р.

Імеретинських світлосяйних днів

Імереті, Імеретія – історична область у Зх. Грузії (центр – м. Кутаїсі). Наприкінці 15 ст. тут виникло Імеретинське царство.

II. Шлях до Тмогві

Вірш присвячено Маріці Чіковані – дружині грузинського поета Симона Чіковані (1903–1966), друга М. Бажана.

*Рудіє місто на скелястій персті
Персть – земля.*

Незнаний месх, на ймення Руставелі

Месх – представник етнічної групи грузинів, житель Месхетії (Пд. Грузія).

Руставелі Шота (2-а пол. 12 ст. – поч. 13 ст.) – грузинський поет, автор «Витязя у тигровій шкурі». За найпоширенішою версією, походить з Месхетії.

III. Над труною Важа Пшавели

Важа Пшавела (справжнє ім'я і прізвище – Разікашвілі Лука Павлович, 1861–1915) – грузинський письменник.

З землі, як сталагміт, зростала мудрість тишава

Пшав – представник етнічної групи грузинів.

Дуби ритучі над твоїм Чаргалі

Чаргалі – село, де народився Важа Пшавела.

V. Джерело

Твір включено автором до циклу «Грузинські поезії» у 1958 р.

З найглибших надр пробився димний ключ,

Скитаючи цілющою водою

На території Тбілісі чимало джерел з теплою цілющою водою.

І чудо це побачив Горгасалі

Вахтанг I *Горгасалі* (р. н. невідомий – 502) – цар Іверії (Картлі), засновник Тбілісі. Вів багаторічну боротьбу з Сасанідським Іраном за незалежність рідної землі. Названий персами Вовчою головою (Горгасалом) за те, що носив шолом з її зображенням.

Перекладаючи Гурамішвілі

Із мцхетських круч, з ущелин і розколин

Мцхета – давнє грузинське місто. До кінця 5 ст. була столицею східно-грузинської держави – Картлійського царства. Розташована при впадінні річки Арагві в Куру. Поблизу Мцхети (в с. Сагурамо) народився грузинський поет Давид Гурамішвілі (1705–1792).

...Правічна юність Картлі

Картлі – тут: Грузія.

А я ладнаю римами катрени

Катрен – у віршуванні 4-рядкова строфа, що має закінчену думку; чотиривірш.

Триптих Симонові Чіковані

I. «Я захлинаюсь. Я скрикую. Я задихаюсь...»

вчності білі собори, гори Кавкасіоні

Кавкасіон – Кавказ.

в очі німотні Симона

В останні роки життя С. Чіковані втратив зір, осліп.

II. «Ти не забув її, Симоне? Не забув?..»

карбункулами саджені разки
Карбункул – тут: коштовний камінь.

Порфіроносна вісниця Ормузда

Ормузд – європеїзоване ім'я Ахура-Мазди, бога життя, добра і світла в давньому віровченні – зороастризмі.

III. «Твоїм ім'ям освячую вечерю...»

в теплений твоїм рядком чихир

Чихир – грузинське міцне червоне вино.

Сходження на Зедазені

Присвячено грузинському поету Іраклію Віссаріоновичу Абашидзе (1909 – 1992).

Грузинська мова й в хаті над Хоралом

1760 р. Давид Гурамішвілі оселився на Полтавщині, поблизу м. Миргорода, де і помер 1792 р.

1969 р. у Миргороді відкрито літературно-меморіальний музей Д. Гурамішвілі, на його могилі встановлено пам'ятник.

УЗБЕКИСТАНСЬКІ ПОЕЗІЇ

Цикл написано під впливом вражень від поїздки до Узбекистану 1938 р.

I. Садівник

Він річ завершує строфою з Сааді

Сааді (справжнє прізвище – Мусліхаддін Абу Мухаммед Абдаллах ібн Мушрифаддін; між 1203/19 – 1292) – перський письменник і мислитель.

Річ титанічного звитяжця Фердовсі

Фердовсі (Фірдоусі) Абулькасим Мансур (між 932 і 943 – між 1020 і 1026) – перський поет.

Закохана газель нестримного Гафіза

Гафіз [Хафіз, Гафез, Гафіз, Шірази; справжнє прізвище – Ходжі Мохаммад Шамседдін; бл. 1325–1380 або 1389/1390] – перський поет. Літературний псевдонім поета «Гафіз» (тобто людина, яка знає напам'ять Коран) став загальною назвою і означає «народний співець».

II. Танцівниця

Вірш присвячено Тамарі Ханум (Петросян Тамарі Артемівні; 1906–1991) – узбецькій співачці й танцівниці, народній артистці СРСР.

Вони, що згинули в піщаній Согдіані

Согдіана (Согд, Согуд) – історична область у середній течії Амудар'ї, басейні Зеравшану і Кашкадар'ї.

III. Труна Тимура

Тимур (Тамерлан, Тимурленг; 1336–1405) – середньоазійський правитель, один з найвідоміших завойовників. Утворив державу, що простяглася від Китаю до Чорного моря; її столицею був Самарканд (тепер місто в Узбекистані).

І многорукий ідол в Делі

Мається на увазі Шива – один з головних богів в індуїзмі.

Чи в чорних урвищах Турану

Туран – давня назва частини Середньої Азії за правим берегом Амудар'ї.

І лиш гордіня Гур-Еміру

Гур-Емір (1404–05) – пам'ятка архітектури, мавзолей у м. Самарканді (тепер в Узбекистані), де поховано Тимура і Тимуридів.

І впали баити медресе

Медресе – середня (рідше – вища) школа у мусульман.

БОРИСЛАВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

Цикл складається з трьох віршів, написаних у 1940 р.

На Карпатських узгір'ях

У вірші введено образ могутнього дуба. Це алегоричний портрет українського письменника, вченого і громадського діяча – Івана Яковича Франка (1856–1916).

Карпатський поете, ковальський прославлений сину

Мовиться про Івана Франка.

Клятва

Автор поставив собі за мету написати доступний і зрозумілий усім твір. Обставини вимагали простої форми, карбованих ритмів, пісенної та афористичної мови. Таким вимогам і відповідає «Клятва».

СТАЛІНГРАДСЬКИЙ ЗОШИТ

В основі творів збірки – ідея вирішальної ролі народу в переможній борні з фашизмом.

У зовнішній композиції цього циклу, крім загального пісенного зачину – вірша «Вітер зі Сходу», є й загальний фінал – вірш «Битва». Він дещо відрізняється від усіх попередніх творів у стилістичному відношенні: можливо, тому, що був долучений до них пізніше (у перші видання «Сталінградського зошита» вірш не увійшов, цикл завершувався «Проривом»). У збірці «В дні війни» (1945) вірш «Битва» друкувався як вступ до циклу.

Вірш «Битва» включає всі теми подій, відбитих у цілісному сюжеті, пов'язує початок і кінець Сталінградської хроніки.

I. Вітер зі Сходу

Заграй над Дніпром, засурми над Сулою

Ремінісценція «Слова о полку Ігоревім».

Сула – притока Дніпра.

Мов стягу священного бганки багрові

Бганка – складка.

II. Напередодні

Як стрілчасті ватри, розцвітають канни

На каймі блакитних городських куртин

Канна – декоративна трав'яниста рослина з великими червоними квітками.

Куртина – кюмба.

III. Біля хати

І тільки очі, мов криваві садна

Садно – невелика, неглибока рана або місце, де зідрано або натерто шкіру.

IX. Прорив

І бій упав. З'єдналися тоді

Дивізії південні і північні

19–20 листопада 1942 р. війська Південно-Західного, Сталінградського і Донського фронтів перейшли в наступ і оточили в районі Сталінграда (тепер Волгоград) 22 ворожі дивізії.

X. Битва

Мосіяшвілі, Тургунов, Болото,

Шухматов, Субка, Павлов і Сжляров

Про деяких з цих героїв-звитяжців Сталінградської битви М. Бажан писав у своєму нарисі «Сини України у боях за Вітчизну» (М., 1943).

Клич

Потворна тінь двох перевитих зміїв

Тут: свастика – емблема фашистської Німеччини, відмітний знак нацистської партії.

КИЇВСЬКІ ЕТЮДИ

У цьому циклі, який написано протягом 1943–45 рр., осмислюється психологія війни. Показано, як руйнація, хаос переборюються людською творчістю (вірш «Будівничий» та ін.).

I. На лівому березі

І меч піднісся. Перший залп ударив

Автор говорить про початок наступальної (Київської) операції військ Першого Українського фронту (3–13 листопада 1943 р.), в ході якої 6 листопада було звільнено Київ від німецько-фашистських окупантів.

III. Біля університету

Хитались червоні колони будови,

У шибах розжарене лопалось скло

Тікаючи з Києва, фашистські окупанти підпалили головний корпус університету, будинок бібліотеки, які кілька днів були охоплені полум'ям і димом.

IV. Яр

Як в полум'ї метався Бабин яр

Бабин Яр – київське урочище. Місце масового знищення фашистськими загарбниками громадян України в 1941–43 рр. – мирного населення (євреїв, українців, росіян та ін.), радянських військовополонених. Орієнтовно визначено, що було страчено майже 100 тис. чоловік (за деякими припущеннями, значно більше).

V. Ранок

Червоний прапор на згорілій Думі

Йдеться про зруйнований будинок колишньої Київської міської думи.

VI. На площі

Вступають воїни у древній круг майдану

Тут: площа Богдана Хмельницького в Києві (тепер Софійська площа).

Горить мозаїка Софії злототкана

Мовиться про найвишачнішу пам'ятку архітектури Київської Русі – Софію Київську. Собор побудовано за часів князювання Ярослава Мудрого. У соборі збереглося 260 м² мозаїки.

VII. Будівничий

Тема відбудови зруйнованих німецькими загарбниками міст і сіл України, в тому числі Києва, глибоко хвилювала М. Бажана і як поета, і як громадянина, і як державного діяча.

Виступаючи на 5-му пленумі Спілки радянських художників України в 1944 р., він наголосив: «Нам усім... треба об'єднатися навколо великих завдань, щоб Київ піднести на всю велич. Треба виявити хист у тих будинках, які ми збудуємо у Києві... Мозаїку, фреску, весь досвід мистецтва мусимо ми вивчати і продумувати, щоб бути гідними цих великих і колосальних завдань» («Література і мистецтво», 1944, 23 квітня).

АНГЛІЙСЬКІ ВРАЖЕННЯ

Прагнучи якомога точніше й правдивіше відобразити свої спостереження під час поїздок до Великобританії (1945–47 рр.), М. Бажан бере до своєї літературної майстерні і публіцистику, і складну метафорику, і поетичний живопис, сатиру, детальні описи, діалоги, монологи тощо, аби досягати повноти і різноманіття художнього виразу.

VIII. У Стратфорді на Ейвоні

Стратфорд-он-Ейвон – місто в Англії; батьківщина англійського драматурга і поета Вільяма Шекспіра (1564–1616).

У місті є будинок-музей драматурга.

Офірі судських передряг

Офіра – жертва.

Далеко звідсіль, на гористому Сході,

Де мріють памірські штилі

Тут ідеться про Таджикистан.

І Яго клене, і втішає Отелло

Чабан з полонин Сакартвело

Яго, Отелло – головні герої трагедії В. Шекспіра «Отелло».

Сакартвело – тут: Грузія.

Трагедія «Отелло» була в репертуарі Грузинського драматичного театру ім. Ш. Руставелі.

Оплакує юнку з Верони

Верона – італійське місто, в якому відбувалися події трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта».

IX. На шотландській дорозі

Вівці – лендлорда, і гори, й поляни
Лендлорд – великий англійський землевласник.
Потім – чи в Клайда засмерджений твані
Клайд – річка в Шотландії.

X. Спомин про Бернса

Світ Едінбурга череп'яний
Едінбург (Единбург) – головне місто Шотландії (Великобританія).
В кварталах Ланарку робочих
Ланарк – місто в Шотландії.

БЛЯ СПАСЬКОЇ ВЕЖИ

Як пише Л. Новиченко, «в цій книзі Бажан, сказати б, довів до мінімуму все те, що становило силу і привабливість його творчої особистості, – активність мислі, аполітичність, психологічну виразність, філософський драматизм...» (Новиченко Л. Не ілюстрація – відкриття! К., 1967, с. 151).

Цикл складається з восьми частин – своєрідних ліро-епічних віршованих новелок.

IV. Зустріч біля брами

Епіграф – зі щоденника Т. Шевченка, запис від 20 березня 1858 р. (Шевченко Т. Твори, т. 5. К., 1985, с. 188).

Стояв задумавшись. Поплив
З Івана дзвін великопісний
Іван – тут: дзвіниця Московського Кремля.
Худі безногі ветерани
Із севастопольських траншей
Йдеться про ветеранів Кримської війни 1853–56 рр.
...Звідтіть, де кайзаки кочують
Кайзак (застаріле) – казах.
Коли за Яйком варначив
Яйк – давня назва річки Урал.
Варнак – людина, що втекла з каторги або відбувала її; каторжник.

МІЦКЕВИЧ В ОДЕСІ

Мицкевич Адам Барнард (1798–1855) – польський поет.

Цикл побудований на головних мотивах «Кримських сонетів» А. Міцкевича. Поява цієї книжки свідчила про відродження поетичного дару М. Бажана.

I. Пісня про три ножі

І хрестики тоненьких щогл під Хаджибейським косогором
Хаджибейський косогір – тут: берег Хаджибейського лиману (пн.-зх. узбережжя Одеської затоки Чорного моря).

Цей небувалий рік,
Цей двадцять п'ятий рік новітнього століття
Йдеться про 1825 рік – рік повстання декабристів.

*Були слова про три ножи,
Що їх скував для мсти коваль...
Бестужев так співав з Рилєєвим удвох
Пісня декабристів О. Бестужева і К. Рилєєва «Уж как шел кузнец...».*

II. Мазурка

Дідичі, негоціанти

Дідич – поміщик, великий землевласник.

Негоціант – особа, що займається оптовою торгівлею (переважно за межами своєї країни).

Вбрана пір'ям тока

Тока – жіночий головний убір, круглий, прямий, без крисів.

Що це? Станси невідомі

Ламартіна чи Парні

Станс – чотирирядкова строфа із закінченою думкою, невеликий за розміром ліричний вірш, який складається з таких строф.

Ламартін Альфонс Марі Луї де (1790–1869) – французький поет, історик, політичний діяч, член Французької академії.

Парні Еварист Дезіре де Форж (1753–1814) – французький поет.

III. Над морем

Що то Еринії, а не співучі Музи

Еринії – у грецькій міфології богині помсти.

IV. Імпровізація

Слова долітають, знайомі й далекі:

«Хіоська різня... Наварін... Ібрагім».

Мовиться про Наваринську битву 1827 р. між об'єднаними англійським, російським і французьким флотами, з одного боку, і турецько-єгипетським флотом на чолі з *Ібрагім*-пашею, з другого.

Про меч Міссолунгі, про кіпрські пожари,

Про кров'ю омите каміння Афін,

Про подвиг народу

Йдеться про національно-визвольну війну грецького народу за незалежність проти турецького поневолення у 1820-і рр. У *Міссолунгі* (1824 р.) загинув англійський поет Джордж Ноел Гордон Байрон.

У шапці фрігійській на чубі рудім

Фрігійська шапка – головний убір фрігійців (давнього населення пн.-зх. частини Малої Азії).

Фрігійська шапка (фрігійський ковпак) послужила моделлю для шапок учасників Великої французької революції кінця 18 ст. Її носили як символ політичної свободи.

V. Буря

І гостру хвилю зводить Тарханкут

Тарханкут – мис на зх. Тарханкутського півострова (Крим).

VI. Симфонія

І збіжиш ввись по хроматичній гамі

Хроматична гама – звукоряд, що охоплює всі 12 звуків, які входять до октави.

Запахло м'ятою, війнуло чебрецем

Чебрець, евшан-зілля – дикоросла напівкущова медоносна рослина. За народним повір'ям, забезпечує добробут родини; чебрець використовували стародавні жерці під час богослужінь.

VII. Думи в день від'їзду

В епіграфі вірша М. Бажан наводить рядки з поезії А. Міцкевича: «Звідкіль мені той жаль невчасний...».

VIII. Дві постаті

Зустріч А. Міцкевича з російським поетом Олександром Сергійовичем Пушкіним (1799–1836) – художній вимисел автора («Міцкевич з Пушкіним ніколи // У парі не верстали шлях»).

Подорож до Литви

Спитає він «Quo vadis?»

Відкажу цьому жмудинові старому «Scio viam».

Quo vadis (лат.) – куди йдемо?

Жмудинові – від назви давнього литовського племені жмудь.

«Scio viam» (лат.) – знаю дорогу.

ІТАЛІЙСЬКІ ЗУСТРІЧІ

В збірці розкривається одна з найсильніших сторін таланту М. Бажана – безмежна здатність пізнавати світ. Художня система його поезії 60–70-х рр. будеється на повнокровному відтворенні зримих картин життя, збагачуваних рік у рік новими враженнями, і на осмисленні їх з метою дедалі глибшого пізнання людини.

Хронологічно найраніше написані цикли «В Сардинії» («В Сардинії») та «Сіциліана» («Сидиліана»; обидві – 1961), але домогтися цілісності композиції і змісту збірки не вдалося. Тому поет згодом переніс ці твори до заключної частини.

I. Зустрічі

мріла злотистим відблиском

тіл і плодів Тиціана

Тиціан, Тиціан (Тиціано Вечелліо; 1476/77 або 80-і рр. 15 ст. – 1576) – італійський живописець доби Відродження.

виструнчені кампанілли,

райдужний купол Сан-Марко

Кампанілла, кампаніла – дзвіниця в італійській архітектурі доби Середньовіччя та Відродження; будувалася окремо від храму у вигляді башти (чотиригранної, круглої).

Сан-Марко – собор у Венеції. Споруджено у 829–832 рр., перебувано в 1073–95 рр.

і на стіні, як вихор, –

запит предсмертний вечери...

Тьмяне й гірке мистецтво

дивного майстра з Вінчі

На одній зі стін трапезної монастиря Санта Марія делле Граціє у Мілані збереглася фреска «Таємна вечеря» італійського живописця, скульптора, архітектора, вченого Леонардо да Вінчі (1452–1519).

III. Перед статуями Мікеланджело

Мікеланджело Буонарроті (1475–1564) – італійський скульптор, художник, архітектор і поет доби Відродження.

1. «Злобне кипіння магми, виверження породи...»

Кидались протуберанцями, глухо звергались в діл

Протуберанці – світні утворення з розжарених газів, що спостерігаються у вигляді яскравих виступів різноманітної форми над сонячним диском.

2. «На мармурових брилах вирубував він обрис...»

Під час відвідин усипальниці роду Медичі (у м. Флоренції) поета вразила скульптура Мікеланджело.

3. Pietà

Pietà – скульптурна композиція Мікеланджело (мертвий Христос на колінах у Диви Марії); зберігається у соборі Св. Петра в Римі.

Та не змогла від куль карабінерів

Карабінер – італійський жандарм.

Це – кров його, кров Грамши і Тольятті

Тольятті Пальміро (1893–1964) – діяч італійського і міжнародного комуністичного руху.

IV. На ратуші Рима

Зелено-сірі травертинні куби

Травертин – вапняковий туф; використовувався як будівельний матеріал.

V. Фонтан Треві у Римі

Фонтан Треві – пам'ятка архітектури, прикрашена багатим скульптурним декором; споруджена 1762 р.

Сплесками дзвінких джерел з Альбан

На Альбанській горі (поблизу Рима) розташоване озеро Альбан.

Крізь каскадів перегони

Путь второвують владці, –

Кони з круч вскач

Фонтан збудовано за бажанням папи римського Климента XIII, чий герб прикрашає верхню частину пам'ятки.

VII. Леся Українка в Сан-Ремо

Леся Українка (справжнє прізвище – Косач-Квітка Лариса Петрівна, 1871–1913) – українська поетеса. В 1902 р. перебувала на лікуванні у м. Сан-Ремо.

Невже з дніпрових круч, з озер смутних Волині

Леся Українка народилася у м. Новоград-Волинському (тепер Житомирської області), а її дитинство минуло в с. Колодяжному (тепер Волинської області).

VIII. Ірис Флоренції

За епіграф до твору М. Бажан узяв перший рядок вірша (з циклу «Флоренція») російського поета Олександра Олександровича Блока (1880–1921).

*Над мелодійним плином Арно,
Вслухаючись в його каденції
Арно – річка, яка протікає через Флоренцію.*

Каденція – вільна імпровізація, як правило, в інструментальному концерті.

Палання куполу дель Фьйоре
Мовиться про головний собор Флоренції – Санта Марія дель Фьйоре.

*Хоча їх теж Буонарроті
Складав зусиллями безсонними
Йдеться про Мікеланджело Буонарроті.*

Х. Сіціліана

Цикл з трьох віршів: «Пісня», «На ступенях храму», «Святкова ніч».

3. Святкова ніч

*Приспівом «Бандьєра росса»
Загримів шахтарський бас*

«Бандьєра росса» («Червоний прапор») – назва пісні італійських партизанів періоду Другої світової війни.

Кларнет Тичини

*Соняшна вість ранкова
вистігується кларнетом*

Мається на увазі перша поетична збірка українського поета Павла Григоровича Тичини (1891–1967) – «Сонячні кларнети».

Пролог до спогадів

Вірш – своєрідний пролог до книжки художньо-мемуарної прози «Думи і спогади» (1982).

*Льма тонка й срібляста, наче грена
Грена – яйця метелика-шовкопряда*

І зойк над ним, солодкий плач Шопена

Шопен Фридерик Францішек (1810–1849) – польський композитор і піаніст. Мовиться про його скорботний марш.

«Зіниці смерті стежили за Вами...»

Присвячено Олесю (Олександр) Терентійовичу Гончару (1918–1995), українському письменнику, воїну-фронтовику, академіку АН України, громадському діячу.

Пам'яті друга

Присвячено українському письменнику Юрію Корнелійовичу Смоличу (1900–1976).

Шипшини білий цвіт

Присвячено Всеволоду Вячеславовичу Іванову (1895–1963) – російському письменнику.

*Стою замислено, згадавши про портал,
Побачений отам, над синім плесом Нерлі*

Тут йдеться про пам'ятку архітектури владими́ро-суздальської школи –

блокам'яну церкву Покрова на Нерлі (споруджена у 1165 р. поблизу с. Боголюбова при впадінні р. Нерль у Клязьму; тепер селище міського типу Владимирської області, Росія).

НІЧНІ КОНЦЕРТИ

Цикл складається з восьми творів. «Вони ще раз засвідчили його (М. Бажана – Н. К.) унікальну здатність конгеніального переживання і ословлення шедеврів світового і українського мистецтва, у цьому разі – музичного» (Дзюба І. Запрошення до робітні майстрів. В кн.: Бажан М. Політ крізь бурю. Вибрані твори. К., 2002, с. 15).

У «Нічних концертах» синтезувались основні художні інтенції всієї творчості поета: романтизм і модернізм, фантазування і уречевлення, ірраціональне і раціональне, інтелектуальне начало.

Цикл – вершина Бажанової поетичної творчості.

I. Криниця Леонтовича

Леонтович Микола Дмитрович (1877–1921) – український композитор, хоровий диригент, педагог, збирач музичного фольклору.

Нехай у величавій кантилені

Кантилена – співуча мелодія; наспівність, мелодійність музичного твору, співацького голосу, виконання.

З глибинних дум своїх, з криниці переярку

Переярк – поперечний яр.

II. Ніч на Івана Купала

Прослухавши симфонію Л. Грабовського

Грабовський Леонід Олександрович (нар. 1935) – український композитор.

...Настала ніч жаська і химородна

Жаський, жасний – страшний, страхітливий.

Химородний – примхливий, здобутий чаклуванням.

Схопи! Змахни! Повалиться Івась...

Стрибне, і скрикне, й зникне Басаврюк

Івась, Басаврюк – персонажі повісті М. В. Гоголя «Вечір проти Івана Купала».

III. Бразиліана Віла Лобоса

Чи почують його валозюги цих місць – піонери

Піонер – тут: першопроходець, людина, яка вперше проникла в новий, недосліджений край та освоєю його.

Скручені, наче спазмами, згризені, наче канцером

Канцер – злоякісна пухлина, рак.

Встань перед зором людини не хворою фата-морганю

Фата-моргана – вид міражу; переносно – що-небудь примарне, нереальне, оманливе.

Щоб тісня неона промчала пустелі

Неон – у країнах Латинської Америки 17–18 ст. – сільськогосподарський робітник, який внаслідок кабальної залежності від багатіїв перетворився на боргового раба.

IV. Голос Едіт Піаф

Піаф Едіт (справжнє прізвище – Едіт Джованна Гасьон; 1915–1963) – французька естрадна співачка.

Я бачу її монтаньяркою; французькою гнівною жінкою

Монтаньяри – група найбільш революційних, крайньо лівих депутатів Конвенту, що діяв у Парижі під час Великої французької революції кінця 18 ст.

Я знаю: вона не стріляла у груди з залізним хрестом

Тут ідеться про фашистів.

Тюремник Петена не краяв лице її влучним хлестом

Петен Анрі Філіпп (1856–1951) – французький маршал, військовий і політичний діяч, прем'єр-міністр (1940–44) капітулянтського уряду, згодом – колабораціоністського прогітлерівського режиму в пд. частині Франції. У 1945 р. засуджений до страти, яку замінено довічним ув'язненням.

І то Даниель ради неї конала в тифозній жарі

Казанова *Даниель* (1909–1943) – героїня французького Руху Опору, закатована гестапівцями в концтаборі Освенцімі.

Для неї про молодість світу

писав перед смертю Пері

Пері Габріель (1902–1941) – французький журналіст, був редактором газети «Юманіте», один з організаторів Руху Опору у Франції. Закатований німецько-фашистськими окупантами.

К чорту! Падам, падам!..

«Падам, падам, падам...» – пісня Н. Гланзберга на слова А. Конте, яку часто виконувала Е. Піаф.

V. Незакінчена симфонія Шуберта

Шуберт Франц (1797–1828) – австрійський композитор, один з перших представників музичного романтизму. Мовиться про його «Незакінчену симфонію» (1822).

Чи вистрибне, немов тарантул, біль

Тарантул – великий отруйний павук, що живе в землі.

VI. Вальс Сібеліуса в Ленінграді

Сібеліус Ян (1865–1957) – фінський композитор і диригент.

Очевидно, йдеться про популярний «Сумний вальс» Я. Сібеліуса (з музики до драми «Куолелія»).

Прошептаних скрипками вальсових терцій

Терція – в музиці – інтервал, вимірюваний трьома ступенями діатонічного звукоряду; третій ступінь діатонічного звукоряду.

VII. Тріо № 2 Бориса Лятошинського

Лятошинський Борис Миколайович (1895–68) – український композитор, диригент, народний артист УРСР.

Суворий сорок другий. Саратовська зима

У російському місті Саратові упродовж 1941–42 рр. перебувало чимало евакуйованих з України організацій, відомих українських діячів науки, освіти і культури.

*Про що тобі мій Тетерів пісенно шепотить
Тетерів – пригока Дніпра.*

VIII. Сьома симфонія Шостаковича

Шостакович Дмитро Дмитрович (1906–1975) – російський композитор, піаніст, народний артист СРСР.

Сьома симфонія (до мажор) присвячена мужності блокадного Ленінграда (тепер Санкт-Петербург).

12 листопада 1944 р. цей твір виконувався у залі Київської філармонії (тепер Колонний зал імені М. В. Лисенка Національної філармонії України).

Подзвін конвалії

Один з «прощальних» віршів поета.

*Тремких порцелянових дзвоників дотик
Порцелянових – фарфорових.*

Коментарі, примітки до розділу «ПОЕМИ»

Найраніший епічний твір М. Бажана – «Повість про містера Юза, мюзік-гол, про таверну і про трампа Джека» (1925) – був суто учнівською вправою. Оригінальну форму поетичного епосу автор створює на межі 20–30-х рр. («Розмова сердець», «Гофманова ніч», «Гетто в Умані», «Сліпці», «Число», «Смерть Гамлета», «Трилогія пристрасті»). Значна кількість творів цього жанру об'єднана в цикли епічних оповідань, новел або повістей (уперше така форма розробляється в поемі «Безсмертя»). Найвищого розквіту епос М. Бажана досяг у 60–70-і рр.: «Політ крізь бурю», «Чотири оповідання про надію. Варіації на тему Р. М. Рільке», «Уманські спогади», «Нічні роздуми старого майстра».

БОЄЦЬ 17-ГО ПАТРУЛЯ

Вперше твір опублікований у збірці «17-й патруль» (1926).

Поема баладного неоромантичного типу, герой якої боєць Антон Сідих, у минулому «розбійник і бандит», звинувачений революційним трибуналом у злочинах, тікає з-під арешту і ціною власного життя рятує загін ЧОПу (підриває бронепоезд противника). Самопожертва здійснюється навіть без надії на добру пам'ять. Можливо, для того, щоб зняти акцент з індивідуалістичного характеру героя, поет дав своїй першій збірці назву не «Боєць 17-го патруля», а «17-й патруль».

Фрагментарність, загадковість, надмір пристрасті, немотивованість деяких сюжетних ліній – наслідок впливу на раннього М. Бажана поезики експресіонізму, а також популярного у 20-х рр. жанру авантюрно-неоромантичного оповідання.

Прапор подертий. Три літери: «ЧОН»

ЧОН (рос. – часть особого назначения) – частини особливого призначення (ЧОП), що утворювалися для надання допомоги органам радянської влади, несення караульної служби біля особливо важливих об'єктів. ЧОПи на прифронтових територіях брали участь у військових операціях. Згодом були включені до складу Червоної армії. У 1924–25 рр. розформовані.

Хіба за те каратиме Ревтриб

Ревтриб, революційний трибунал – спеціальний судовий орган, призначений для боротьби з найбільш небезпечними злочинами (мародерством, саботажем, зловживанням владою тощо). В Україні революційні трибунали були реторені на початку 1918 р., ліквідовані наприкінці 1922 р.

до рейок дужої габи

Габа – тут: смуга; залізничне полотно.

*лиш листям зашумить шорсткий,
калючий крак*

Крак – куц.

РОЗМОВА СЕРДЕЦЬ

У змісті поеми, що структурно являє собою діалог, суперечку між героєм та його тінню, двійником (архетип ворожої істоти), відчутний відгомін літературної дискусії 1925–28-х рр., зокрема відгук на заклик українського письменника М. Хвильового «Геть від Росії!». М. Бажан поставив цю проблему в іншу, конкретнішу, соціальну площину: яка Росія непотрібна революційній Україні? В образі примари він затаврував Росію «імперського кабака», самодержавну Росію, країну «рабів раба і служників слуги, // Синів російської імперської істерики, // Самодержавної нещадної нудьги», та при тому в розгорнутій антитезі протиставив їй «Україну іншу й іншу Русь».

Критики відзначали високі художньо-естетичні якості твору.

...І ось уже я вдома:

Хрещатик, № 50

За свідченням М. Бажана, існував конкретний автобіографічний привід для написання поеми «Розмова сердець». Цим приводом було злиденне кийвське життя, коли вони удвох з Гаїною Коваленко знімали у будинку на Хрещатику кімнату на горіщі. Іздили на кінофабрику, де обоє працювали літредакторами. «То було напівбогемне існування, – розповідав поет. – Привиди піднімалися зі мною по сходах на горіще. З ними треба було боротися» (Костенко Н. Розмови з поетом. В кн.: Карбованих слів володар. К, 1988, с. 324–25).

Стоїть, зіпершися на трость,

В старенькім синім віцмундирі

Віцмундир – формений мундир цивільного урядовця (чиновника) у дореволюційній Росії.

Вони відснулися сливе

Сливе – майже.

Цей злий господь

Распутіна й Малюти

Распутін (справжнє прізвище – Нових) Григорій Юхимович (1864/65, за ін. даними 1872 – 1916) – фаворит російського царя Миколи II та його дружини Олександри Федорівни, політичний авантюрист.

Малюта – Скуратов-Бельський Григорій Лук'янович (р. н. невідомий – 1573) – дворянин, наближена особа російського царя Івана IV (Грозного). Брав безпосередню участь у винищенні його противників.

Ненависні мені

акафісти печальні

Акафіст – вид хвалебного церковного співу.

ГОФМАНОВА НІЧ

Уперше твір опублікований журналом «Літературний ярмарок» у січні 1929 р. Окремі його фрагменти були написані ще 1927 р. Остаточна поема завершена у 1929 р.

Ще у статті-маніфесті «Одягніть окуляри!» (1927) М. Бажан висловив своє ставлення до Гофмана як до «екстатичного революційного буржуа». Критично-дискусійний аспект, однак, не затьмарив основного смислу поеми – розкриття трагізму долі справжнього митця у бюргерському суспільстві.

Гофман Ернст Теодор Амадей (1776–1822) – німецький письменник-романтик, композитор і художник. У портреті Бажанового Гофмана не слід шукати історичної достовірності – це узагальнений образ роздвоєного митця-романтика.

В корчму скажених бюргерів

Бюргер – мешканець міст Німеччини та деяких країн Зх. Європи у Середні віки; тут переносно – обиватель, міщанин.

Сновίδα й брат, Серапіонів брат

Серапіонів брат – мається на увазі персонаж збірки оповідань і казок Е. Т. А. Гофмана «Серапіонові брати» (т. 1–4, 1819–21).

Ось він сидить, цей куций Мефістофель

Мефістофель – злий дух, демон, дух заперечення; один з головних героїв трагедії «Фауст» німецького письменника і мислителя Йогана Вольфганга Гете (1739–1832).

...гігантський кіт, добрячий котик Мур

Персонаж роману Е. Т. А. Гофмана «Життєва філософія кота Мура...» (т. 1–2, 1820–22).

...в нуднім камергерихті

Камергерихт – вищий суд у Німеччині.

...у млі магістратур

Магістратура – тут: система судових органів у ряді зарубіжних країн.

...Святе аутодафе

Аутодафе – публічне оголошення і виконання вироків інквізиції, зокрема спалення засуджених на вогнищі.

...скригучий манускрипте

Манускрипт – тут: рукописний твір, рукопис.

Просмолений, тягучий, чорний кнастер

Кнастер – міцний дешевий тютюн.

І довгі цибухи гарчать

Цибух – чубук, порожнистий стрижень люльки.

О музико ляльок, кантати тютюну,

Злетілих вгору струй блакитні піруети

Кантата – вокально-інструментальний твір урочистого або лірико-епічного характеру для солістів, хору і оркестру, жанр вокально-інструментальної музики.

Пірует – в балеті один або кілька повних обертів танцюриста на одній нозі (на носку).

...Де Гайднові концерти

Гайдн Франц Йозеф (1732–1809) – австрійський композитор.

Музикусе, на вас чекає клавикорд

Клавикорд – старовинний клавішно-струнний ударний музичний інструмент, за конструкцією близький до клавесина.

Троци в трикутничок знайомого причілка

Причілок – бічна стіна будинку або бічна частина даху.

...розцвічений у блейвас та цинобру

Блейвас, блейвейс – свинцеве білило.

Цинобра – кіновар; тут: червона фарба.

...гладкі блищать драбанти

Драбанти – тут: фігурки ратників-охоронців, якими колись у Нідерландах декорували печі.

Червець на них вилискує

Червець – яскраво-червона фарба.

Перо крилате й ситий каламар

Каламар – чорнильниця.

ГЕТТО В УМАНІ

Вперше твір опублікований у збірці «Поезії» (1930 р.); датований 1929 р. Первісна його назва «Гетто в Гумані». Включався до «Вибраних поезій» 1932 і 1936 рр. З середини 30-х рр. і до 2002 р., до появи вибраних творів М.Бажана «Політ крізь бурю» (К., 2002), не передруковувався.

Гетто – частина території міста, відведена для поселення певної расової, національної, професійної, релігійної групи населення. У період Другої світової війни 1939–45 у ряді міст Сх. Європи, окупованих нацистською Німеччиною, фашисти утворювали гетто, по суті концтабори, для знищення євреїв.

У царській Росії існувала т. з. смуга осілості, поза якою заборонялося жити єврейському населенню. Євреям дозволялося мешкати в невеличких містах західних губерній, у тому числі в межах України, зокрема в Київській губернії (за винятком м. Києва). Це призводило до скупчення єврейського населення у містечках, перетворюваних на своєрідне гетто.

Термін «гетто» іноді вживається для означення району міста, де мешкають дискриміновані національні меншини.

...виразка трахоми

Трахома – хронічне інфекційне захворювання очей.

Самум небесного страшного Ханаану

Самум – сухий гарячий вітер у пустелях Пн. Африки та Аравійського півострова.

Ханаан – давня назва Палестини, Сирії та Фінікії, що її вживали головним чином у II тисячолітті до н. е. египтяни та деякі народи Передньої Азії.

Що коронують ветху Іудею,

Цей одногорбий, цей старий Сіон

Іудея, Іудейське царство – давня єврейська держава (бл. 928–586 до н. е.) в Пд. Палестині, що утворилася після розпаду Ізраїльсько-Іудейського царства; римська провінція (6–395).

Сіон – один з пагорбів Єрусалима.

Чи то огонь кривого Торквемади

Йдеться про переслідування іудеїв іспанською інквізицією.

Торквемада Томас (бл. 1420–1498) – керівник іспанської інквізиції (великий інквізитор) наприкінці 15 ст. Відзначався винятковою жорстокістю. Засудив на спалення понад 8 тисяч «невірних» (мусульман і євреїв) та еретиків, домігся 1492 р. вигнання євреїв з Іспанії.

Голгота нації

Голгофа – місце поблизу Єрусалима, де, за християнською легендою, було розп'ято Христа. Переносно – місце страти, синонім мучеництва і страждань.

Оскаженілого у мандрах Агасфера

Агасфер – персонаж християнської легенди, який нібито не дав Христові перепочити, коли його вели розпинати. За це був приречений Богом вічно

блукати по світу; звідси його прізвисько «вічний жид». Один з вічних образів, символ парадоксальної помсти – прокляття безсмертям.

Ковчег квадратної рудої синагоги

Ковчежець з Торою, при'ятий до чола

Синагога – молитовний будинок в іудеїв, громада віруючих.

Тора – в іудаїзмі назва першої частини Біблії (П'ятикнижжя Мойсея), а також пергаментний сувій з цим текстом, що зберігається у синагозі.

Не сти, Ізраїлю!

О, шма, Ісроель, шма

Сучасна держава *Ізраїль* утворилася 14 травня 1948 р. відповідно до рішення Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р.

О, шма, Ісроель, шма! (іврит) – О, повстань, Ізраїлю, повстань!

...і серць, і сонця летарг

Летарг, летаргія – хворобливий стан людини, схожий на сон. Переносно – сплячка, цілковита нерухомість.

Тих молитов хасидського Содаму,

Хасид – благочестивий, послідовник хасидизму (релігійно-містичної течії в іудаїзмі, що виникла в першій половині 18 ст. серед єврейської бідноти Волині, Поділля, Галичини).

Содом і *Гоморра* – давні міста, зруйновані землетрусом. У старовинних манускриптах знаходимо й інше твердження: міста, зруйновані вогнем, посланим з небес. За біблійною легендою, ця катастрофа була карою жителям міст за їхню розбещеність. Звідси вислів: «содом і гоморра», що означає хаос, безладдя, крайню аморальність, розпусту.

Правець релігії

Правець – тут: напрям, спрямованість; той, хто спрямовує, править (службу).

Що з циклопічних нот споруджують хорал

Циклопічний – тут: велетенський, величезний. У давньогрецькій міфології циклоп (кіклоп) – велетень з одним оком на лобі.

І, впавши ниць, з печер порожніх душ

Виводять, як мерця, зламавши кустодії,

Сповиту у сувій,

завжди одну і ту ж

Молитву-плач сліпого Єремії

Кустодій, кустада – перше слово (чи перший склад тексту) наступної сторінки, поставлене внизу попередньої сторінки або вміщене у верхній частині шпальти енциклопедії, довідника, словника.

Єремія – давньоєврейський пророк 7 – поч. 6 ст. до н. е. Жив у період завоювання Іудеї вавилонським царем Навуходоносором. Єремії приписують авторство книги «Плач Єремії» зі Старого Завіту, в якій він оплакував зруйнування Єрусалима.

На згарищах Каббал

Каббала – містична течія в іудаїзмі; кабалістика – релігійне пояснення світу в Середні віки за допомогою символічного тлумачення священних текстів, в яких словам і числам надавалося містичного значення.

Між трощених колон,

повержених метоп

Метоп, метоп – в архітектурі прямокутна кам'яна плита, часто прикрашена рельєфними зображеннями.

З рядків талмудових

Талмуд – збірник догматичних релігійно-етичних і правових норм іудаїзму.

...на рани і на близни

Близна – тут: рубець від рани.

СЛІПЦІ

В архіві Ю. Яновського (відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, фонд 116, од. зб. 2926) зберігається переписаний М. Бажаном і датований 13.X 1930 р. (Харків) автограф першого і другого розділів поеми «Сліпці» з деякими виправленнями (текст другого розділу неповний).

На першій сторінці другого розділу під назвою «Сліпці» рукою поета написано: «Поема історична на чотири розділи».

Отже, задум твору був дуже широкий, та реалізувати його повністю не вдалося.

До збірки «Вибрані поезії» (1932) увійшли два уривки з двох перших розділів поеми: «Одклинщини» (опублікований у журналі «Життя і революція», 1930, ч. VII і VIII–IX) і «На ярмарку» (опублікований у тому самому журналі, 1931, ч. I–II і III–IV).

Тоді ж, імовірно, було написано третій розділ. Однак, коли в 1931–33 рр. М. Бажан потрапив під вогонь критики, то передав рукопис на збереження Ю. Яновському, котрий невдовзі сам опинився в опалі і, напевно, спалив текст неопублікованого третього розділу. В 70-і рр. автор планував реставрувати текст поеми, оскільки добре його пам'ятав. Але друзі переконали не робити цього. Щодо четвертого розділу, то, вірогідно, він існував тільки в проєкті.

Перший і другий розділи твору передруковувалися за кордоном зусиллями української діаспори: у журналі «Сучасність» (1969, № 10, 11) з передмовою Б. Кравців; окремою книжкою – у Мюнхені, 1969 р. І тільки через тридцять років – у Києві, в оновленому журналі «Сучасність» (1998, № 12).

Повністю перший і другий розділи опубліковано у книжці «Політ кризь бурю» (2002).

Розділ перший

І зілля татарськеє – аєр,

Йй холодна, скрипуча куга

Аєр, аїр – те саме, що лепеха.

Куга – рослина з родини осокових.

Клечання запашне

Клечання запашне – гілки з листям, якими прикрашають хату й двір на Зелені свята – Трійцю.

Ця бинда дубова, ця камка

Бинда – стрічка, смужка.

Камка – морська трава.

Розпарену скриню сотух розітхав

Сотух – сморід.

І пах солощавий латаття

Латаття – водяна рослина з великим листям та білими або жовтими квітками.

До лютих своїх колобродин

Колобродини (від колобродити) – бешкетування, тиняння.

З яких розпроклятих обійсть

Обійстя – садиба, двір.

За майстром, як джура покірний, ходив

Джура – зброєносець у козацької старшини в Україні 16–18 ст.

На Савурі, на славній могилі

Савур, Савур-могила – одна з вершин пд. відрогів Донецького кряжа, за 12 км від м. Сніжного Донецької області.

Вгинаючи цямру

Цямра – верхня частина колодязного зрубу, складена переважно з дерев'яних колод.

Дві грудки залятого змроку

Змрок – сутінок, сутінки, присмерк.

Я чую вас,

герці і учти!

Герць – ратоборство, поєдинок, двобій перед битвою.

Учта – частування, урочистий обід, бенкет.

Як голови, клали сакви і торбани

Сакви, бесаги – дві з'єднані торби, що їх перекидають через плече.

Зелені сирітські нужденні шаги

Шаг – гріш, півкопійки; найменша грошова одиниця.

Зморхлий кашуєк безстидства

Кашуєк – гаманець у вигляді торбинки.

Із тихих літаній,

з напучувань кожних

Літанія – урочиста церковна служба.

Розділ другий

Каправі й худі міхоноші

Каправий – людина з хворими очима, які гнояться.

Міхоноша – поводитир сліпця, який носить мішок для милостині.

...сиплються вії кальні

Кальний – брудний, нечистий, гідкий.

Того п'ятиперстого він пернача,

Тієї руки-костомари

Пернач, пірнач, шестопер – вид булави у 17–18 ст. в Україні; знак влади полковника.

Костомара, костомаха – велика кістка.

Око каправе та зизе

Зизий – косий, косоокий.

Пильнууй патериці

Патериця – посох.

Потовчений в гамуз

Гамуз – м'якоть.

...лихе потерча

Потерча – дитина, що вмерла нехрещеною; чужа дитина, прибулда.

Роздувши драбки

Драбки – решітки по боках воза, що мають вигляд невеликої драбини.

Хазяїн м'якого й штудерного хоче

Штудерний – уміло, майстерно зроблений.

Смугастих абахт і товаричих тирл

Абахта – гауптвахта, караульня.

Тирло – місце відпочинку тварин біля водопою в обідній час; вибите, витолочене ким-небудь місце.

Горлай чи лупежник

Горлай – крикун.

Лупежник – той, що обдирає шкіру з тварин.

Вже рта порушиться скоцюрблений кикоть

Кикоть, кикіть – обрубок пальця руки, ноги.

Заверещала розхитана корба

Корба – ручка, рукоятка.

З вереття висмикує зниділий звук

Вереття – хлам, стара річ.

Добрый зух

Зух – молодець, завзята людина; зухвалий; пройда.

Не периший десяток вакуєте з лірою

Вакувати – марнувати, гаяти час.

Не на першому стовквищі ницьма лежиш

Стовквище – місце, витоптане худобою; місце, де скупчується багато людей.

Везе до вальош, до крамиць, до посесій

Посесія – тут: взята в оренду мануфактура.

Корягу дубову везе до чинбарні,

Чинбарня – кустарне підприємство (майстерня) для чинення й обробки шкір.

Щоб скло для карафок топити, на гуті

Карафа, карафка – графин, графинчик.

Гута – склоробний завод.

...реве, роззявляючись, черес

Черес – старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий з двох ременів так, щоб мав порожнину для грошей та цінних речей.

Бодай би не згадувать темні шляхи

Великого світу й Великого Лугу!

Великий Луг – історична назва дніпровських плавнів від острова Хортиця до острова Скалозубового. В 16–18 ст. тут знаходилася Запорізька Січ.

Коли величався у Глухові Розум,

Розум – Розумовський Кирило Григорович (1728–1803) – останній гетьман України (1750–64), граф, президент Російської академії наук, генерал-фельдмаршал. Походив з козацького роду Розумів. Спроби К. Г. Розумовського зміцнити автономію України, зокрема встановити спадкову гетьманську владу, зустріли рішучий опір російської імператриці Катерини II, і він змушений був зректися гетьманства.

Я чув, як ридав недолугий Калниш,

Калниш – Калнишевський Петро Іванович (липень 1691–1803) – останній кошовий отаман Запорізької Січі. Після її зруйнування царськими військами 1775 р. був засланий до Соловецького монастиря, де і помер.

Я чув, як багаття гриміли у Кодні,

Кодня – містечко на Волині (тепер село Житомирської області), де в 1768 р. військові загони польських конфедератів розправлялися з учасниками Коліївщини.

Ятки ярмаркові

Ятка – легка будівля для тимчасового користування (торгівлі, виставки тощо), ярмаркова палатка.

Капнисте!

Полетико!

Знаєте –

хто ви?

І ти, Кочубею!

Ревухо – і ти

Капніст Василь Петрович (р. н. невідомий – 1757) – з грецького роду. Емігрував з Венеції (Італія) до Росії. Отримав від російського уряду великі маєтки в Лівобережній Україні. У 1737–50 рр. був миргородським полковником. Його син *Капніст* Василь Васильович (1757/8–1823) – український письменник.

Полетика Григорій Андрійович (1725–1784) – український громадсько-політичний діяч і письменник. Обстоював принципи автономного управління Лівобережною Україною, обґрунтовував права і привілеї козацької старшини. Депутат від Лубенського полку до Комісії, скликаної Катериною II в Петербурзі для реформи законодавства і державного устрою Росії. Ряд істориків, зокрема О. Лазаревський, вважали П. одним з авторів «Історії Русів».

Кочубеї – українська старшинська родина. Кочубей Василь Леонтійович (1640–1708) був генеральним писарем, генеральним суддею Лівобережної України; Кочубей Семен Васильович (1725–1779; очевидно, про нього мовиться) – ніжинський полковник, генеральний обозний, член Малоросійської колегії.

Ревуха – Ржевуский Вацлав-Северин (1784–1831) – волинський магнат, князь, добре володів східними мовами. Часто бував на Близькому Сході й писав про країни Сходу (як учений і літератор), за що і був прозваний Еміром.

Блукає звалашена й темна земля

Звалашена – вихолощена.

Тим дмуханням запахів, ланцю знайомих

Ланець – голодранець, одягнена в лахміття людина.

ЧИСЛО

У своїх поемах кінця 20-х – початку 30-х рр. М. Бажан шукає нових способів художнього вираження на стику мистецтва й науки, нових шляхів художньої символізації. У соціально-філософській поемі «Число» він здійснює сміливий задум – досліджує соціальний і філософський зміст «абстрактної числа», тлумачить історію числа як історію соціальної боротьби людей. Друкується зі скороченнями.

Жертовники німотні Піфагору

Піфагор Самоський (бл. 580–500 до н. е.) – давньогрецький філософ, математик, релігійний і політичний діяч. Розглядав Всесвіт як гармонійну систему чисел та їх відношень.

Свій стяг, і мудрість, і важучі берла
Берло – скіпстр, символ, знак влади.

І філософський камінь, і гомункул

Філософський камінь – за уявленнями середньовічних алхіміків, фантастична речовина, яка нібито здатна перетворювати неблагородні метали на благородні, зцілювати всі хвороби, повертати молодість.

Гомункул, *гомункулус* – людська істота, яку, за уявленнями алхіміків, можна було створити штучно.

З сухим, як гостія, й гарячим животом

Гостія – хлібець з прісного пшеничного тіста; використовується в обрядах причастя в католицькій і лютеранській церквах.

І мудрість йшла, як сон і паранойя

Паранойя, *параноя* – психічна хвороба.

Як золотий дукат в торгашеській руці

Дукат – старовинна монета.

Шукаючи шляхів до двох прекрасних Індій

Йдеться про *Вест-Індію* і *Ост-Індію*. Вест-Індія – історична назва групи островів в Атлантичному океані між Пн. і Пд. Америкою. На них тепер знаходяться Куба, Гаїті та ін. держави. Ост-Індія – історична назва (17–18 ст.) західної частини Пд. Азії: територія сучасної Індії та ін. країн.

Чи амстердамський вільний гугенот

Гугеноти – протестанти-кальвіністи 16–18 ст.

Старіє Фауст

Фауст – традиційний образ німецької міфології; персонаж трагедії Й. Гете «Фауст».

Знаючість Гегеля

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – німецький філософ.

І, як мороз, різкий, прозорий газолін

Газолін – газовий бензин.

І синя глибина дзвінкого феростона

Феростон, *феросплав* – сплав заліза з іншими хімічними елементами.

СМЕРТЬ ГАМЛЕТА

Вперше твір опублікований у «Вибраних поезіях» (1932) під назвою «Післямова про Достоевського, про Гамлета і двійника».

Образ Гамлета з трагедії В. Шекспіра «Гамлет» набуває сатиричного звучання у контексті історичних подій кінця 20-х – початку 30-х рр. 20 ст., коли в Італії та Німеччині утверджувався фашизм. «Смерть Гамлета» – один з перших в українській літературі поетичних памфлетів, що затаврував фашизм.

І дім свій звете – Ельсінорська земля

Ельсінор (замок Ельсінор) – місце дії у трагедії «Гамлет».

...язівства
...емлі.

Краплі датського короля

Назва ліків. Тут: натяк на сюжет трагедії «Гамлет» – отруєння короля Данії.

І часто

приходить

мара Достоевського

Достоевський Федір Михайлович (1821–1881) – російський письменник. Тут ідеться не про особу письменника, а про феномен «достоевщини» (або «карамазовщини») в інтерпретації цих явищ як хворобливих крайнощів індивідуалістичної психології.

Дарма не розводиться: бути чи не бути

«Чи бути, чи не бути – ось питання», – цими словами починається монолог Гамлета.

Двоязику його гомілетика

Гомілетика – богословська наука про правила церковного красномовства.

З'ясовано: всякі божественні Януси

Насправді вдивляються тільки назад

Янус – у римській міфології бог входу і виходу, дверей і першопочатку всього на світі; зображувався людиною з двома обличчями; переносно – підступна людина, дволикий дворушник.

І манна надземності,

манна гуманності

Манна – за біблійною легендою, їжа, що була послана Богом мандруючим пустелею голодним євреям (вона падала з неба). Тут: блага, даровані вищими силами.

Дихлордіетилсульфід

Дихлордіетилсульфід, іприт, гірчичний газ – отруйна речовина, що уражає органи дихання, очі та шкіру.

Пожива Месії, Мойсеева манна

Мойсей – за Священним Писанням, пророк, який вивів давніх євреїв з т.з. єгипетського полону.

І Цезар!

Осанна!

Цезар – у Давньому Римі титул імператорів.

Осанна – хвалебний вигук у молитвах давніх християн та іудеїв; у переносному значенні – звеличення когось, чого-небудь; хвала.

Як вахмістр і унтер

Вахмістр – звання (чин) молодшого командного складу в арміях деяких європейських країн.

Унтер, унтер-офіцер – звання (чин) молодшого командного складу в арміях деяких європейських країн.

...меначе дідівську крилатку

Крилатка – широке чоловіче пальто у вигляді накидки, плаща з пелериною, яке носили у 18 – на початку 20 ст.

На башти надземні ховаєтесь, Гамлете?

Метафоричне визначення естетської поезії, що сповідувала культ краси і була далекою від реальних проблем дійсності.

ТРИЛОГІЯ ПРИСТРАСТІ

Назва поеми М. Бажана підказана «Трилогією пристрастей» Й. Гете – циклом віршів, об'єднаних навколо «Марієнбаської елегії» (1823), отже, можливо, твір спочатку задумувався як поетичний «трактат» про кохання. Однак у закінченій поемі серед зображених пристрастей і афектів кохання не знаходиться місця. М. Бажан показує складний плин психофізичних процесів, вдаючись переважно до натуралістичних експресіоністських образів, і вибудовує дивовижну градацію пристрастей – від співчуття і нудьги до зненавиди і радості.

Безформність стухає, як флюс, як флегмона

Флегмона – гостре розлите гнійне запалення сполучної тканини.

Як Сфінкс боягуза, Нірвана ханжі

Сфінкс – у давньоєгипетській міфології крилате чудовисько з головою жінки й тулубом лева; у Давньому Єгипті – кам'яна фігура лежачого лева з головою людини. Переносно – загадкова істота.

Нірвана – в буддизмі стан вищого блаженства людської душі. Переносно – стан цілковитого спокою, блаженства.

Королю! Ти голий, королю

Вислів «голий король» узятий із казки «Нове вбрання короля» датського письменника Ганса Крістіана Андерсена (1805–1875).

...берка, ненажерлива падь

Беркий – липучий, чіпкий.

Морлоки блідих лейкоцитів

Морлоки в науково-фантастичному романі «Машина часу» англійського письменника Герберта Уеллса (1866–1946) – люди-раби, жертви технократичної системи, які живуть у штучному підземному світі. Тут: таємничі живі тільця в крові.

Провал у глибини звіриних афазій

Афазія – повна або часткова втрата здатності говорити або розуміти мову внаслідок ураження мовних центрів кори головного мозку.

Це падання в ніч мезозойських лісів

Мезозойська ера, мезозой – четверта ера в геологічній історії Землі; почалася 230 мільйонів років тому.

...чи груз ковтуна

Ковтун – тут: жмут збитого волосся.

...і реуться засмикані корди

Корди – дуже міцні нитки.

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ

Уперше було опубліковано фрагмент твору в книжці: *Бажан М.* Данило Галицький (Уривок з поеми). Видавництво Південно-Західного фронту, 1942; повний текст увійшов до збірки «Клятва» (1942).

Історичний матеріал поеми – Дорогичинська битва 1238 р., в якій війська, очолювані галицько-волинським князем *Данилом Галицьким* (1201–1264), розбили тевтонських рицарів. М. Бажан осмислив цю подію як урок агресорам і провістив майбутню перемогу над фашизмом.

Дорогичин, *Дрогичин* – давньоруське місто, центр удільного князівства (2-а половина 12 – початок 14 ст.) на території Берестейської землі.

*Тоді, забравши пруссів у полон,
На них п'ятою наступив тевтон*

Пруси – група балтійських племен, що здавна населяли пд. узбережжя Балтійського моря між нижніми течіями річок Німану та Вісли. У 13 ст. їхні землі загарбав Тевтонський орден; більшість пруссів було винищено, а решту – онімечено.

Тевтон, Тевтонський орден – католицький духовно-рицарський орден хрестоносців, що виник у Палестині наприкінці 12 ст. під час хрестових походів; військова організація німецького рицарства у 13–14 ст.

І клич лунав: «Майн гот! Благослови...»

Майн Гот (нім.) – мій Бог!

Хрест паладинів

Паладин – тут: рицар, відданий своєму панові.

...там амбра і єдваб

Амбра – воскоподібна ароматична речовина.

Єдваб – коштовна шовкова тканина.

Високі, гостроверхі шишаки

Шишак – старовинний військовий металевий шолом (з невеликою кулькою на вістрі).

Вельможний Бруно, рицар і монах

Бруно – магістр Тевтонського ордена.

Огорнутий багрянцем опанчі

Опанча – старовинний верхній одяг типу широкого плаща.

Зламати слуп дорогичинських брам

Слуп – тут: стовп, опора фортечної брами.

А галицького келепа злий дзьоб

Келеп, келеф – старовинна ручна зброя у вигляді молота, насадженого на довгий держак.

...в червений руський щит б'ючи

Червений – темно-червоний.

...Залізний шестопер

Шестопер – вид булави (те саме, що і пернач).

І в їх щити вгрузає зуб клюги

Клюга – металевий наконечник списа.

Вп'ялись в коня остроги золоті

Остроги – шпори.

ПОЛІТ КРИЗЬ БУРЮ

Твір опублікований окремою книжкою: «Політ кризь бурю» (1964).

У цій новаторській змістом і формою соціально-психологічної поемі, в якій у гострому конфлікті зішлись два характери, дві поведінки – повнота вистражданої віри (Оксана) і повнота недовіри, підозри й відлюдництва (Іван Хомич), поет домігся граничної стислості й драматичної напруги завдяки використанню внутрішнього монологу, прийомів ретроспекції (спогяду про минуле), максимального скорочення теперішнього часу (кілька годин польоту в літаку і стрибок з парашутом).

М. Бажан схиляє голову перед безмежними стражданнями, незмірною мужністю і людяністю свого народу, який не змогли втоптати у бруд сталінські сатрапи.

чіпляюся за дюралієвий плинт
Дюралієвий, від дюраль (дюралюміній, дуралюмін) – сплав алюмінію з іншими металами.

*блакитноокий, наче трохи журний...
Це батько мій,
це наш Василь,
мій тато*

Один з імовірних прототипів цього персонажа – український письменник і громадський діяч Блакитний (Еллан-Блакитний) Василь Михайлович (справжнє прізвище – Елланський; 1894–1925).

На грудях батька навкiс три нашивки

Відмітні, характерні знаки військової форми в Червоній армії 20-х рр.

...Он Голубенків син

Голубенко Микола Васильович (1897–1937) – військовий діяч. У 1918–20 рр. – член реввійськради 3-ї Української армії, голова Одеського повстанського комітету (1918), комісар 45-ї стрілецької дивізії. Став жертвою сталінських репресій.

Забагровілих хмар раптові обертаси

Обертас – поворот.

на Люботинські затишні ставки

Люботин – місто Харківської області.

одсвічений багро в дзеркальній стіні н'єдесталу,

звідкіль нам говорить Шевченко розгніваним порухом рук

Ціться про пам'ятник Т. Шевченку (скульптор М. Манізер, архітектор Й. Лангбард), встановлений у Харкові 1935 р.

...Обидві ми – жертви Чека

Чека (від ЧК – чрезвычайная комиссия; повна абревіатура – ВЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия) – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем, згодом і зі спекуляцією, службовими злочинами та бандитизмом у Радянській державі; діяла в 1917–22 рр.

Масних палених пелехата юга

Юга – імла, туман.

І раптом – зелена донецька сага,

дыхання вологи, холодна куга

Сага – річкова затока; протока, стариця; рослинність у заплаві річки.

...за тихим Осколом

Оскал, Оскіл – притока Сіверського Дінця.

На дні очей, напроти мозку прямо,

в світінні ганглій

Ганглій – нервовий вузол

ЧОТИРИ ОПОВІДАННЯ ПРО НАДІЮ

Вперше твір опублікований у журналі «Вітчизна» (1966, № 11). Наступного року вийшов окремою книжкою: «Чотири оповідання про надію» (1967).

Повна назва твору – «Чотири оповідання про надію. Варіації на тему Р. М. Рільке».

Рільке Райнер Марія (1875–1926) – австрійський письменник.

У цій тетралогії М. Бажан знову звернувся до започаткованої ще в 30-х рр. (триптих повістей «Безсмертя») форми епічного циклу, що складається з низки поем, оповідань, притч, об'єднаних спільним задумом.

Найбільш наближеною до Рількової сповіді, за словами поета, є перша варіація, поштовхом для написання якої послужили дві новели на українську тему австрійського поета з циклу «Історій про Бога» – «Як старий Тимофій умирав, співаючи» та «Пісня про правду» (обидві – 1900 р.). Разом з тим М. Бажан написав цілком оригінальний твір. Бог у тетралогії, котрий несе надію і в кожному з оповідань з'являється в іншій подобі – кобзаря, двірника, в'язня, робітника, – це сама людина, її творча сутність, здатність творити добро. Як зазначає поет у вступі до «Чотирьох оповідань...», «якщо високе ество людини умовно і називати “божественністю”, то вона – лише в людському, в найвищою мірою людському...».

Вступне слово до тетралогії в останньому чотиритомному виданні своїх творів (Бажан М. Твори, т. 1. К., 1984) поет значно скоротив порівняно зі вступом до першого видання 1967 р. Зокрема, зняв фрагменти тексту, де йдеться про Леся Курбаса; вилучив окремі судження про «навмисну містичну затьмареність і зарозумілість» Рількової поезії.

Перша варіація

Сльоза німа, гірка й брудна, мов чвир
Чвир – нагар з тютюну в люльці.

*...у маньчжурському просі,
На жовтих мукденських пісках і снігах*

Мається на увазі поразка російських військ у лютому 1905 р. під маньчжурським містом Мукденом (тепер Шеньян, Китай) під час російсько-японської війни 1904–05 рр.

Рівнини Фальцфейна, кургани Родзянка

Фальцфейн: Фальц-Фейни – великі землевласники у колишній Таврійській губернії; один з них – Фрідріх Фальц-Фейн – заснував заповідник Асканія-Нова (тепер у Херсонській області).

Родзянко; Родзянки – український поміщицький рід, що походив з козацької старшини. У 18 – на поч. 20 ст. Родзянки мали великі маєтки в Полтавській і Катеринославській губерніях.

Густу гамулу у цебрі приніс з прокльоном він
Гамула – тут: напіврідка маса.

*...жінка подає
В кварти сїру воду.*
Кварта – тут: кухоль.

Приструнок тишу розчах

Приструнок – коротка струна в бандурі, кобзі або торбані.

Пророкотала хмаркою заплачка

Заплачка – вступ, заспів в українській народній думі.

...харцизької орди

Харциз – розбійник, грабіжник.

О Чорний шлях! О чорноморський яр

Чорний шлях, Польський шлях, Шпаків шлях – один з давніх найважливіших шляхів через українські землі: починався від Перекопу, перетинав пониззя Дніпра, проходив між верхів'ями Інгульця, Тясмину і Росі. Після

цього повертав на захід і розходився на окремі відгалуження. Одне з них – Кучманський шлях – проходило Поділлям. Під м. Липовцем відгалуження з'єднувалися. Далі Чорний шлях простягався у напрямку Львова і доходив до Варшави.

В 16–17 ст. Чорним шляхом користувалися кримські хани для розбійницьких нападів на Правобережну Україну, Галичину і Польщу з метою захоплення здобичі та ясиру (бранців).

Чорноморський яр, Низ – частина південноукраїнського пониззя, вздовж північних берегів Чорного і Азовського морів, степова рівнина.

Заколотий конає яничар

Яничари – добірні частини піхоти в султанській Туреччині, що формувалися спочатку з військовополонених, а згодом з християн, ще в дитячому віці навернених у мусульманство.

Друга варіація

Присвячена грузинському художнику-самоуку Ніко (Миколі Аслановичу) Піросманашвілі (Піросмані; бл. 1862–1918).

Зёрно добірне Кахетії, яблука Карталінії

Кахетія, Кахеті – історична область у Сх. Грузії.

Карталінія, Картлі – історична область у Сх. Грузії.

Трави духмяної Пишавії, риби з Ліахви синьої

Пишавія – історична область у Центр. Грузії.

Ліахва – притока Кури.

...веселий, мов рот Маргарити, кармін

Маргарита – персонаж картини Н. Піросманашвілі «Актриса Маргарита».

Ведмеді, осяяні місяцем, жовті, окаті білі,

Рожна з багровим м'ясом, бочки з вином засмолені

І бурдюки, безстидно, мов п'яний тузань, оголені

Цими словами відтворені образи і мотиви живопису Н. Піросманашвілі з його картин «Олень», «Біла ведмедиця з ведмежатами», «Муша з бурдюком», «Муша з барилом» та ін.

...хинути до стихарні

Стихарня – комора для зберігання провізії.

порозтягали духанички добродарні

Духаничок – власник або працівник духану (на Кавказі – дрібна крамниця, невеликий ресторан).

Цариці Тамари зори

Тамара (Тамар; бл. середини 60-х рр. 12 ст. –1207) – цариця Грузії (1184–1207), правління якої пов'язане з процвітанням країни.

...байдужа безбарвність церати

Церата – клейонка.

Більшість картин Н. Піросманашвілі написана олією на клейонці, причому художник використовував технічно складний і досить рідкісний прийом: на чорному тлі клейонки спочатку малював світлі місця, а потім накладав густі й яскраві фарби.

Корчемний двірник, нікчемний, хрипучий, нечемний дід

Персонаж, підказаний картиною Н. Піросманашвілі «Двірник».

Третя варіація

і прапора трибарвного держак
Очевидно, мається на увазі прапор Франції.
і тракам танків не втискатись в шлях
Трак – ланка гусениці танка.

чи трутом, скорченим в зеленій млі «циклоні»
«Циклон» – отруйний газ «Циклон-15», який гітлерівці використовували у газових камерах для масового знищення людей.

ексгумований з гниття
Ексгумований – викопаний з могили труп (у слідчій і судовій практиці) з метою судово-медичного дослідження.

Четверта варіація

в пофарбованій вохрою домовині
Вохра – природна мінеральна фарба червоно-брунатного або жовтого кольору.

біля рукастого, терням обвитого пакола
Пакол – кілок.

кручі голгоф, якими чорно повзуть прочани
Прочанин – богомолець, паломник.

Чуєш, кампаньйо
Кампаньйо – товариш, супутник.

В тріснутий камінь Етни
Етна – діючий вулкан на італійському о. Сицилії.

..хлясне гагуззям лох
Лох – кущ або дерево родини маслинових; дика маслина.

УМАНСЬКІ СПОГАДИ

Вперше опубліковані окремою книжкою: «Уманські спогади. Новели у віршах» (1972), куди увійшли чотири з п'яти створених М. Бажаном поем: «Іскра», «Боги Еллади», «Сіль», «Дощовий прелюд». Поему «Дебора» вилучила цензура під час її редакційної підготовки до друку. Останню, шосту в циклі, поему «27 січня» (про смерть В. Леніна) було написано з ідеологічних міркувань пізніше, 1973 р. До видання включено чотири поеми-новели: «Іскра», «Боги Еллади», «Дебора», «Сіль».

Цей найбільший у Бажановому доробку цикл поем об'єднується загальною проблемою революції і культури, наскрізним мотивом пробудження духовної гармонії в людині, повернення поета в юність.

Іскра

Вперше твір опублікований у журналі «Вітчизна» (1972, № 1).

«Іскра» – нелегальна російська марксистська газета. Як зазначено в епіграфі, номери 41 і 43 «Искры» було надруковано влітку 1903 р. в підпільній друкарні Умані.

в наборній каси спокійні квадрати
Набірна каса – ящики з друкарськими шрифтами.

...штація в штацію

Штація – друкарський матеріал (металева пластинка), яким заповнюють при наборі проміжки між словами й літерами.

ось вже три тижні складаються гранки

Гранка – стовпець друкарського набору. Тут: металева пластинка з трьома бортами, на якій зберігають або переносять друкарський набір.

жуці повію

Повій – рід рослин родини пасльонових. Тут: дереза (народна назва).

Я з Гонтою плакав на скровленім уманськім попелі

Гонта Іван (р. н. невідомий – 1768) – один з керівників Коліївщини – народно-визвольного повстання 1768 р. у Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту. Страчений польською шляхтою. Тут: персонаж поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

я поруч Толстого стояв на валу в Севастополі

Толстой Лев Миколайович (1828–1910) – російський письменник. Його «Севастопольські оповідання» написані під безпосереднім враженням від подій Кримської війни 1853–56.

я разом з Сенкевичем входив у цезарський Рим

Сенкевич Генрик (1846–1916) – польський письменник, лауреат Нобелівської премії. Колоритні картини життя римлян зображені у його романі-епопеї «Камо грядеши».

Шекспірові сни, що примарились літньої ночі

Ідеться про комедію В. Шекспіра «Сон літньої ночі».

потворні і гарні паризькі химери Гюго

Гюго Віктор Марі (1802–1885) – французький письменник. Тут ідеться про скульптурні зображення фантастичних істот на соборі Паризької Богоматері, описані В. Гюго в однойменному історичному романі.

Боги Еллади

Вперше опубліковано у журналі «Вітчизна» (1968, № 11) під назвою «Боги Греції».

Забубнілими, як тузо, тулумбасами

Тулумбас – старовинний музичний інструмент, що має форму мідної чаші (казана), обтягнутої шкірою, по якій б'ють калаталом.

...в батька Махна

Махно (Міхненко) Нестор Іванович (1888–1934) – український повстанський отаман, один з лідерів анархістського руху в Україні.

...в красновськім полку

Краснов Петро Миколайович (1869–1947) – російський генерал. У 1918 – на поч. 1919 р. – отаман Війська Донського і командувач білокозачої армії.

Черкеска – знятий з ротмістра трофей

Черкеска – верхній одяг у кавказьких горців, кубанських і терських козаків.

Ротмістр – офіцерський чин у дореволюційній російській кавалерії та жандармерії; відповідав чину капітана в піхоті та ін. військах.

Цариця Савська й мудрий Соломон

Цариця Савська – легендарна цариця Сабейського царства (Саби) в Пд. Аравії.

Соломон (р. н. невідомий – 928 до н. е.) – ізраїльсько-іудейський цар. Йому приписують авторство низки творів, що увійшли до Біблії («Пісні Пісень», «Притчі» та ін.).

*І бездоганно мчав в атаки клусом
Клусом – риссю.*

*І під обгорілим пакгаузом
Пакгауз* – складське приміщення на залізничних станціях, при митницях тощо.

*Хто там в Христинівці
Христинівка* – місто в Черкаській області.

*Гори прозорі Каррари, дар Лігурійського моря
Каррара* – місто в Італії (в області Тоскана), знамените кар'єрами білого мармуру.

*Бистрий, буйноволосий...
Бог ліву руку простер – чи ліру тримає, чи кличе?
Музикою і промінням постать юнацька співає*
Йдеться про статую Аполлона. У давньогрецькій міфології Аполлон – син Зевса, бог-цілитель, віщун, покровитель мистецтв.

*Перса свої прохолодні богиня прикрила рукою,
Чисте, мов чаши квітки, лоно своє затулила*
Йдеться про статую Афродіти – давньогрецької богині любові й краси.

*Друга, велично й довірливо скинувши з стегон покрови,
Владно над світом підноситься, сильна, хоча і безрука*
Мається на увазі статуя Афіні (Афіни Паллади) – давньогрецької богині війни й перемоги, а також мудрості, знання, мистецтва й ремесел.

*Поруч із нею третя, струнка, прудконога, рішуча,
В парі з ласкавою ланню*
Мовиться про статую Артеміді – давньогрецької богині полювання, покровительки породіль.

*...мчить, крильця до п'ят прив'язавши
...вісник, лукавий гонець Олімпу*
Йдеться про статую Гермеса – у давньогрецькій міфології вісника олімпійських богів, покровителя мандрівників тощо.

*Розтишавсь він фанфароном
Фанфарон* – пихата, зарозуміла людина, хвалько.

*Розфуфуривсь фертом-фатом
Ферт* – самозакохана, розв'язна людина; *фат* – самовдоволенний франт, людина, що любить похизуватися.

*...вкрита коцом
Коц, коць* – килим, ковдра.

*...крутобородий велет –
Стан огорнувши хламидою, він до юрби нахилився,
Хоче рукою щедротною людям сувій передати*
Мовиться про статую давньогрецького оратора і політичного діяча Демосфена (384–322 до н. е.).

Хламида – чоловічий одяг у давніх греків і римлян у вигляді короткого плаща із застіркою на правому плечі або грудях.

Дебора

Вперше поема опублікована в журналі «Вітчизна» (1968, № 8) з підзаголовком «З книги уманських спогадів». На початку серпня 1972 р. видавництво «Радянський письменник» надіслало Бажанові листа з редакційним висновком-вимогою: «Дебору» викреслити з книжки. У відповіді поет намагався пояснити, що він не отожднює народ з погромниками, не перебільшує ролі особи Лесь Курбаса як «рушійної сили» в революції і т. д. Та все ж поему вилучили. «Бідолашні, пошматовані “Уманські спогади”, – писав він Р. Ратовій (дівооче прізвище Р. Файнштейн, якій присвячена поема). – Немає в них строф, для мене таких важливих і виношених усім серцем. Нічого. Сподіваюся, що перестраховщики кінець кінцем зупиняться, і “Дебора” вийде в світ». “Дебора” була вміщена лише в російському виданні творів М. Бажана («Стихотворения и поэмы», 1988), в перекладі А. Щербакова.

Порівняно з раннім твором «Гетто в Умані» (1929), де головний акцент перенесено на культурно-філософські аспекти єврейської історії, в «Деборі» М. Бажан прагне осмислити конкретний національний аспект зазначеної проблеми, при тому виходить з гуманістичних позицій співрозуміння і співдружності різних націй і культур.

*Вони на жалобних марах
Важчезну поклажу несуть
Мари – ноші для перенесення мерців.*

*Загрузиш в зацвілий глей,
Ще тліють ламки й хрусткі,
Дірчасті, мов дудка, кістки
Гонтових двох дітей*

Ідеться про події, описані в поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» (розділ «Гонта в Умані»).

*О, кляштор базиліанів
Кляштор – католицький монастир.*

Базиліани, василіани – 1) ченці католицького ордену, заснованого в 16 ст. у Іспанії за статутом, що його нібито склав богослов Василій Великий (4 ст.); 2) члени чернечого греко-католицького чину (ордену) Св. Василя Великого, заснованого на західноукраїнських і західнобілоруських землях після Брестської унії 1596 р.

...як Лазар

Лазар – біблійний персонаж, якого, за легендою, Христос воскресив із мертвих.

*Пахучі дошки склали цаль у цалі
Цаль – дюйм.*

Тут студію Лесь Курбас заснував

Курбас Лесь (Олександр Степанович; 1887–1937) – український режисер і актор, реформатор театру, народний артист Республіки. В Умані восени 1920 р. Курбас узяв під свою опіку перетворений згодом у студію гурток місцевої творчої молоді.

*І злякані слітим Едітом хори,
І Макбет, вражений виттям відьомських яв*

Маються на увазі персонажі трагедій Софокла «Цар Едіп» і В. Шекспіра «Макбет» (обидві п'єси Лесь Курбас поставив в Умані).

І оплески їм била Перша кінна

Перша кінна армія – оперативне кавалерійське з'єднання Червоної армії, утворене 1919 р.

Над борсанням наївним мімодрами

Мімодрама, або пантоміма, – вид сценічної вистави, драматичний зміст якої розкривається через акторську міміку, жести і виразні рухи.

„кантор синагоги

Кантор – тут: головний співак у синагозі.

Замріяних псалмів Сковороди

Сковорода Григорій Савич (1722–1794) – український просвітник, філософ, поет і педагог.

І тих, які складав у скінії левіт

Скінія – шатро, в якому євреї відправляли богослужіння.

Левіт – священнослужитель у давніх євреїв; переносно – співець.

Стогнав «Кал-Нідрей»

«Кал-Нідрей» – перші слова молитви про відпущення гріхів і обітниць, що виголошуються у вечір «судного дня»; мелодія, на яку традиційно співається ця молитва.

І злива Лисенкових грозових мелодій

Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – український композитор, основоположник української класичної музики.

І не октави –

Нони

Нам простягнули

Сонячні кларнети

Октава – а) у музиці – восьмий ступінь діатонічного звукоряду; інтервал, що охоплює вісім ступенів діатонічного звукоряду і шість цілих тонів; б) у поезії – класична восьмирядкова строфа.

Нона – а) у музиці – дев'ятий ступінь у гамі; інтервал між першим та дев'ятим ступенями; б) у поезії – строфа з дев'яти рядків, переважно хорейного розміру і з таким же римуванням.

Словосполучення *сонячні кларнети* належить українському поету Павлу Григоровичу Тичині (1891–1967), автору однойменної збірки (1918).

Назвали «Березневим каламутом»,

Червоним заспівом над простором розкутим

«Березневий каламут» – вірш українського поета Василя Григоровича Чумака (1892–1967).

«Червоний заспів» – віршовий цикл у збірці поезій В. Чумака «Заспів».

Дивовижним,

Перебіжним

Шумовинням вод.

Шумовиння.

Половіння.

Дозрівання серць.

Краля-мавка дозріває,

Краля-мавка розриває

Гомін-жгут

ПЕРЕФРАЗУВАННЯ РЯДКІВ З ВІРША В. ЧУМАКА «БЕРЕЗНЕВИЙ КАЛАМУТ»:
«Розірвала краля-мавка // Ляняно шитий гомін-жгут... В перебіжнім шумовинні // ланки-бризки марсельєз».

Буря.

Трощить, ламає,

В землю врізає,

В землю плуг

Цитата з вірша П. Тичини «Плуг» (збірка «Плуг», 1920).

Сіймо ж в рахманний чорнозем

З піснею, грою

Цитата з вірша П. Тичини «Сійте» (збірка «Плуг»).

Сіль

Уперше новела опублікована в журналі «Вітчизна» (1969, №12).

У творі описується весна–літо 1920 р., коли після вигнання білогвардійських військ російського генерала А. Денікіна з України суди вдерлися польські війська, а також білогвардійська армія російського генерала барона П. Врангеля, підтримана і озброєна Антантою.

Сквицькими ярами задимілими

Сквира – місто Київської області.

...трипільські червонясті глеки

Пам'ятки трипільської культури в Україні (4–3 тисячоліття до н. е.). Назва «трипільська культура» походить від с. Трипілья (на Київщині), біля якого вперше були виявлені предмети цієї культури.

Козацький скарб, кресала і люльки

Кресало – залізний або сталевий брусок, за допомогою якого висікали вогонь з кременю.

У герці Богуна з Володийовським

Богун Іван (р. н. невідомий – 1664) – український військовий діяч, сподвижник Б. Хмельницького, один з керівників Національно-визвольної війни українського народу середини 17 ст.

Володийовський – герой роману «Пан Володийовський» польського письменника Г. Сенкевича.

По страиному узміню епох

Узмінь, узмінь – найглибше місце на бистрині річки, що не замерзає взимку.

Бронзову статуетку з н'яним кошлатим Паном

Пан – у давньогрецькій міфології бог лісів і гаїв, пізніше покровитель пастухів, мисливців, рибалок, бджолярів. Був нібито веселим волоцюгою з козиноподібною зовнішністю; у прикладному мистецтві 17–19 ст. мали поширення бронзові статуетки Пана, що часто слугували декоративною деталлю канделябрів, годинників та ін. предметів.

...ликіци глузливих фламандців

Ідеться про роботи майстрів фламандської школи живопису, картини яких вирізнялися гуманістичним змістом і яскравим, соковитим колоритом.

Стожари – сузір'я різкі і сухі.

Стожари – народна назва сузір'я Плеяд.

НІЧНІ РОЗДУМИ СТАРОГО МАЙСТРА

Вперше твір опубліковано у журналі «Вітчизна» (1975, № 7).

Через ретроспекцію у цій філософській поемі-пам'яті М. Бажан розгортає перед читачем увесь героїчний шлях ветерана-шахтаря – від комсомольських загонів на будівництві Донбасу, служби сапера на війні, визволення Угорщини, Австрії, Чехії до шахтарського подвижництва, а згодом наставництва, підготовки молоді зміни на шахті.

Поема присвячена ровеньківським друзям поета, майстрам-шахтарям. Ровеньки – місто Луганської області. По Ровеньківському виборчому округу М. Бажан обирався депутатом Верховної Ради УРСР.

...долинами Лизаветградщини

Лизаветградщина, Єлизаветградщина – в основному територія теперішньої Кіровоградської області. Єлизаветград (з 1934 р. – Кіровоград) – місто, обласний центр.

З безодні дрягви

Дрягва – драговина; грузьке, багнисте місце.

і обриси копрів

Копри – споруда над головним стовбуром шахти для встановлення підйомних механізмів.

трусський кріпінж

Кріпінж – кріплення шахт.

...майстер, штейгер

Штейгер – гірничий майстер, що видає роботами на руднику.

над прірвою шурфу

Шурф – вертикальна або похила гірнична виробка (звичайно невеликої глибини й малого перерізу), прокладена з поверхні землі для розвідування та добування корисних копалин, вентиляції шахт тощо.

плескати балатонські береги

Балатон – озеро в Угорщині.

Хто в Поті

Поті – місто в Грузії.

потрошені руки Олега і Люби

Олег – Кошовий Олег Васильович (1926–1943), комісар молодіжної підпільної антифашистської організації «Молода гвардія» у м. Краснодарі Луганської області. Страчений гітлерівцями. Герой Радянського Союзу.

Люба – Шевцова Любов Григорівна (1924–1943), член штабу «Молодої гвардії». Страчена гітлерівцями. Герой Радянського Союзу.

териконів шатри

Терикон – конусоподібний насип з порожніх порід біля шахти.

новітнього струга

Струг – машина для підземної розробки вугільних пластів.

Прохідники б'ють амонітом проходи

Амоніт – вибухова суміш; застосовується при гірничих підривних роботах.

...не вийти із штреку

Штрек – горизонтальна гірнична виробка, що не виходить на земну поверхню.

Література,
використана при укладанні розділу
«Коментарі, примітки»

Вибрані твори М. П. Бажана

- Вибрані поезії. Х., 1932.
Вибрані поезії (1925–1935). К.–Х., 1936.
Вибрані поезії (1925–1940). К., 1940.
Вірші й поеми. К., 1949.
Дорога. Вибране. К., 1964.
Твори, т. 1–4. К., 1974–75.
Доробок. Вибрані поезії. К., 1979.
Твори, т. 1–4. К., 1984–85.
Стихотворения и поэмы. Ленинград, 1988.
Політ крізь бурю. Вибрані твори. К., 2002.

Поетичні збірки М. П. Бажана

- 17-й патруль. Х., 1926.
Різьблена тінь. Х., 1927.
Будівлі. Х., 1929.
Поезії. Х., 1930.
Ямби (1939–1940). К., 1940.
Клятва. К.–Х., 1941.
Клятва. М., 1942.
Сталінградський зошит. М., 1943.
В дні війни. К., 1945.
Англійські враження. К., 1949.
Біля Спаської вежі. К., 1952.
Міцкевич в Одесі. 1825 рік. К., 1957.
Політ крізь бурю. К., 1964.
Багрець. К., 1966.
Чотири оповідання про надію (Варіації на тему Р. М. Рільке). К., 1967.
Уманські спогади. Новели у віршах. К., 1972.
Нічні роздуми старого майстра. К., 1976.
Карби. К., 1978.

Публіцистика М. П. Бажана

- Дружба народів, дружба літератур. К., 1954.
Люди, книги, дати. Статті о літературе. М., 1968.
Путі людей. Статті про літературу. К., 1969.
Думи і спогади. К., 1982.

Література про творчість М. П. Бажана

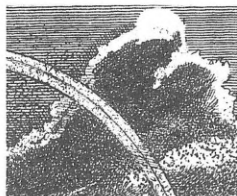
- Майстер карбованого слова. Статті до 60-річчя з дня народження Миколи Бажана. К., 1964.
Адельгейм Є. Микола Бажан. К., 1965.
Суровцев Ю. Поэзия Микола Бажана. М., 1970.
Костенко Н. В. Поетика Миколи Бажана (1923–1940 рр.). К., 1971.
Про Миколу Бажана. Літературно-критичні матеріали. К., 1974.
Костенко Н. В. Поетика Миколи Бажана (1941–1977 рр.). К., 1978.
Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана. К., 1988.
Костенко Н. В. Українське віршування ХХ ст. К., 1993.
Чілачова Р. Ода перекладу. В кн.: *Чілачова Р.* Дві столиці. К., 2002.
Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. К., 2003.

Наукові та довідкові видання

- Всеобщая история искусств, т. 1–6. М., 1956–66.
Грінченко Б. Словарь української мови, т. 1–4. К., 1958–59.
Краткая литературная энциклопедия, т. 1–9. М., 1962–78.
Історія українського мистецтва, т. 1–6. К., 1966–70.
Словник української мови, т. 1–11. К., 1970–80.
Музыкальная энциклопедия, т. 1–6. М., 1973–82.
Українська Радянська Енциклопедія, т. 1–12. К., 1977–85.
Словник іншомовних слів. К., 1985.
Український Радянський Енциклопедичний Словник, т. 1–3. К., 1986–87.
Українська Літературна Енциклопедія, т. 1–3. К., 1988–95.
Географічна енциклопедія України, т. 1–3. К., 1989–93.
Мистецтво України. Енциклопедія, т. 1. К., 1995.
Мистецтво України. Біографічний довідник. К., 1997.
Історія української літератури, кн. 1–2. К., 1998.
Юридична енциклопедія, т. 1–5. К., 1998–2003.
Українська мова. Енциклопедія. К., 2000.
Российский энциклопедический словарь, кн. 1–2. М., 2001.
Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.–Ірпінь, 2001.

ЗМІСТ

Подвижник української культури. <i>Вступна стаття</i>	
<i>Н. В. Костенко</i>	5
Від укладачів	56

ВІРШІ

«Хай море зрадливе хвилює...»	59
КОНТРАСТИ НАСТРОЮ	
«Я не можу більш співати...»	61
«Я тебе покохав і мене ти кохала...»	61
«Відцвів жасмин... Весна минула...»	62
«Розбилися надії-перли...»	62
«Якби я був тим орлом жвавим...»	63
«Обрій вквітчався у жоржини...»	63
«В блакиті зірки миготять...»	63
«Душа зацімила...»	64
«Вже відцвіла весна соромлива...»	64
«Без мрій життя нема...»	65
«Запоною дзеркальною...»	66
«Метелик вогонь покохав...»	66
«Хто там плаче, хто там стоне?...»	67
«Хай геть згинуть барви, згуки...»	67
«Нещадні варвари навколо...»	68
«Чого ти плачеш? Не сумуй!..»	69
«Ні, ні з ким не розділю...»	69
«Вітер вие, трепле пасми...»	69
«Лілеї співали нам казки...»	70
«Я сплету тобі вінок...»	71
Пластунам	72
«Твої очі – самоцвіти...»	73
«І вік живи – і вік страждай!..»	73
«Ніч зійшла на землю тихою ходою...»	74
«Його нема... Чого ж чекаю...»	74
«В білих хвилях всеньке місто...»	75
«Я люблю дивитись...»	75

Червоноармійська	77
Рура-марш	78
Колискова	79
Протигаз	82
Імобе з Галаму (З «Негрського циклу»)	84
Цирк	87
Нічний момент	90
Сонет («Мої гріхи, і хиби, й менші вадки...»)	92
Пісня бійця	92
Неясний звук	94
Папороть	95
Любисток	96

РОЗМАЙ-ЗІЛЛЯ

I. «Тривожна ніч весни, туману й трясовиці...»	97
II. «Опівночі земля застугоніла...»	97
III. «Кінчається ночей вільготних половіння...»	98

ЗАЛІЗНЯКОВА НІЧ

I. «До яру підійшли, і одностайні тіні...»	99
II. «Зшуміла полем і пройшла...»	99

ДОРОГА НЕСХОДИМА

I. «Нехай слова мої жмаковані і куці...»	101
II. «Завіяно огні чужих, незнаних станцій...»	101
III. «Коли серця на кореню розхитано...»	102
IV. «Печальних птиць вечірній переліт...»	102

Підкови коней	105
Кров полонянок	105
Осіння путь	106
Дорога	109
Моему другові	110
Елегія атракціонів	111
Нічний рейс	113
Фокстрот	115

БУДІВЛІ

I. Собор	117
II. Брама	119
III. Будинок	122

Слово о полку	125
---------------------	-----

ГРУЗИНСЬКІ ПОЕЗІЇ	
I. На руїнах у Кутаїсі	127
II. Шлях до Тмогві	129
III. Над труною Важа Пшавели	132
IV. Скарга меча (<i>З Важа Пшавели</i>)	133
V. Джерело. До 1500-річчя Тбілісі	135
Перекладаючи Гурамшвілі	136
Триптих Симонові Чіковані	
I. «Я захлинаюсь. Я скрикую. Я задихаюсь...»	139
II. «Ти не забудь її, Симоне? Не забудь?»	140
III. «Твоїм ім'ям освячую вечерю...»	141
Сходження на Зедазені	142
УЗБЕКИСТАНСЬКІ ПОЕЗІЇ	
I. Садівник	144
II. Танцівниця	145
III. Труна Тимура	147
Хлопчик з Чуфут-Кале	150
БОРИСЛАВСЬКІ ОПОВІДАННЯ	
I. На околиці Борислава	153
II. Передчуття грози	154
III. На Карпатських узгір'ях	155
На Карпатах	156
Клятва	157
Пощади псам нема!	158
Балада про подвиг	160
Залізний хрест	162
Наш танк	163
Твій син	164
СТАЛІНГРАДСЬКИЙ ЗОШИТ	
I. Вітер зі Сходу	167
II. Напередодні	169
III. Біля хати	170
IV. Дорога	173
V. На переправі	174
VI. На березі	176
VII. На командному пункті	179
VIII. В яру	181
IX. Прорив	187
X. Битва	191

Стяг на багнеті	194
Клич	196
Епізод	197
Прапори перемоги	199
«Ні, вірю я, що знову піднесу...»	200
КИЇВСЬКІ ЕТЮДИ	
I. На лівому березі	201
II. На вулиці	202
III. Біля університету	203
IV. Яр	204
V. Ранок	206
VI. На площі	208
VII. Будівничий	209
АНГЛІЙСЬКІ ВРАЖЕННЯ	
VIII. У Стратфорді на Ейвоні	215
IX. На шотландській дорозі	219
X. Спомин про Бернса	221
БІЛЯ СПАСЬКОЇ ВЕЖИ	
IV. Зустріч біля брами	226
МІЦКЕВИЧ В ОДЕСІ	
I. Пісня про три ножі	232
II. Мазурка	234
III. Над морем	237
IV. Імпровізація	238
V. Буря	241
VI. Симфонія	242
VII. Думи в день від'їзду. 1825, 29 жовтня, Одеса	248
VIII. Дві постаті	251
«Я тягнувся до тебе в ночі й дні останні...»	253
Подорож до Литви	254
ІТАЛІЙСЬКІ ЗУСТРІЧІ	
I. Зустрічі	255
III. Перед статуями Мікеланджело	
1. «Злобне кипіння магми, виверження породи...»	258
2. «На мармурових брилах вирубував він обрис...»	259
3. Pietà	259
IV. На форумі Рима	261
V. Фонтан Треві у Римі	261

VII. Леся Українка в Сан-Ремо	263
VIII. Ірис Флоренції	265
IX. Земля Труда (З поеми П. Пазоліні)	266
X. Сіціліана	
2. На ступенях храму	268
3. Святкова ніч	270
XI. В Сардинії	
1. «Де чад жарі, де ржаві леза трав...»	273
З Сальваторе Квазімодо	
На гіллі плакучих верб	275
Сніг	275
Зачувши плюскіт моря	275
Мені, мандрівнику...	277
Кларнет Тичини	278
Пролог до спогадів	279
«Зіниці смерті стежили за Вами..»	280
ПАМ'ЯТІ ДРУГА	
I. «Повільно й важко зводжуся по сходах...»	282
II. «Ти сів схопившись. Де годинник? Північ...»	283
«Пильніше й глибше вдуматися в себе...»	284
Перший сніг	285
«На луг лягло благословіння снігу...»	286
Лампочка вдалині	287
Спалах сузір'я	288
Тишина	288
«Чебрець, і верес, і вологий мох...»	289
«...Хай спечені уста я ще раз притулюю...»	290
«Пройшли ми всілякі дороги удвох...»	290
«В собі, як в келії трухлявій, замикатися...»	291
Шепіт	292
Шипшини білий цвіт	292
Одужання	294
За кроком крок	295
НІЧНІ КОНЦЕРТИ	
I. Криниця Леонтовича	297
II. Ніч на Івана Купала. <i>Прослухавши симфонію</i> <i>Л. Грабовського</i>	300
III. Бразиліана Віла Лобоса	301
IV. Голос Едіт Піаф	305
V. Незакінчена симфонія Шуберта	309
VI. Вальс Сібеліуса в Ленінграді	310

VII. Тріо № 2 Бориса Лятошинського	311
VIII. Сьома симфонія Шостаковича	312
Подзвін конвалії	318
Фонтан	320
Прощання	321

ПОЕМИ

БОЄЦЬ 17-го ПАТРУЛЯ	325
РОЗМОВА СЕРДЕЦЬ	333
ГОФМАНОВА НІЧ	344
ГЕТТО В УМАНІ	351
СЛІПЦІ. <i>Поема історична</i>	355
Розділ перший	355
Розділ другий	373
ЧИСЛО [Фрагменти]	395
СМЕРТЬ ГАМЛЕТА [Фрагменти]	402
ТРИЛОГІЯ ПРИСТРАСТІ	405
ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ	413
ПОЛІТ КРИЗЬ БУРЮ	431
ЧОТИРИ ОПОВІДАННЯ ПРО НАДІЮ. Варіації на тему Р. М. Рільке.	
Вступне слово	455
Перша варіація	456
Друга варіація	464
Третя варіація	468
Четверта варіація	476
УМАНСЬКІ СПОГАДИ. <i>Новели у віршах</i>	
Іскра	481
Боги Еллади	491
Дебора	504
Сіль	517
НІЧНІ РОЗДУМИ СТАРОГО МАЙСТРА	530

Коментарі, примітки

Коментарі, примітки до вступної статті «Подвижник української культури»	551
Коментарі, примітки до розділу «Вірші»	554
Коментарі, примітки до розділу «Поєми»	574
Література, використана при укладанні розділу «Коментарі, примітки»	597

НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА ПІДГОТОВКА
ПЕРШОГО ТОМУ «ВИБРАНИХ ТВОРІВ» МИКОЛИ БАЖАНА,
ЗДІЙСНЕНА ПРАЦІВНИКАМИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО ВИДАВНИЦТВА
«УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»
імені М. П. БАЖАНА

- ЗЯБЛЮК М. П. директор – головний редактор
(керівник науково-редакційної
підготовки видання)
- СЛОБОДЯНИК А. Я. заступник головного редактора
(відповідальний за підготовку і випуск
видання)
- ЗАДУНАЙСЬКА Л. М. завідувач наукової редакції мови і
літератури (наукове і літературне
редагування)
- ГЛУХОВА С. В. науковий редактор (науковий контроль,
коректура)
- МОРОЗ Т. Д. провідний науковий редактор
(науковий контроль, коректура)
- ПЕТРАНОВСЬКА З. П. науковий редактор (науковий контроль,
коректура)
- ДАНИЛЬЧУК В. П. заступник відповідального секретаря
(художня редакція)
- МАЦАПУРА Т. М. технічний редактор
- ВДОВЕНКО Г. П. старший редактор-бібліограф
- ЗУБАР А. М. бібліограф
- ЗЛОЧЕВСЬКА С. Є. оператор-верстальник (комп'ютерний
набір і верстка)
- КОЧУБЕЙ О. Є. старший оператор-верстальник
(технічне опрацювання ілюстрацій)
- МАЙБОРОДА О. Ф. завідувач наукового архіву

Літературно-художнє видання

МИКОЛА БАЖАН

*Вибрані твори
у двох томах*

Том перший
ВІРШІ ТА ПОЕМИ

Науковий редактор-консультант
Д. В. ПАВЛИЧКО

Автор вступної статті, коментарів і приміток
Н. В. КОСТЕНКО

Укладачі
Н. В. КОСТЕНКО, А. Я. СЛОБОДЯНИК

Упорядник-редактор
М. П. ЗЯБЛЮК

Художнє оформлення та макет
П. В. МАШКОВА

Ілюстрації
С. В. ПОЗНЯКА

При підготовці обкладинки і графічних заставок
використано елементи художнього оформлення
художника-графіка, заслуженого діяча мистецтв України,
професора В. Я. ЧЕБАНІКА
до поеми «Нічні роздуми старого майстра» М. П. Бажана
(К., 1976).

Здано до складання 20.VIII 2003. Підписано до друку 11.XII 2003.
Формат 84 x 108 ¹/₃₂. Папір офсетний № 1. Гарнітура Гарамонд С.

Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 32.

Обл.-вид. арк. 32,03. Тираж 5000. Зам. № 3-849

Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво
«Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
01030, м. Київ-30, МСП, вул. Б. Хмельницького, 51А.
Т/факс 234-59-82, т. 235-61-62, 234-80-25

Тираж виготовлено ВАТ «Поліграфкнига».
03057, м. Київ, вул. Довженка, 3

- Бажан М.**
Б16 Вибрані твори: у 2 т. / Редкол.: Павличко Д. В. (голова),
Зяблюк М. П. (заст. голови) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003.
ISBN 966-7492-16-8
Т. 1: Вірші та поеми Вступ. ст. Костенко Н. В. – 608 с.
ISBN 966-7492-17-6 (т. 1)

У першому томі вміщено вірші та поеми, написані М. П. Бажаном у різні періоди життя. Вони дають можливість простежити шляхи творчого становлення поета, еволюцію його художнього стилю, особливості віршостилістики і образної мови.

Випуск здійснено до 100-річчя від дня народження Миколи Платоновича Бажана.

ББК 84.4УКР6

МИКРОСТА БАЖЖАН

